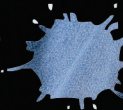

САВРЕМЕНА СРПСКА

ПР ЗА

ЗБОРНИК БРОЈ 32

ТРСТЕНИК, 2020.

**САВРЕМЕНА
СРПСКА ПРОЗА**
32

Издавач

Народна библиотека „Јефимија“ Трстеник

Главни и одговорни уредник
Верољуб Вукашиновић

Стручни савет књижевних сусрећа

„Савремена српска проза“

Марко Недић (председник),
Гојко Божовић, Јован Делић,
Радивоје Микић, Михајло Пантић,
Милош Петровић, Милисав Савић

Ликовни и технички уредник

Иван Величковић

Коректор

Ивана Илић

ISBN 978-86-83191-86-4

Тираж

500

Штампа

„Contactor N. M.“ Врњачка Бања

Народна библиотека „Јефимија“ Трстеник
Кнегиње Милице 16, 37240 Трстеник
037 711 212, 069 607 535
nbjefimija@gmail.com, www.bibliotekajefimija.rs

САВРЕМЕНА СРПСКА ПРОЗА
ЗБОРНИК 32

САВРЕМЕНА СРПСКА
ПРОЗА
ЗБОРНИК БРОЈ 32

ТРСТЕНИК
2020.

**ЗБОРНИК
36. КЊИЖЕВНИХ
СУСРЕТА**

***САВРЕМЕНА
СРПСКА ПРОЗА***

**15-16. НОВЕМБАР 2019.
ТРСТЕНИК**

САДРЖАЈ

<i>Верољуб Вукашиновић</i> УВОДНА НАПОМЕНА	9
--	---

КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ МИРОСЛАВА ТОХОЉА

<i>Јован Делић</i> ЈЕДИНСТВО ТЕХНИКЕ И БОЛА О новијим приповијеткама Мирослава Тохоља	13
--	----

<i>Александар Јовановић</i> ЧУДЕСНА ЗАДУЖБИНА, ВЕЛИКИ РОМАН И НАСЛАГЕ МРЖЊЕ О приповеци „Колац“ Мирослава Тохоља	21
---	----

<i>Горан Максимовић</i> БЕСКРАЈНЕ НИТИ СЕСТРИНСТВА О роману Мирослава Тохоља, <i>Сесире</i> , „Српска књижевна задруга“, Београд, 2013.	35
--	----

<i>Мирослав Тохољ</i> ОНО ШТО СЕ ХРАНИ ОПАЖАЈИМА И ОБЛАЦИМА	53
---	----

<i>Дејан Вукићевић</i> СЕЛЕКТИВНА БИБЛИОГРАФИЈА МИРОСЛАВА ТОХОЉА	59
--	----

ИДЕОЛОШКА ТУМАЧЕЊА СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

<i>Радивоје Микић</i> ЧИЈА ЈЕ СРПСКА КЊИЖЕВНОСТ?	97
--	----

<i>Борис Булајиовић</i> ИДЕОЛОШКИ ТРЕТМАН СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ У МОДЕРНОЈ СЛАВИСТИЦИ	111
--	-----

<i>Марко Недић</i> ИДЕОЛОШКО ЧИТАЊЕ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ Критичка ретроспектива	137
--	-----

<i>Јован Делић</i> СЛУЧАЈЕВИ И СИСТЕМ	149
---	-----

<i>Никола Маринковић</i> РЕГИОНАЛНА ПОЕТИКА, ПОСТЈУГОСЛОВЕНСКА И СРПСКА КЊИЖЕВНОСТ НА ПОЧЕТКУ ХХІ ВЕКА	159
--	-----

Марија Блајојевић
**ИДЕОЛОШКА ТУМАЧЕЊА – СЛУЧАЈ
 ГРИГОРИЈЕ БОЖОВИЋ** 169

Милица Кецојевић
(НЕ)ОБИЧНА СУДБИНА ЈЕДНЕ КЊИГЕ
О Послерајиној српској књижевности Предрага Палавестре 187

Милош Пејровић
**ТРИ ФРАГМЕНТА: О МИОДРАГУ Б. ПРОТИЋУ,
 О ГОЈКУ ЂОГУ И О ДОБРИЦИ ЂОСИЋУ** 201

Владимир Димитријевић
**ДИВЉА ВОЋКА НАСРЕД ОРАНИЦЕ/
 КРХОТИНЕ О ЈАГЛИКИНУ** 205

Зорана Ојачић
**ИДЕОЛОГИЈА И ИДЕОЛОШКА УЧИТАВАЊА
 У КЊИЖЕВНОСТИ ЗА ДЕЦУ** 223

Весна Кајор
**ИДЕОЛОШКО ЧИТАЊЕ У СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ:
 ИСКУСТВА ИЗ КЊИЖЕВНОГ ЖИВОТА (ПРАКСЕ)**
 Под сенком полемике Милоша Црњанског и Милана
 Богдановића 1932. 241

NON IMPRIMATUR ИЛИ ЦЕНЗУРА У БИБЛИОТЕКАРСТВУ И ИЗДАВАШТВУ

Марјан Маринковић
ВИРУС ЦЕНЗУРЕ
*О књизи Non imprimatur или Цензура у библиотекарству и
 издаваштву* Дејана Вукићевића 253

Милош Живковић
CONTRA (ET PRO) CENSURAE
*Non imprimatur или Цензура у библиотекарству и
 издаваштву*, Дејан Вукићевић. Београд: Библиотека
 „Влада Аксентијевић“, Обреновац, Библиотека
 „Димитрије Туцовић“, Лазаревац, 2019. 259

**ФОТОГРАФИЈЕ 36. КЊИЖЕВНИХ СУСРЕТА
 „САВРЕМЕНА СРПСКА ПРОЗА“** 267

**„САВРЕМЕНА СРПСКА ПРОЗА“
 ТРСТЕНИК 1984-2019.** 273

УВОДНА НАПОМЕНА

Зборник „Савремена српска проза“, број 32, садржи ауторизована излагања учесника истоимених, 36. књижевних сусрета, одржаних 15. и 16. новембра 2019. године у Трстенику.

Подељен је у три целине. Прва је посвећена „Књижевном портрету“ савременог писца Мирослава Тохолја, друга „Округлом столу“ критике на тему „Идеолошка тумачења српске књижевности“ и трећа књизи Дејана Вукићевића *Non imprimatur* или *Цензура у библиотекарству и издаваштву*, која је, у контексту теме, представљена пред ученицима Гимназије „Вук Караџић“ у Трстенику.

Захваљујемо се свим учесницима скупа, односно ауторима текстова у зборнику, посебно др Радивоју Микићу, који је председавао „Округлом столу“ критике и Мирославу Тохолју, писцу богатог приповедачког опуса, борцу за истину о страдању српског народа, посебно у последњем рату на тлу Републике Српске, и човеку који са Трстеником има извесне додирне тачке јер је његов предак, чувени комита, Ристо Тохол, командовао акцијом рушења Старог трстеничког моста пред надирањем аустроугарских непријатеља 1915. године, а син Риста Тохолја био је др Велибор-Борко Тохол, трстенички лекар, који почива у капели у манастиру Љубостињи.

***КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ
МИРОСЛАВА ТОХОЉА***

ЈЕДИНСТВО ТЕХНИКЕ И БОЛА

О новијим приповијеткама Мирослава Тохоља

Привилегија је говорити у Трстенику, гдје се сваке године ових дана говори о српској прози, о савременим писцима, дјелима и проблемима. Ово вече, уз то, пада између два празника, Врачева и Ђурђица, па је у ово међупразничко вече још пријатније говорити о једном писцу који пише веома живу, каткад жестоку и тешку прозу, у друштву двојице драгих колега, чију бих готово сваку ријеч потписао, изузев неколико комплимената мени упућених. Колеге Максимовић и Јовановић су одлични познаваоци и традиције и савремене прозе, озбиљно теоријски утемељени и остварени, а довољно храбри да се не плаше ни сложености општије теме, ни ризика оцртавања портрета једног не нарочито кротог савременика.

Моје вечерашње излагање унеколико је усмјерио колега Максимовић указујући како је разговор о прози Мирослава Тохоља у доброј мјери у сагласности са сјутрашњом општијом темом о књижевности и идеологији, или о идеолошком разарању и клеветању књижевности. Ја сам своје излагање тако планирао – да спојимо и тематски премостимо ова два трстеничка дана. Тако сам чинио и прошле године говорећи о сродности двојице писаца о којима је било ријечи.

Дакле, вечерас се налазимо пред дјелом Мирослава Тохоља, који би, како рекох, могао бити занимљив и за наш сјутрашњи разговор. Почећу сјећањем на заједничко путовање делегације југословенских писаца у Совјетски Савез, ако се не варам – 1984. године. Тохољ је представљао Удружење књижевника Босне и Херцеговине, а ја – гле чуда – Друштво књижевника Војводине. С нама је био и Ранко Јововић, пјесник о чијем је веселом и бучном држању извијестила тада млада и згоднушна пјесникиња из Македоније, о чијем

је емотивном стању бринуо тада такође млади и перспективни Мирослав Тохол. „Шеф“ делегације био је естетичар, критичар и прозни писац Света Лукић. Тохол је тада важио за књижевну наду и за неоавангардног писца. Признајем да мене његова „Лампарија“ није превише импресионирала.

Било је то суморно доба СССР-а; нијесам вјеровао да је тако док то својим очима нијесам видио и доживио. У Москви је тада био „главни“ неки чврсто-рукаш Гришин. Могло се претпоставити да су ставови југословенских писаца били превише либерални, па и опасно „прозападни“ за једног Гришина, па је разговоре ваљало водити изван Гришиновог официјелног домаћаја, те смо ми пресељени у Дубулти, једну потпуно изоловану оазу за писце, гдје смо могли причати шта нам је воља. Наравно да је свака идеја, а посебно свака епизода нашег понашања стизала до Москве, али и до будућих југословенских метропола: Скопља, Београда, Приштине, Новог Сада, Титограда, Сарајева...

Совјетске колеге су нас гледале са завишћу, као слободне људе са друге планете, а ја сам опет завидио њима. Били су то веома озбиљни и образовани људи, одлични познаваоци Азије и неких свјетова о којима ја нијесам знао готово ништа. Знали су егзотичне језике и књижевности. Запрепастила ме њихова уплашеност и забринутост; они су били погођени бесперспективношћу тада војно најмоћније земље свијета. Слутио сам да се нешто моћно поткопава и урушава; да су неминовне епохалне промјене, да се заљуљало цијело столеће са десетинама милиона мртвих; да ће посљедице тих огромних промјена осјетити планета. Сјећам се да сам по повратку у Нови Сад рекао Александру Тишми да би Совјетски Савез могао прећи у историју, а он ме, уплашен оним што је чуо, молио да ћутим, јер се због таквих изјава лако може изгубити глава. Ето, у таквим приликама и у таквом Совјетском Савезу нашли смо се заједно Мирослав Тохол и ја. Од тада датира наше познанство.

Тохол је тада био млад писац, на цијени; расни приповиједачки примјерак за показивање свијету. Од тада су се догодила планетарна чуда: рушење и пад Совјетског Савеза, поновно уједињење Њемачке, раздвајања словенских држава; систем степенастих грађанских ратова у Југославији и стварање самосталних држава; много трагедија, цијелих егзодуса народа, личних, националних и државних катастрофа, код нас, у Африци, Азији, бомбардовања, сулуда и бјесомучна, осиромашеним уранијумом. Југославија је била прича за себе. Серија степенасто вођених, споља диригованих и врло пажљиво усмјераваних и контролисаних, а изнутра потпаљиваних грађанских ратова однијела је и изгорела све лажи, али и многе вриједности. Ископани су и крвљу натопљени међуетнички ровови. Та тема разарања Југославије није апсолвирана ни политички, ни историографски, ни књижевно. Поновиле су се многе ствари из Другог свјетског рата. Сувише мало о томе знамо. Не може бити случајно да чим се заврше сукоби у Словенији, букне крвави рат у Хрватској. Таман се тамо успостави држава, запали се Босна и Херцеговина, па онда Косово и Метохија. Сувише је то плански да би било случајно. То књижевност једва да је дохватила. О распаду Совјетског Савеза тек ће се причати. А тек највећи изгон Срба у историји...

Мирослав Тохол је био војник Републике Српске, и њен политичар, и то му није опроштено до данас, нити ће бити ускоро. Као да је у рату, за многе, изгорио његов таленат, а неће бити да је тако. Биће обрнуто – тај таленат се потврдио писањем о ратним ужасима. Истина, многи писци га се клоне, због политичких импликација.

Тохол је о рату писао оно што је видио и доживио. Писао је убједљиво и даровито. Ко је прочитао *Кућу Павловића* и поглавље о змији која долази да пије млијеко крај погинулог младића, тај зна шта је туга. Ко је читао Тохолеве странице о сеоби костију из Сарајева – *Малу Азију* или „приче о болу“ – о мајкама које су остале без синова и о сестрама безбратницама, тај зна шта је ужас дочаран у литератури.

Управо тај поднаслов – „Приче о болу“ – има, за мене, веома озбиљну поетичку тежину. У томе је смисао приче и причања – у поштовању људске унутарње ране, рањене душе. Зато је Тохол противник оне прозе у којој има превише литерарности, а премало бола, док је бол, језовит и тешко подношљив, свуда око нас. Ако то савремена књижевност не види и о томе не приповиједа, она – бјежећи у неки беживотни техницизам и „естетицизам“ – затвара очи пред брдима несреће и – лаже. На савременој прози је да отвори аутентичне приче о људском страдању и болу, да говори не лажући, отворена за језик патње и за људско страдање. Тамо гдје је премало бола – премало је и књижевности, увјерен је Тохол.

То никако не значи да Тохол занемарује питање како тај људски бол приповједачки уобличити и моделовати, а да то не буде манир и празна прича; нарцисоидно показивање голе вјештине: „Гле, шта ја умијем!“ . Тохол настоји да сједини бол и технику, односно литерарност; да исприча жестоку, горку, љуту причу о љутој рани и љутом болу, која не лаже. Тохол је, дакле, писао књижевну истину о једном рату који је познавао изнутра. Замислите, у том рату и Срби пате. Изгледа да није пожељно да народ чијих је око милион људи истјерано са својих огњишта – пати, и да то књижевност запамти. Писао је о ономе што најбоље познаје и осјећа, јер о томе може, жели и умије да пише, и зато је увјерљив. Писао је језиком бола. Наравно, писао је и о митовима, легендама, предањима и догађајима из своје Херцеговине. Они који га се данас клоне, чине то због политике и из сопственог страха, у нади да ће их неки „споља“ примијетити и као „исправне“ и, наравно, наградити за отклон од писца који пише о Републици Српској.

Овдје су поменуте и награде. Ја сам прошле године говорио како је додијељена награда Владану Матијевићу и како је то примљено у београдским круговима. У међувремену смо додијелили награду Пави-

ћу; то није примљено добро. Питали су ме: Зар баш мора Павић и Андрића да добије? Мора, наравно, јер има врхунске приповијетке, и срамота би било да ту награду не добије.

А када смо додијелили награду Тохолу, то је тек било весело! Питали су ме кога ћу да зовем на уручење. Помињали су имена која су данас у Хагу. Моје је да учиним што је до мене да награда освијетли најбољу књигу, а о гостима не бринем ја. То није мој ресор. И данас сам миран што су у те три године награђени Матијевић, Павић и Тохол. Била би неправда да нијесу.

На уручење награде Тохолу дошао је Павић. Честитао је Тохолу и рекао да су му приче изванредне, а жирију честитао на храбрости. Не знам шта је ту било толико храбро, али је било пријатно чути Павићево:

- Свака част!

То желим да остане записано. Што би рекао Андрић – запиши, па ће и Бог запамтити.

Мени је сметао наслов – *Мала Азија* – и то сам рекао Тохолу. Боље би било да су у наслову *Приче бола*. Наслов сужава значење Мале Азије и може одвести у једнострано читање. А Мала Азија није само Турска нити ислам, већ је била и Византија. Тамо је и Богородичин гроб. Доста тога се од значења Мале Азије сужава овим контекстом.

Писац је имао своје разлоге: боље је овако; овако то виде и осјећају моји јунаци и не бих се с њима сукобљавао. Доиста, из перспективе његове прозе то добро функционише; али ја се увијек плашим сужавања.

Тохол је, прије свега, приповједач. Имају неколике главе у *Кући Павловића* које су одличне приповијетке. Предлагао сам му да тим главама романа омогући двоструки живот – да остану главе романа, али да се „скуће“ и у некој књизи приповиједака. То писци раде. То је радио Владан Десница, чак и са пјесмама; то је чинио и Павић. То је сасвим легитиман

поступак. То је добро по те текстове: двоконтекстуалност им заиста омогућава двоструки живот, а ништа се не губи.

Покушаћу да вечерас скренем пажњу на неке новије Тохолеве приповијетке, још увијек „бескућнице“, изван корица књиге. Оне не одударају много од ранијих, али потврђују висок стандард. Тохол је већ у *Малој Азији* показао приврженост Андрићу – приповијетка „Колац“ се памти. По тој обузетости историјом и легендом доиста је близак Андрићу. Колега Максимовић је изрекао једну истину: Тохол се приближио искуствима оне прозе што ју је Љубиша Јеремић звао „проза новог стила“, и можда постао најдоследнији настављач те прозе. Та проза често има један симболични, драгоцјен нанос који се јавља у низу живих и тешких слика, као код Драгослава Михаиловића. Тохол наставља да пише приче о болу, ненаметљиво водећи рачуна о техници приповиједања. Тако у приповијечи „Псећи сватови“ насловом усмјерава читаочеву пажњу на слику која у причи добија симболично значење, а сиже води у другом смјеру, отварајући пред читаоцем хоризонт преварног очекивања.

Ријеч је о једној трочлавној избјегличкој породици коју је рат избацио надомак Београда. Улогу наратора има отац породице, па је слика једног обескоријењеног, ишчашеног свијета дата изнутра. Увјерљиво је дочаран сав тај јад и ужас ратом дезоријентисаног и у социјалну и моралну биједу посрнулог свијета. Наратор ће покушати да нађе излаз из своје породичне биједи и невоље у некој новој љубави, што доводи до потпуног распада породице: жена са ћерком одлази у нову неизвјесност и тоне у несрећу и самоубиство вјешањем, а наратор живи у својој несрећи са другом женом и гледа „псеће сватове“ – кучку са керовима – и та слика баца своју сјенку на његов живот и распад породице. Свијет избачен ратним изгоном почиње да се распада изнутра, да се саморазара, па је осјећање мучниће, јада и дубоке несреће доминантно. Дубока поро-

дична несрећа, и женино самоубиство, нема високу трагичну димензију, јер гину високе вриједности, а без високих вриједности, без чврстог система вриједности, смрт нема свој трагични ореол. Све је под тешком сјенком „псећих сватова“: и љубав, и породица, и однос према дјетету, и смрт.

Идеја понављања зла кроз вријеме, кроз историју, прожима Тохолеву прозу. Отвореност за људски бол и страдања ту идеју појачава, па ће се у Тохолевој прози налазити мотиви зла и страдања понављани кроз читаво двадесето стољеће. Отуда је наслов приче о Григорију Божовићу „Божично јутро“. То је, по мом осјећању, изванредна приповијетка. Она почиње као да је пишу Џојс, Кафка или Киш – истражним поступком: „Другови, почнимо. Шта да се чека? Кривично веће суда града Београда отвара главни претрес. Датум и место рођења. (...)“

Прва глава те приповијетке у знаку је „претреса“, „истражног поступка“. То је прилика да кроз саслушање сазнамо кључне ствари из живота Григорија Божовића.

А Григорије Божовић је једно од наших „утуљених кандила“; значајан приповједач између два рата, неуморан и радознао путник, путописац, одличан познавалац српских крајева, осуђен и „ликвидиран“ између Бадњег дана, односно Бадње вечери и Божићног јутра. По говору, Божовић разазнаје одакле је његов „ликвидатор“, по свој прилици православац из Лике, који је раскрстио са религијом и назадним заблудама и који је спреман да изврши сваки, па и овај задатак. Злочин се догађа у зору, на празник Рождества, под потпуно нељудским и понижавајућим околностима по жртву. Та је прича дубоко из наше историје, из нашег живота, из наше несреће, из нашег раскола. Дубоко повезана са нашом сјутрашњом темом. Прича је врло пажљиво вођена, нијансирана, са димензијама демонског у чину празничне и понижавајуће ликвидације значајног човјека српске књижевности. Прича бола са завидном приповједачком техником.

Шта све може настати од једне ратне анегдоте?! О томе сазнајемо из Тохолеве приповијетке „Глава“. Она има само два јунака, оба писца – Лубардића и неименованог наратора. И једну торбу, коју Лубардић оставља пред вратима. Гоњен радозналошћу, неименовани наратор отвара торбу и угледа одсјечену, помодрелу људску, мушку, главу.

Наратор сазнаје да се његов колега бави необичним и ужасним „послом“: он тражи одсјечене главе жртава које су без главе сахрањене и потом породица кришом саставља главу с телом. У ту причу страве и ужаса Тохол уноси елементе језивог хумора: Лубардић понекад набави „погрешну“ главу, која не одговара сахрањеном несрећнику, па мора да је враћа и да тражи нову, „праву“ главу.

Наратор са ужасом открива у свом колеги потпуно непознату димензију. Непознатог човјека, и види шта све од људи чини и ствара рат и људске несреће. Мртве, одсјечене људске главе постају предмет размјене, трговине, неспоразума, једног страшног и језивог апсурда. Како човјек, како људска природа умије да изненади и запрепасти.

Тохол не затвара очи пред ужасима и ужасном страном људске природе. Напротив. А кадар је да и у тај животни ужас унесе елеменат смијеха. Рекао бих да се Тохол овом причом приближио приповијеткама Драгише Васића.

Одабрао сам три сасвим различите, мање познате Тохолеве приповијетке, да на њима покажем пишчево сагледавање рата и историје и да потврдим његово темељно поетичко начело да је прича о болу први његов услов доброг приповиједања, али и да ту причу ваља добро и увјерљиво – дакле, занатски вјешто – исприповиједати. У својим најбољим стварима, Тохол је успио да успостави јединство технике и бола.

ЧУДЕСНА ЗАДУЖБИНА, ВЕЛИКИ РОМАН И НАСЛАГЕ МРЖЊЕ

О приповеци „Колац“ Мирослава Тохоља

„Отпутовала је, у Србију, у приповијести тамошњих литерата, на странице на којима је мање бола а одвише књижевне умјешности“ (19)¹ – тако се завршава приповетка „Сиротица“, прва у збирци *Мала Азија и приче о болу* Мирослава Тохоља. Овај поетички исказ иронично је усмерен на дела у којима се осећа несклад између вишка литерарне вештине и мањка емпатије и емоционалног садржаја, и то оног који битно говори о мукама човековог постојања и бола који га неумитно прати и сустиже. При томе, исказ припада приповедачком гласу чији је аутор већ својим првим књигама направио искорак од традиционалног приповедања: одсуство наглашене фабулативности, неговање нелинеарности у причи, поигравања са приповедачем и приповедањем, присуство поетичких коментара итд. била су нека од основних поетичких својстава, карактеристичних колико за њега, толико и за његову генерацију. Утолико би се могло разумети, и не би било сасвим нетачно, да приговор долази изнутра, из саме литературе која не бежи од „књижевне умјешности“. Али Мирослав Тохољ никада није радикализовао своја поетичка становишта. Писање је за њега увек било више од пуког поигравања формом, приповедања које је, истовремено, и облик и садржај књижевног дела или се, најпросто, исцрпљивало у метапоетичности или метатекстуалности.²

¹ Сви цитати из Тохољеве прозе, осим када није другачије дато, наводе се из његове збирке приповедака *Мала Азија и приче о болу*, ИГАМ, Београд, 2003.

² Више о поетичким својствима Тохољевих првих дела у: Александар Јовановић, „Замуцкивање у њежности“, *О историји, сећањима и самоћи*, Задужбина „Николај Тимченко“, Лесковац, 2019, 222-236.

Поетички коментар се изриче у књизи у чијем је наслову већ именована *бол*: ово су приче о болу, дакле, оне у којима *књижевна умјешност* не поништава него потврђује трајање у патњи и нестајање у болу. Тохолева приповедачка *ум(ј)ешност*, као супротност *умјешности* – неочекиване и померене тачке приповедања, укидање разлике између живих и мртвих, померено време, изглобљен живот, елементи ироније и гротеске, сведене и добро изведене композиције прича – у овој збирци вишеструко је на делу и не дозвољава да приче о болу пређу у просторе патетике. Тако је и у првој причи збирке, језичко мајсторство, добро пронађени деминутиви, накнадно разјашњење „стрининициног“ *ми* не доводи до мањка бола у приповедању, него га, напротив, прочишћава и даје му катарзично дејство.³ Прича се прима као храм који окупља страдалнике и штити их, колико уопште може, од разарајућег очајања и бесмисла: излазак из приче у друго и коначно (само)поништење. На крају приче не завршава се животни пут Тохолеве јунакиње, него прелази у други простор и – ако га буде, а, по свему судећи, неће га бити – *грујачије* приповедање.

Поетички коментари су саставни део приповедачког поступка Мирослава Тохолца у свим његовом књигама и стваралачким фазама. По правилу, они се не свде на поигравање књижевним конвенцијама или само на програмску улогу, него су дати са наглашеним личним улогом и произилазе из најдубљег искуства ликова и/или приповедача. Још у његовој првој књизи *То снива ламјарија*, читамо: „Да ли да се и ја примакнем групном гласу који слушам?“⁴ И у том питању, не само

³ О Тохолевом књижевном поступку и слици света у овој збирци видети радове у одељку: „Мала Азија и приче о болу“, у зборнику *Тамна лејоша брисаној џрстојора: џроза Мирослава Тохолца*, приредио Александар Дунђерин, Дом културе, Грачаница, 2016, 225-259.

⁴ Мирослав Тохолц, *То снива ламјарија*, Свјетлост, Сарајево, 1979, 99.

у контексту књиге, остаје залебдела дилема: да ли би то *примицање* значило губљење појединачног идентитета или праву потврду постојања, потврђеног у времену. То се он питао осамдесетих година прошлога века, а одговор је дошао неких десетак година касније, деведесетих година прошлог века, у време угрожености народа и културе којој је писац припадао. Повећала се и сопствена и колективна одговорност, а повећао се и лични улог у писању. То се десило и са нашим писцем. Тохоља су у његовој стваралачкој радионици походила лица из ратних времена: страдалници и мученици, избеглице... У *Црној књизи* се сусрео са њима на један начин, а у романима и приповеткама – можда најдоследније и најцеловитије у *Малој Азији* и *причама о болу* – на други начин.

Полазећи од поетичких исказа у овој збирци, може се сачинити један њен леп опис. Они су истовремено и један од залога дубљег јединства првих и потоњих Тохољевих књига, уз све разлике које међу њима постоје и које су условиле да се говори о његовој *сарајевској* и *деоградској* фази, између којих је стао рат. Ево три, међу бројним поетичким коментарима, од којих сваки указује на по један битан аспект Тохољевог писања:

Не, након свега било би неумесно тумачити нечији бол уколико постоји шанса да он сам себе искаже (115).

Све што може да се каже о рату, истина је (83).

Тренуци, дакле. Секунд један, чак и мање од секунда, одражава целину неког живота. Све преостало време, сви силни „дући дани“, у служби су само тој једној или тих неколико тренутака које памтимо. Баш као што од разбијеног оледала, од неке скрхане вазе, као неке скупоцене ситнице, одабирамо комадић који је, док се целина распадала, сачувао најлепшу и непоновљиву форму (124).

*Ако у један дан сјане толико живота, зашто –
ишћао се – јодине делују исцрпно, као да се све збило у
свега неколико тренутака, а остатак остављен ишче-
кивању и смрти (49).*

Први исказ мотивише и оправдава употребу исказа у многим приповеткама збирке, а у (готово) свима непосредни и исповедни говор је њихово преовлађујуће обележје. Други од исказа омогућио је писцу да оствари, већ је наговештено, сложену, истовремено гротескну и трагичну, слику света у којој свака *истина* чили пред људском патњом, а судбина оних који трпе обесмишљава било какво рационално објашњење историјског хода. И сказ и вишестрана истина у рату указују на ширину материјала који причи диктира њен облик и оквире који је стежу и усмеравају ка новеличности, али је и чува да не склизне у патетичну исповест или неку врсту националног јадања и идеолошког оптуживања.

Неколико наглашених места у овој књизи, од којих су два наведена, приповедач посвећује тренуцима. „Комадић који је, док се целина распадала, сачувао најлепшу и непоновљиву форму“ можемо читати и као поетички опис истрајавања на фрагментарности, у његовој збирци условљеном колико модерним приповедањем толико и ратном тематиком. Тренуци су, вероватно, у рату још наглашенији јер се у њима све може нагло променити: у њих стаје и пролази читав живот, најчешће, из среће прелазите у несрећу, а обрнуто већ знатно ређе.

Ти тренуци, низ тренутака са прекидима, са празнинама између њих, прави су садржај ове књиге. Истовремено, поетичка похвала тренуцима може се читати и, као хотимично или нехотимично, одавање поште Иви Андрићу и једној од његових најбољих и најмодернијих приповедака „Смрт у Синановој текији“, заснованој само на два кратка, наизглед неважна, сећања главног јунака, који, у самртном часу, схвата да је само у њима живео и да су му она, заправо, испунила читав живот.

Вратимо се поново приповедачевом исказу на крају прве приповетке у *Малој Азији и причама о болу*. Њиме је остварена изврсна поента приче и потврда већ конституисаног хронотопа бола, али мало ко од иоле упућенијих читалаца не би разумео и његово значење које се простира ван граница не само ове приче него и збирке. Као да је Тохол чекао згодно место да не изневери логику приповедања, а да да одушка полемичком набоју, поетичком и етичком, према својој *овогринској* књижевној сабраћи.

Тачније, у поетички контекст који се, мало старински речено, тиче односа књижевног поступка и грађе, а у нешто савременијем контексту, радикализације тзв. постмодернистичких полазишта, Тохолев приповедач је укључио националну димензију. О којем је то мањку бола и вишку умешности реч? Не само оном који вештином потискује говор о битноме: мањак бола се не може разумети другачије него као критика упућена писцима које не дотичу судбина и страдања сопственог народа с краја прошлог века. Чак и ако пишу о томе времену и ратном нестајању бивше вишенационалне заједнице – допуштено је и тако разумети и наставити овај исказ – своје приповедно становиште из националног контекста своје културе преместили су у идеолошки и наднационални, а сеобно-изгнаничку тескобу прекривају наметањем осећања сопствене кривице. Склањајући се са својим егзистенцијалним и стварним теретом у матичну земљу, Тохолева *сириница* биће међу својима, међу којима суза њена нема *рогишеља*.

У овом склупчаном, готово пословичном исказу садржано је много тога: од сразмера приповедне грађе и вештине њеног уобличавања до прекорних и нимало безазлених приповедачевих погледа на ововековни тренутак наше *рајине* књижевности, на њено место и деловање у савременој српској култури и друштву, од виђења наших могућих подела којима свакако Дрина није (једина) граница, до права стваралаца да слободно

заснивају своју причу и етичности њихове мисије. У том поетичком и стваралачком пресеку Мирослав Тохољ се нужно срео са Ивом Андрићем и његовим најчувенијим романом.

2. Одмах по објављивању збирке *Мала Азија и приче о болу*, приповетка „Колац“ је постала њен заштитни знак. Томе је допринела и „Андрићева награда“ за 2002. годину, додатно наглашавајући интертекстуалне везе ове приповетке са Андрићевим најпознатијим романом *На Дрини ћуприја*. Завршетак Тохољеве беседе на додели награде може се узети и као својеврстан увод у читање ове приповетке:

Пролазним схватањима и тренутном расположењу нашег времена понекад би, из ових или оних разлога, можда, годило да се над њих није наднела голема сенка Андрићевог генија. Романи и приповетке овога писца, вредни – како је Андрић казао поводом косовског мита – колико и „ма који други морално-политички аргумент“, постали су данашњем писцу мера од које се не треба удаљавати, већ је увек изнова проверавати тежећи најбољој слици свога времена, и то без обзира на сва пролазна схватања и тренутна расположења.⁵

Тохољ је у овим двама завршним реченицама нагласио неколико ствари. Најпре, књижевну меру Иве Андрића, коју не могу, и не би смели, да заобиђу наши писци. И то меру која подстиче, води, али и обавезује („голема сенка Андрићевог генија [...] мера од које се не треба удаљавати“). Затим, посебно је наглашен етички чин Андрићевог дела и деловања. Затим, не помињу се случајно Андрићеве мисли о романима и приповеткама које имају тежину као и други морално-политички аргументи, као и да су изречене поводом косовског мита: етичка и национална димензија неразлучиво су укрштене не само у награђеној збирци него

⁵ Мирослав Тохољ, „Како писати после Андрића“, *Свеске задужбине Иве Андрића*, Задужбина Иве Андрића, Београд, 2004, бр. 21, 216.

и у целокупном Тохолевом делу. Наравно, његов полемички тон није пригушен ни овде у овој, не успутној напомени, да би „пролазним схватањима и тренутном расположењу нашег времена“ (а то значи, појединим савременим писцима) било лакше када у њиховом књижевном наслеђу не би било Андрићевог дела и њиховог нужног суочавања са њим. На тренутак могу да збуне искази „проверавати“ и „најбољој слици свога времена“: вероватно су употребљени у значењу: „испитивање важења Андрићевог дела данас“ и „најпотпунијој“ или, можда, „неприлагођаваној пожељним критеријумима“.

„Колац“ је исповест главног јунака, интелектуалца, књижевника, проучаваоца књижевности, професора, у предсмртном часу. Тај тренутак је именован, веома јасно, већ у првој реченици, а у свом пуном значењу и шта, заправо, та реченица значи, открива се на крају приповетке, што је још један од заштитних знакова Мирослава Тохолја:

Још само двије цијареће – умријећу. Боја ми мој. Зајмо и журим да се, уместио медијацијама кроз колушове дима, предам прици од које ми некако, увијек, буде лакше (53).

Још само дим, рекао сам, за крај. Само да удахнем. А онда удриће. [...] Говорио сам ономе што је замахивао. Гледао сам његове ножне џежњеве, напекле и модре, једва усађене у изобличену обућу, заузлану црним канайом. Угри (68-69).

Између та два тренутка у сећању се одвија прича, која неће, попут Шехерезадине, спасити јунаку живот, али ће му омогућити да у њој укрсти књижевност и стварност, историју и садашњост, оно што се не може рећи са оним што се не сме прећутати.

За саму причу изузетно је важан податак да се она дешава осамдесетих и деведесетих година прошлог века у Вишеграду и околини. Осамдесетих година приповедач је, припремајући се за предавање о рома-

ну *На Дрини ћуџрија* радозналим вишеградским гимназијалцима, испитивао мотиве и слику света коју овај роман носи, почев од оних до сада једва приметних, па до улоге и симбола моста на којем су се, како се говорило, укрштала два царства и две-три цивилизације. Реч је о својеврсном мета-приповедању, у којем је приповедачево читање и тумачење/домишљање Андрићевог романа и разумевање гимназијалаца основни садржај.

Вишеградски час почиње указивањем на понављање одређених мотива, од којих је пажња усмерена на три штапа, која се у временским размацама понављају у роману: Абидагин, чиче Јелисија и старешине српских војника који су, на кратко, стигли до Вишеграда. Затим се читање усмерава на друге мотиве, легенду о Стоји и Остоји, Светлост са Радисављевог гроба, итд. У приповедање су, логично, укључене Андрићеве реченице и пасуси, дословно или преобликовано дати. На појединим местима исијавају и друга Андрићева дела, нпр., „Мост на Жепи“ и лирски запис „Мостови“: „Требало је да се само замислиш, па би и преда те одмах излазила чудесна грађевина у пустињи, грађевина која је наједном обећавала оно чега на другој обали никада није било“ (64).

Тохољ је, по свему судећи, проверавао и заострио Андрићеву/приповедачеву позицију у роману *На Дрини ћуџрија* у два битна и међусобно чврсто увезана момента. Први се односи на слику муслиманског живља у Вишеграду. Та слика је код Андрића изузетно сложена, од почетног поглавља, у којем се описује како једни позајмљују или краду легенде и предања једни од других, и обрнуто, па до завршног поглавља и оне велике похвале Алихоцине мосту и грађењу. Други моментат је сам мост и његова стварна и симболична улога. Он је симбол постојаности и чврстине људских дела, склада, лепоте и уметности, премошћавања простора, времена, повезивања различитих цивилизација.

Али, он је и простор судара супротстављених вера и цивилизација, тим суровијих, ако су на периферији и удаљени од својих центара.

Због тога је у роману снажно наглашено укрштање и међузависност личних и колективних судбина, као један од узрока испољавања зла и несреће. На пример, на више места у роману Андрић нам дискретно сугерише везу између понашања и проверавања:

*Муслимански женски свети мора да крије лице и кад на авлију изађе, јер одасвуд може да дојре поглед оних безбројних радника, страних и домаћих; а касаблијски Турци држе мноћо до пројиса Ислама, уколико више што су сви они скорошњи Турци и нема тошово ниједној који не памти или оца или деду као хришћанина или шазе пошурчењака.*⁶

*Сејмени, све пошурчењачки синови из наших крајева, викали су јоре сви у један глас; у шами су се укрштавали њихови искрекидани и неразумљиви повици.*⁷

Оно што је код Андрића био елемент карактеризације ликова, наглашено потврђивање правоверности, у Тохолјевој приповеци је почетак нужног пута мржњи и злу:

Некакав пошник, по имену Ди Френ-Кане, прошава у оно вријеме од Дубровника према Чајничу и Плевљима (што јесте Таслице), који је у караван-сарају у Устиколини преноћио, зајиса гдје се „у овом мјесту сви хришћани пошурчише и велики су нејријашељи хришћанских пошника поштели“ (60).

Јесте, бриљашно су што разумјели маџуранти: с промјеном боја у којој вјерују, преко ноћи се мијењао карактер људи. Оно што је јуче било незамисливо, за ноћ је пошћало нормално и свакидашње (62).

⁶ Иво Андрић, *На Дрини ћуприја*, Сабрана дела – књига прва, Просвета, Београд, 1967, 29.

⁷ Исто, 39.

Оно што су гимназијалци разумели, већ је речено у запажањима француског путописца, с напоменом да се непријатељство није односило само на путнике, него, у истој или већој мери, и на своје дојучерашње сународнике, са којима су морали да деле исти простор, али не више и исте вредности, и који су их подсећали на све што више нису.

Ни представа о мосту није могла да остане непромењена. Приповедач-предавач је посебно указао, а *машуранџи* су *бриљанџино* закључили то исто, на увиде једног млетачког путника „да вишеградска ћуприја не повезује, како се мислило, само Исток и Запад, њих најмање, већ два царства мрака, преко воде која их божјом вољом раздваја“ (64). Насупрот трајности, лепоти и складу њених лукова, улози у животу града и месту сазревања вишеградских младића, приповедачев поглед у мосту види само стварну и симболичку слику страдања народа који не припада ни Истоку ни Западу, него је притиснут од оба *царсџива* мрака:

Велику је несрећу на наш народ бацила сјенка вишеградске ћуприје. Сваки сџоџину година, од када је зајочела њена изјрадња, с неба су сџизале невоље какве су се дуго јамџиле. Једном је џо био велики џалас кује, друџи џуџ џлад, за џима Савојски, заџим џоводањ, суша, џоново џладна година, раџови; у круџ једно иза друџоџ (63).

Требало је само да се добро замислиш, ја би џреда џе одмах излазила чудесна џрађевина у џусџињи, џрађевина која је наједном обећавала оно чеџа на друџој обали није било (64).

Кад боље размислиш, џџа је значило џо чудо од камена и џџа бјеше џеџов смисао? Само још један божји цинизам. Кад скрајнеш све обмане и џредубјеђења, кад одбаџиш јаџеџичне џрице о анђелу џџо, као бесџјелесно биће, крилима џовезује обале, осџане џек оџољени сџоменик џоџурчењаџџву и болан ваџај за искуџљењем. Када боље размислиш, схваџиш колико се џек хриџћана џреобраџило и колико их је дјеџу у јаничаре дало само из увјерења да ће одонуд, са оне друџе обале,

баш преко ње проклеће ђуџије, сџићи злашници за неку нову, налик на ову траћевину. Посветио би се, помишљаи, онај ко би је срушио, још ђије онај ко би рашчинио њено проклећство (64-65).⁸

Улога моста, сматра приповедач, неодвојива је од његовог порекла и стварних, државних разлога за градњу, а његова неспорна лепота је тек привид, омамљујућа варка која призива разне врсте несрећа. Као и у бајкама, нема другог лека до скидања проклетства („Посветио би се [...] онај који би рашчинио њено проклетство“). Јер, нема ништа осим несреће са његове друге стране, нити је ишта икада било на његовој другој обали – дописује и исправља Тохолев приповедач завршне реченице Андрићевих „Мостова“.⁹

⁸ Понекад писци, и на своју жалост, постају видовити. Десетак година после објављивања ове приповетке, у нашим школама и уџбеницима историје *данак у крви* је поистовећиван са пожељним и исплативим улагањем у образовање српске деце, неопходним да би се успели на друштвеној лествици: „Тамо су дечаци примали исламску веру и били одгајани у муслиманском духу. Учили су турски језик и образовали се како би касније били способни за рад у државним службама. Већина их је обучавана да постану јањичари, а најспособнији су могли да дођу до положаја великог везира. *Данак у крви* је омогућавао дечацима да напредују на друштвеној лествици, а они су заузврат били потпуно ода ни султану. Тако су многи од њих постали чланови важне и утицајне елите (повлашћених слојева у друштву) Османског царства“ (Александра Петровић, Весна Лучић, Перуника Петровић, *Историја 7, уџбеник историје за седми разред основне школе*, БИГЗ школство, Београд, 2019, 57). Нове вредности су морале да буду и стилски подржане пожељним и прикривајућим именовањем: „дечаци су примали исламску веру“, а нису на силу ишчупани из своје вере и пресађени у другу; „утицајна елита“ је за ауторе овог, и оваквог уџбеника, повлашћени слој у друштву (па, због утицаја и повлашћености вреди променити и веру), а није национално и друштвено најобразованији и најодговорнији слој, који се не руководи интересима, него највишим циљевима и општим добром.

⁹ „Напоследку, све чим се овај наш живот казује – мисли, напори, погледи, осмеси, речи, уздаси – све то тежи ка другој обали, којој се управља као циљу, и на којој тек добива свој прави смисао. Све то има нешто да савлада и премости: неред, смрт или

У једном тренутку разговора са вишеградским матурантима приповедач ће рећи: „дајте да рашчисти-мо неке ствари за које у књизи нема довољно поуздања; можда вам затреба у животу, ко зна“ (57). Да ли им је затребао или није, али тај тренутак је дошао неколико година касније. Почетком деведесетих година, вишеградска хроника препуна је нових страдања, новог, намерно изазваног подводња, минирања тунела, постављања заседа војницима, напада на насеља, хапшења хришћана. „Управо на нерашчишћеним местима“ – рећи ће приповедач – „ничу и гранају се нови и нови неспоразуми, освићу нови и нови пупољци не добра, никада добра, већ зла, увијек зла“ (67). Преобраћени потомци Илиновића, Ристића, Дробњака, Вуковића, Самарцића, Твртковића, међу њима и понеко од пређашњих матураната, сада под другим презименима, на челу са оним што је мацолом разбио Андрићев споменик у Вишеграду, поново су ушли у причу да наставе свој, како су мислили, тек привремено прекинут посао. Три Андрићева штапа из III, VI, XXIV поглавља претворила су се у Шабановића колац у XXV поглављу, да њиме заврши прича – сећање између два предсмртна дуванска дима.

У много чему, главни јунак приповетке „Колац“ понавља судбину старца Јелисија, не само што су ка Вишеграду долазили из истог правца, преко Рогатице и што су их зауставиле тек постављене страже него и због опредељености за говор који другима није мило чути (Јелисијев монолог пред турским стражарима приповедачево предавање матурантима):

Тако, браће. Та, зар са сваким твојим ударцем, са сваким замахом твога коца, ти нејдје, не далеко одавде, не васкрсава царство, искуљено искушењима, и

несмисао. Јер, све је прелаз, мост чији се крајеви губе у бесконачности, а према ком су сви земни мостови само дечије играчке, бледи симболи. А и сва наша нада је са оне стране“ (Иво Андрић, *Спазе, лица, предели*, Сабрана дела – књига десета, Просвета, Београд, 1967, 197-198.

засновано на њавди? Чудан и шућ ѓлас из мене ѓоворио је оно што је, ондје на ћућрији, ѓред својим целашима, нећа изговорио „неки суманућ каурски дервиш, доброћудна и безоћасна луда“ што је ѓлавом ѓлашио наилазак у невријеме, ѓремда „својим ѓричањем о срћском царсћву не би ни иначе далеко сћићао“ (69).

Говори ли преузети Андрићев исказ о крајњим дометима приповедачевог чина и његове жртве, или је аутопоетички коментар самог ауторовог дела и његове усмерености на ѓриче о болу, одавање поште Андрићевом приповедању којем је, иначе, замерена претерана опрезност и устручавање?¹⁰ Или га треба разумети, што ће бити најближе духу ове приче, као потврду судбинског приповедачког опредељења, без обзира на то колико писац и његова прича далеко стигли.

Смештена у непосредну прошлост, а зајмећи дубину из чудесне вишеградске задужбине и великог романа о њој, Тохочева прича стално хоће да изађе из себе, у свет у којем је настала, и намах се враћа у сопствене оквире. Слика света дата из једне, у сусрету са смрћу, заоштрене приповедачке позиције која говори како ни култура, ни заједнички живот, ни велики романи не могу много (заправо, не могу ништа) да промене у босанским геолошким слојевима мржње, којима је довољно тек мало слободног простора да се помере, притискају и почну да ломе све то се, тек на тренутак и привидно, било зауставило и примирило, да би се у новом тектонском поремећају поново сударало и мрвило.

Шта могу један мост, извајан и у луку према другој обали, и један роман о његовој лепоти и трајању да промене у сусрету са геолошким наслагама зла? Да нас присиле да застанемо задивљени лепотом, заборавимо на поделе и историјске налоге. Било би лепо, али

¹⁰ „Тако вели предање. Али, писац се више тиме није бавио, пошто је прича о расипању блага заправо сушта параболa о списатељском занату, а наш се писац, кад год је о томе морао да проговори, презнојавао и руменио попут дјетета“ (57).

је логика *дописаної поїлавља* неумољива: све што настаје у једном свету, чак и упркос њему, на један дубљи начин служи његовом устројству. Осим, ако једино доследно и немилосрдно суочавање са овом истином не буде од користи. Можда би се тако, ипак, стигло бар мало даље него што су то својим јунацима допустиле Андрићева и Тохолјева прича.

БЕСКРАЈНЕ НИТИ СЕСТРИНСТВА

О роману Мирослава Тохоља, *Сесџре*, „Српска књижевна задруга“, Београд, 2013.

1.0. У огледу смо анализирали роман *Сесџре* Мирослава Тохоља, који је објављен у „Српској књижевној задрузи“ 2013. године, а који се у жанровском смислу, као својеврсна „породична историја“, разликује од осталих дјела која је написао овај аутор. Романескно казивање обликовано је око мозаичних записа из историје необичне херцеговачке породице Ружић, са лијеве обале Неретве, коју је обиљежио усуд рађања женске дјеце. При томе смо настојали да укажемо на аутопоетичке специфичности и пародично-ироничну перспективу казивања, на однос према историји, на драматизовану позицију казивача, те његову блискост са пишчевом перспективом и искуством. Указали смо и на чињеницу да се у метонимијској равни казивање са породичног преноси на општи план значења и указује на трагичну историјску судбину цјелокупног српског народа од краја XIX вијека до наших савремених дана.

1.1. Одмах на почетку казивања, на уводним страницама романа *Сесџре*, Мирослав Тохољ из аутопоетичке перспективе отвара једну велику тему књижевности и умјетности, а која се тиче односа према историји. Обично се вјеровало да аутобиографско-мемоарску или документарно-умјетничку прозу, а самим тим и сва она умјетничка дјела која се баве истраживањем прошлости, могу да пишу само они људи који су „учествовали у бурним историјским догађајима“.¹ На сличан начин можемо пројектовати и размишљање о оним књижевницима који се баве „имагинацијом историје“ у романима и причама, драмама и пјесничким дјелима,

¹ Мирослав Тохољ, *Сесџре*, „Српска књижевна задруга“, Београд, 2013, стр. 5.

као особама које потпору својој књижевној креацији превасходно проналазе у сазнањима званичне историографије, а историја приватног или породичног живота уопште не мора да их интересује или им служи само као додатна помоћ или потпора. Иза тог експлицитног исказа може се препознати и ненаметљива пародична пројекција у овоме Тохолевом романескном казивању, која може да нас подстиче и на размишљања о томе да свако књижевно свједочење о догађајима и људима из прошлости неминовно може бити доведено у сумњу. Највише због вјеровања да у аутобиографско-мемоарским запамћењима често зна бити више имагинације, или заобилажења „истине“, него у изворно фикционалним жанровима попут романа и прича. Слобода имагинације у романима и причама оставља нам простор да будемо „онакви какво јесмо“, а дужност свједочења у документарно-умјетничким жанровима подстиче нас да будемо „бољи него што јесмо“.

1.2. Управо зато Тохолева књижевна перспективизација у роману *Сесире*, полази из још једне подједнако плодноне поетичке позиције, а која се тиче историје приватног живота, као подједнако важног извора за разумијевање једног времена, простора, индивидуалних и колективних судбина и људског постојања уопште. Тохолев драматизовани наратор, који је непоуздани али и посљедњи преостали свједок једне породичне историје, са специфичном пародично-иронијском дистанцом наглашава да није учествовао у историјски важним догађајима, ни у пресудним биткама, ни у једној дипломатској мисији, нити је имао срећу да разговара са историјски знаменитим личностима, попут „Фон Бизмарка, генералног секретара Уједињених нација У Танта или нобеловца Валенсе“, ² али је носио наглашену унутрашњу потребу да запише судбине обичних људи који су обиљежили историју његове породице.

² Исто, стр. 6.

Прибјегавајући наративним литотама, као специфичним семантичким фигурама намјерног самоумањивања сопственог значаја, Тохол за свог изразито субјективног казивача, који је посебна врста његовог наративног гласа „из дубине“ и литерарног двојника, наглашава да није учествовао ни у оним догађајима који су „неважни за историју“. Ипак, то не значи да се историја не може разумјети и на неки други начин, а управо хиљаде сићушних животних нити, а понекад и сасвим излишних појединости овога свијета, подстичу све нас као читаоце, а Тохолјевог казивача и обавезују, да његујемо културу сјећања, те да приповиједамо о прошлости као ономе живом трагу нашега постојања.

2.0. Захваљујући томе Тохол је и започео казивање о историји породице Ружић коју је кроз генерације пратила доминација и пресудан утицај жена, тако да су сестре те које су исписале приватну историју ове херцеговачке куће са обале „светлошћу богате реке Неретве“.³ Тако се помало парадоксално за једно патријархално друштво, какво је кроз историју увијек представљала Херцеговина, породична хроника исказује кроз доминацију матријархата. На лијевој обали Неретве, „три или четири стотине корака даље од старог хана“, у гласовитом и прелијепом Благају, налазила се Ружића кућа. На мјесту некадашње старе куће са чардаком, која се урушила приликом једног локалног земљотреса крајем XIX вијека, саграђена је послје Великог рата нова кућа на два спрата, а њен неимар је био чувени локални мајстор, Сава Тасовчић. Међутим, није Ружића кућа „на глас доспела ни по величини нити са ма какве архитектонске изузетности“, ⁴ већ по „злој срећи“ да су се у тој фамилији упорно рађала женска дјеца. Отуда се у свакој генерацији Ружића упорно борило за мушке насљеднике, који су били ријетки и привилеговани не само међу матерама и бабама, него

³ Исто, стр. 8.

⁴ Исто, стр. 10.

и међу безбројним сестрама, теткама, ујама и стри-
нама. Зато је свако новорођено мушко Ружића о себи
бар до своје десете године говорило у „женском роду“.

2.1. Приповиједање породичне хронике Ружића
усмјерено је на посљедњих вијек и по, као и на „седам-
десет и шест крепких женица“, а казивач нам скромно
сугерише да се овдје не ради ни о каквој „породичној
саги Ружића“, већ о низу „узаstopних сличица нато-
пљених неизбежним елементима исповести“.⁵ Управо
због тих безбројних женских нити, које су биле на ра-
зличите начине толико заплетене у животу овог „Ру-
жичњака“, готово није било могуће све то разјаснити и
направити праву породичну хронику. Повлашћени ка-
зивач искрено признаје да нема ни јасну представу о
општем профилу оних који ће читати ово припови-
једање, као што нема ни изграђену представу како ће
то урадити, али га је на све покренула једна унутра-
шња потреба да у себи „изнова сабере оно што се без
остатка расуло“, а што ће на неки начин сачувати ње-
гову свијест о историји своје породице. Утолико је то
израженије због чињенице да је романескни казивач
„последњи Ружића избојак, са којим ће чокот и да све-
не“,⁶ тако да послѣје њега нико неће ни бити у при-
лици да напише нешто што личи на историју те поро-
дице. Касније ће се испоставити да је још од дјечаштва
носио и трагичну породичну црту јер је рано остао без
оца Новице који је погинуо у саобраћајној несрећи во-
зећи мотор, а одрастао је уз мајку Раду, те уз стално
сјећање на очеву личност.

Захваљујући свему томе кроз Тохољево романе-
ско причање „дефилује галерија разноврсних жен-
ских ликова и карактера“,⁷ које су тихо и тајанствено
попут каквих сова стварале породичну историју, а уо-

⁵ *Истио*, стр. 12.

⁶ *Истио*, стр. 15.

⁷ Александар Дунђерин, „Чудесни свет жена“, поговор у
роману: Мирослав Тохољ, *Сесире*, „Српска књижевна задруга“,
Београд, стр. 208.

бличене су на основу различитих породичних запамћења, причања и сазнања, анегдота и оговарања, некада и садржаја писама и разгледница, заједничких породичних фотографија, као и кућних ствари и дарова које су доносиле или примале.

2.2. Набрајање најчешћих имена које су носиле жене из „Ружића ганга са леве обале Неретве“ указује на једну необичну црту породичног идентитета. Из те дуге галерије имена издвајамо: Стане, Станке, Станиславе, Достане, Бранке, Саре, Томане, Бојане, Даше, Љубе, Биљане, Тихане, Војке, Росе, Анђелке, Јагоде, Смиље, Вуке, Вукосаве, Данице, Зоре, Косаре, Јање и сл. Из неког разлога изостала су имена која су носиле „љупке кнегиње српских, руских и грчких династија“, а казивач вјерује да се то дешавало због чињенице да је у породици „владало субјективно осећање својеврсног династичког устројства“.⁸ Излагање породичне историје започето је од тетке Станиславе, која је остала неударата, а била је најстарија од прадеда Бошкових сестара. За породичну историју Ружића, тетка Стана је била интересантна и због њене несумњиве „емотивне блискости“ са пјесником Алексом Шантићем. О томе су свједочили бројни Алексини стихови записани у Станином споменару, а међу њима је и пјесма „И опет ми душа све о теби сања“, написана 1896. године. Пјеснички вијенац у тетка Станином споменару завршавао се чувеном Шантићевом пјесмом „Чежња“. Романескно уобличавање и фикционализација ове љубавне историје у којој се нашао и наш гласовити пјесник попримила је облике праве мале метатекстолошке расправе о стиховима и варијантама тих стихова посвећених једној Ружићки у различитим издањима Шантићевих пјесничких књига, као и сабраних или изабраних дјела.

На основу живог свједочења најмлађе тетке Станине сестре, Вукосаве Коленар, која је била секретар у једном надлештву Зетске бановине на Цетињу, Алекса

⁸ Мирослав Тохол, *Нав. дјело*, стр. 15.

Шантић је једном приликом казао: „За једну ноћ на Ружића чардаку дао бих хиљаду и једну у рају“.⁹ Међу бројним епизодама ове интимне историје издвајамо ону која говори о постављању на сцену Шантићеве драме *Хасанагиница* јер је у њој Станислава Ружић играла улогу Мериме, свекрве несрећне и поносне јунакиње Зејне Хасанагинице. Тетка Стана је надживјела свога „вечитог удварача“ Алексу Шантића читаве три године, представила се у јесен 1927. године, а у Ружића фамилији су вјеровали да јој се „срце распукло“, али да је за живота знала да „сачува част и образ Ружића куће“.¹⁰

Међу именима сестара из Ружића фамилије издвајала се тетка Азра због свог дивног арапског имена, а уз њу и „риђокоса и у лицу пегава“ Џемка, која се у породици појавила као нека демонска сила и која је својом зачудном љепотом разорила један узоран брак у Ружичњаку. Са посебном пажњом обликован је карактер једне од тетака коју су сви звали Сарајка, а крште-но име јој је било Зорица или скраћено Зора. Остала је упамћена и цијењена у породици Ружић због три важне ствари. Важила је за најизображенију међу сестрама, носила је мрки младеж изнад усне, којим је на необјашњив начин привлачила мушкарце, а посједовала је и једну посебну врсту „женске мудрости“ због које су је многи цијенили и изван породичних оквира. Тетка Зора Сарајка осмислила је и верзију посљедње етапе у историји Ружића фамилије и доводила их је у везу са селом Богодолом, одакле су поријеклом били и знаменити Шантићи, те са животом веселе удовице Фимије Ружић која је подигла на ноге једанаест кћери и распослала их по свијету да рашире и чувају име Ружића. Остала је упамћена и по томе што је млађе Ружићке увијек савјетовала да су „сестре исто што и браћа, само са дужом косом и краћом памећу“.¹¹ Тетка

⁹ *Истио*, стр. 25.

¹⁰ *Истио*, стр. 33.

¹¹ *Истио*, стр. 40.

Зора Сарајка је неколико година радила као блиска сарадница Раифа Диздаревића, високог тадашњег политичара у самоуправној Босни и Херцеговини, тако да је кућа Ружића на Благају једно вријеме важила за „пријемно одељење“ свакојаким молби и захтјева који су долазили из читаве Херцеговине, а односили су се на бројне републичке институције у Сарајеву.

2.3. Казивач из свог породичног искуства наглашава да је у читавом том крају Херцеговине у карактеру људи постојала једна врста „продуженог доживљавања“ или способности да се сјећање на неке догађаје из прошлости пренесе и на каснија времена, често сасвим неприлична оним старим временима. Управо таква особина красила је и Ружића кућу и то прије свега заслугом тетке Зоре Сарајке, која је имала ту особину да не води много рачуна о анахронизмима и мијешању старих са новим временима, те да у њима памти само оне особе које је она вољела или које су њу вољеле, а за остале углавном није било мјеста у породичној хроници. Ту сасвим незгодну особину за некога ко има амбиције да буде породични хроничар пренијела је и на казивача овога романа. Тиме је условила и читав низ његових селективних запамћења о оним члановима фамилије који су му били драги или су исказивали посебну љубав према њему. Управо зато сачувани су бројни тетка Сарајкини погледи на свијет, од оних да „злочини не застаријевају“, али да „љубав застаријева“, до презривих погледа на оне који су живјели на другој обали Неретве, који су листом тих година ишли на ходочашће указаној Госпи у Међугорје, а називала их је играјући се ријечима „људима масе“ или „људима мисе“. Тетка Сарајка је имала и сопствену теорију о поријеклу појма „власи“, како су они преко ријеке погрдно називали Србе, а доводила је то име са старим словенским називом „воласи“ за ратоборна паганска племена. Казивање о тетка Зори Сарајки завршено је једном њеном мудрошћу која ће се касније показати

као сурова и болна истина: „Ко не зна границе туђих земаља, једном ће се питати где су границе сопствене отаџбине“.¹² Касније ће се казивач још у неколико наврата, а поводом портретисања других јунакиња, присјетити мудрих тетка Зориних мисли. Издвајамо два карактеристична примјера: „Пријатељство је кратак период између познанства и проневјере“ и „Много принчева, јадан престо!“¹³

У галерију Ружића повремено би се укључиле и тетке које су долазиле из других породица, попут Душанке или Бебе, која је била рођена сестра казивачеве мајке Раде, а удата за Цветка Гаврановића са Буне, из породице која је била позната по многим крупним стварима, а највише по томе што је њен дјевер био лекар на броду Карпатија који је притекао први у помоћ бродоломницима са злосрећног Титаника. Казивач наглашава да се често дешавало да су „тетке по мајци чешће показивале солидарност са теткама по оцу, него према рођеним сестрама“.¹⁴ Повремено су у галерији Ружића своје мјесто добијале и оне тетке које је казивач потајно мрзио, а једној од њих је због тога дао и сасвим упечатљиво име „Мрска“. Тетку Милојку из Параћина задуго је памтио само под надимком Мица, а била је позната по томе што је у Ружичњак „свраћала“ обично почетком септембра, када би се она и тетак Димитрије, са двије њихове близнакиње, Биљом и Љиљом, враћали однекуд са љетовања на Јадранском мору. У памћењу казивача посебно је остао записан тетак Димитрије јер му је једне године донио на поклон фудбалску лопту, купљену од пољских туриста.

У свакој фамилији било је оних који су преко мјере били зимоморни, а управо је по томе упамћена тетка Нада из Панчева, рођена сестра трагично упокојеног казивачевог оца. Била је позната и по томе што је мужа ословљавала по презимену „Шћепановић“. У Ру-

¹² *Истио*, стр. 66.

¹³ *Истио*, стр. 92.

¹⁴ *Истио*, стр. 92.

жичњаку су обично проводили најтоплије љетње дане у години од јуна до краја августа. Тетка Нада из Панчева била је позната и по томе што је свакога љета, као да провјерава своје памћење, рецитовала у Ружичњаку пјесму Косте Рацина „Берачите на тутун“. Испоставиће се у компаративној сестринској карактерологији да је тетка Нада „била у неком дубоком сукобу са *собом*, несмирена, склона наоко бескомпромисном начину мишљења“.¹⁵ Тетка Нада је боловала од ријетке и загонетне Рајнаудове болести због чега је ишла у манастир Житомислић гдје су јој монахиње служиле молебан за оздрављење. Тетка Невенка је живјела у Бјеловару, гдје је била удата за трговца коњске опреме, доброг тетка Јосипа. Обично су у Ружичњак стизали са јужне стране од Опузена и Габеле. Тетак Јосип је преминуо изненада, а тетка Невенка је остала бездјетна и убрзо се удала у Сомбор и понијела ново презиме Бакрачев.

У породичној историји Ружића посебно је тешко било разјаснити епизоду риђокосе и пјегаве Џемке. Можда и зато што се у њу заљубио тетка Илинкин муж, тетак Никола, који је радио као шумар на Црвањ планини. Џемка је била кћерка извјесног Мурата Ђефира, помоћника вода и шума тадашње самоуправне Босне и Херцеговине, а упознала је Николу када је љетовала на Борачком језеру са породицом у државној кући за одморе. Љубавни заплет одиграо се тек наредног љета и под околностима које није било могуће сасвим поуздано разјаснити. Међутим, у позадини тог великог породичног скандала и Николиног браколомства, сазнајемо читаву необичну историју тетка Илинкиног живота. Одрасла је са сестрама у доба изградње земље, а познато је да је на прву омладинску акцију „Брчко-Бановићи“, на пробој тунела Мајевица, отишла умјесто сестре Стоје и вратила се са ударничком значком. Иза тога је ишла са једне на другу акцију умјесто осталих својих старијих сестара Зоре Сарајке, Наде и Милке, а

¹⁵ *Истио*, стр. 93.

редовно доносила ударничке значке. Само оне године када је отишла на радну акцију под својим именом вратила се без ударничке значке и са изузетном „похвалницом“ за свој рад. У новембру 1948. године, на акцији изградње Новог Београда, упознала је младог бригадира и ударника, Ратка Шћепановића, који ће се касније оженити њеном сестром Надом, тако да је се-страма игром судбине, доносила не само ударничке значке, него и мужеве. Сестре су са „побожним респектом“ цијениле ту Илинкину „херојску историју“, као несебичну сестринску жртву, а зато су поводом Николиног љубавног скандала са црвенкосом Џемком све стаде у Илинкину брачну одбрану и од тада се о тетку Николи у породичној комуникацији није другачије говорило него као о „ономе курвару“.

Запажено мјесто у мозаику казивања породичне историје Ружића припало је тетка Азри која је долазила из Вишеграда, а важила је за најватренијег „Звездаша“ у кругу Ружића чардака. Захваљујући томе казивач је једног љета са тетка Азром и другим рођацима који су дошли из Вишеграда, Душком и Шобом, пратио бројне утакмице на фудбалским турнирима. Поред тога, донијела је и посебан дискографски дух међу Ружиће на Благају, јер је прва доставила синглице и лонгплеј плоче „Индекса“ и групе „Про арте“. Тетка Азра или „тетка Озрена“ и „тетка Зела“, како су је још чешће ословљавали, усмјерила је казивачева интересовања и према књижевности. Једнога љета дошла је у Ружичњак са вјереником, пјесником кога је ословљавала надимком Дуго, а казивачу је донијела на поклон неколико новијих бројева часописа „Видици“. Ишли су заједно тога љета на литерарни маратон који је одржан у фискултурној сали Ваздухопловне гимназије у Мостару. Уочио је тада по први пут младог и витког пјесника (Владимира) Настића, а у трајном памћењу му је остала млада Бисера Аличакијић, која је више привлачила својим бујним и разоткривеним грудима, него стиховима које је говорила.

Казивач признаје да су та искуства била непосредни подстицај да напише прву приповијетку и пошаље је редакцији новопокреног невесињског књижевног часописа. Исту причу је иза тога послао под шифром „Покојников син“ на анонимни књижевни конкурс младих нада мостарског листа „Слобода“ и на руке уреднику Алији Кебу. Више од свега тога, тетка Азра добила је у казивачевом одрастању улогу много значајнију од саме блиске родбинске везе, била је његов књижевни и животни учитељ и исповједник.

2.4. Казивање о тетку Вери и тетку Аранђелу Руњу из Придворица код Требиња, започето је аутопоетичким коментаром о природи мемоарског казивања и природном сазнању да слику нечијег живота није неопходно уљепшавати, али ако је то због различитих обзира и околности неопходно урадити, онда је најбоље прво „осветлити људске пороке“, а онда ће се „врлине саме исказати“.¹⁶ Тетак Аранђел је био упамћен по необичној, готово „непристојној“ висини, био је „засигурно највиши човек који је икада ступио међу Ружиће“, а био је неомиљен због два велика порока: коцке и пића. Ова његова друга злосрећна особина, склоност ка пићу и опијању, омогућила је расправу о вину уопште, а поготово о чувеној херцеговачкој „блатини“. Када би испио чашу „блатине“, тетак Аранђел би увијек говорио да је добра али „мало опора“. Због те опорости они „преко ријеке“ називали су је „злогodom“ или „трибидрагом“, а тетак Костадин који је производио „блатину“ у своме винограду могао је сатима да излаже своје теорије о овоме вину. Између осталог, примјећивао је како је чокот блатине веома сличан Ружића кући, јер „има само женски цвет, нема рода не оплоди ли га полен од неке друге лозе“.¹⁷ Тетак Аранђел је поред тог порока „опорости“ херцеговачких вина додавао још једну тешку и далекусежну критичку

¹⁶ *Истио*, стр. 144.

¹⁷ *Истио*, стр. 151.

оцјену да су „уморна“, ваљда вјерујући да је и земља из које су израсли ти чокоти била уморна од превелике количине историје и догађаја који су се одвијали на њој у прошлости.

Записивање породичне историје, чак и онда када је несумњиво мирнија и једноставнија од повијести Ружића фамилије, отварао је простор за разнолика, па и она метафизичка размишљања о неким непојамним силама које постоје у Васељени и које одређују судбине појединих породица, а метонимијски гледано и читавих народа. Управо те силе, најчешће при свему томе, унесређују поједине породице и читаве народе, а да те породице и ти народи никако не могу да се одупру и побјегну од тих несрећа. Таква судбина пратила је и Ружића фамилију, што нарочито постаје очигледно у догађајима који су услиједили крајем XX вијека и тицали су се распада државе и нових грађанских ратова који су нас сустигли на сличан начин какав се одиграо у Другом свјетском рату.

Тохолјеви аутопоетички записи усмјерени су на размишљање о улози језика не само у књижевним записима, него и у опстанку читавих народа. „Изумрли народи живели су на језицима који умиру; ту где је језик жив, смрти нема.“¹⁸ У том смислу су веома интересантна разматрања улоге дијалекатског језика као оне најдубље везе књижевног стварања са идентитетом народа и очувањем опстанка тог народа. У локалним говорима и завичајној лексици скривала се једна дубока истина о виталности и стању бића појединаца и читавих породица и народа, а у Херцеговини се кроз тај језик преламала читава прошлост тих простора, социјалне прилике, као и њихова злосрећна вјерска и свака друга подијељеност или посебност.

2.5. Понекад су за разумијевање историје Ружићака посебно важно мјесто имале и приче о дијеловима имања и земљи коју су генерацијама обрађивали

¹⁸ *Истио*, стр. 153.

и никако нису жељели да је продају. Тако је као најплоднији и најљепши дио имања издвојена њива од хектар и по на којој је некад био виноград, па засади бресака, а у новије доба и пластеници за узгој поврћа. Налазила се у Житомишљу и носила необично име „Недиоц“, које је сугерисало породично вјеровање да је то нека недјељива честица, „нека пресвета целост“, која се није дијелила никада, нити је ко имао намјеру да је отуђи из породичне својине. За Тохолјевог казивача тај „Недиоц“ симболистички је означавао разумијевање појма „отаџбине“, онако како су га многи схватили у долини Неретве, као „ђедовине“ која је неотуђиви дио нашег постојања. Казивач отуда с правом поставља бесједничко питање „Шта, осим отаџбине, иначе, остављамо иза себе?“, ¹⁹ не желећи да добије или понуди било какав одговор на њега, јер се за српски народ из овога поднебља подразумевало неупитно и „свето значење“ појма отаџбине.

У разматрању породичне историје Ружића понекад се као важне личности појављују и појединци који су били њихове комшије или познаници. Издвајамо личност глумонијемог и сиромашног Меха Кукрице, који је доживио велику трагедију јер му се у Неретви на његове очи утопио син јединац, а када су почели немири и грађански рат деведесетих година, дошао је код казивачеве мајке Раде и обавијестио је да „шкатори“ са друге обале Неретве намјеравају да их нападну и „кољу“. Захваљујући томе спасила је себе и свога сина, казивача ове породичне историје, од сигурне смрти, тако што је побјегла у брда код својих рођака Кокотовића. Од тада је заувјек остала празна „весела Ружића кућа“.

Иза тог казивања о несрећном а дубоко хуманом лику Меха Кукрице отвара се и читав низ других породичних тема као увод у трагичне „године расплета“ на крају XX вијека. Најприје су у Ружичњак пристигле

¹⁹ *Истио*, стр. 164.

вијести да је тамо у Сарајеву политички „зглајао“ тетак Драгомир, муж тетка Зоре Сарајке, а убрзо су сазнали и да се почео оглашавати на конференцијама политичке странке на челу са „Гугом Нашковићем“, што је очигледна анаграмска игра иза које се скривало име и тадашње политичко дјеловање Вука Драшковића. Тетак Драгомир се послије много година поново појавио у Ружића чардаку и тада је изговорио злослутне сумње да српски народ у долини Неретве чекају нова страдања, можда и гора од оних која су доживјели у ранијим ратовима: „Сви наши дипломатски напори су пропали. Не будете ли се бранили!...“.²⁰ Убрзо иза тога магистралом подно Ружића чардака зачичале су гусјенице тенкова и тегљача, бректали су мотори транспортера, командних возила и кампањола, а у душу народа се увукао дубоки страх и зле слутње. Касније су стигли и црни гласови да су тетка Драгомира „одвели“ разуларени бојовници „патриотске лиге“, да је тетка Сарајка сломила поткољеничну кост, да су им тобожњи „босански бранитељи“ отели стан у Сарајеву и сл. У овим сегментима казивања породичне историје читавају се и наглашени „идеолошки мотивисани искази у којима се јасно читавају узроци данашње српске драме омеђене заблудама – најпре оним надахнутим идејом југословенства, а касније и идејама европејства и западњаштва“.²¹

2.6. Напуштање Ружичњака и остављање празне и пусте породичне куће послије толико вијекова и деценија отворило је простор и за казивање кратке али рјечите историје фамилије Кокотовића из засеока Клијешта, са којом су се Ружићи ородили преко казивачеве рођаке Дрине, старије кћерке „дебеле тетка Милке“. Зет Младен као и сви пунољетни мушкарци Кокотовића били су „растом ниски, збијени, преке нарави, округле главе, снажног и руменог врата, крупних ша-

²⁰ *Ишо*, стр. 169.

²¹ Александар Дунђерин, *Нав. дјело*, стр. 207.

ка“.²² Красила их је неvjероватна породична оданост, а њихов гвоздени карактер и српству одану националну свијест могуће је било упоређивати са њиховим чврстим мишићима, који су настали као посљедица удараца које су задавали и примали кроз историју. Гајили су ватрена осјећања према цару Душану Силном, славили су Мратињдан или Светога Стефана Дечанског, а са поносом су вјеровали да им је породично име Кокота даровао лично цар Немањић. Памтили су их и по томе што је Дринин дјевер, Михо, лежао у затвору јер је „псовао маршала“ у она тобоже братска, а за Србе свагда „вунена времена“. Није онда нимало чудно што Кокотовиће није изненадио почетак грађанског рата и напади „шкуртора“ са друге обале Неретве, као ни то што су брзо основали „паравојни“ одред „Душан Силни“ са намјером да спашавају нејач од нових јама и покоља у долини Неретве. Убрзо су са избјеглим народом из долине Неретве стигли и црни гласови о страдању и пустошењу српских имања и знамења, попут минираног манастира Благовјештења Пресвете Богородице у Житомислићу и Саборног храма Свете Тројице у Мостару. Тако се казивање о страдању Срба у долини Неретве преобразило у свједочење о свеопштој српској несрећи у тим трагичним годинама.

Након тога су за чланове породице Ружића уследили дани, мјесеци и године избјеглиштва, што у Вишеграду, што у Ваљеву и Београду, што у бројним другим градовима и државама. У тим страдалничким годинама прожетим тешким ноћима и црним кошмарима и непријатним сновима, па и суицидним размишљањима, некако се истовремено и јавила потреба код Тохолјевог драматизованог казивача и посљедњег свједака да запише ову причу о историји Ружића куће са Благаја на обали Неретве у вјечитој земљи Херцеговини. Упркос свеопштем безнађу у којем је настала, та прича је просвијетљена вјеровањем да је човјеку, бо-

²² Мирослав Тохол, *Нав. дјело*, стр. 175.

жанском промисли, додијељено да „живи и трпи“, те да ће можда једном ова казивања неке значити утјеху. У тој равни Тохолјевог казивања у потпуности се разоткрива и карактеристично његово трагање за неизрецивим, за оним што се налази у непознатим предјелима људске душе, те што његово књижевно стварање подстиче да непрекидно „трага за светлошћу која би обасјала таму у којој обитава људско биће“.²³

3.0. Управо зато се мозаички записи из породичне повијести древне Ружића куће са Благаја на Неретви, коју је пратила чудна божанска промисао доминације сестринства, могу посматрати као метонимијска пројекција историјског усуда који је пратио цјелокупан српски народ не само у Херцеговини, него и у свим другим крајевима. Иза тог бескрајног свијета „сестринства“, који се заснивао на разноврсној мрежи узајамних породичних нити и односа са свима онима који би се ородили са овом породицом, налазила се читава једна историја овога балканског поднебља. Отуда се из Тохолјевог казивања и могу прочитати бројне епизоде из једноиповјековне прошлости, од старих мука у доба аустријске окупације, преко живота у Краљевини Југославији, све до деценија комунистичког једноумља и самоуправљања, као и грађанских ратова на крају XX вијека. Отворене су и бројне алузије на злосрећни суживот за браћом са „друге стране ријеке“, са којима их је временом подијелила вјера, а онда у ратовима и страшне јаме и губилишта у које су их бацала иста та браћа када би обукла окупаторске униформе. Иза те привидно свакодневне породичне историје, у којој су се сусретали лијепо и ружно, срећа и несрећа, добро и зло, љубави и ситне задјевице, жртвовања и оговарања, људски успони и падови, трпељивости и нетрпељивости, скривала се читава једна историја приватног живота, дубоко условљена и неким спољашњим факторима, а суштински прожета са оном јавном, националном и

²³ Александар Дунђерин, *Нав. гјело*, стр. 210.

државном или општом историјом. Сестре су она боља и смиценија страна тог свијета и зато се иза заплетених нити тог вјечног породичног колоплета, у казивању Мирослава Тохолја, уз све песимистичке слутње о пролазности и нестјању, јављала као пропламсај нека тиха нада да још није све изгубљено и да ће Ружичњак, као и читав херцеговачки свијет, а са њим и српски свијет у цијелости, постојати док буде постојао српски језик којим је одвајкада говорио тај народ, али и она искомска доброта и људскост која је увијек на најљепши начин украшавала и без које није могао да живи овај народ.

ОНО ШТО СЕ ХРАНИ ОПАЖАЈИМА И ОБЛАЦИМА

Пре извесног времена, дозвана познанством с особама са којима сам седео, мом столу у ресторану „Кудин мост“ у Батајници припала је дружина предвођена познатим телевизијским новинарем са којим су сусрети од пре двадесетак година били прилично срдачни. Не могу рећи да смо се икада познавали онолико колико је сугерисала његова присност од које сада, у ресторану „Кудин мост“, није остало ни трага, као да се никада нисмо чули ни видели.

Али одавно сам навикао на то да празан простор и време између познаника попуњавају извесни неспоразуми чијим пореклом се никада нисам бавио увек прихватајући нове односе здраво за готово.

Озрачен чашћу која му се указује, понесен свешћу о популарности коју је у међувремену стекао, мој познаник сео је за сто, а да се нисмо ни руковали, ни упитали за здравље, нити је ико ту нашао за потребно да нас међусобно представи. Нису ли, забога, помислио сам, до овог изненадног госта стигла оговарања којима смо Црнчевић и ја својевремено увесељавали сате, и зар ћу морати да тај проблем продубим не би ли се напokon разрешио.

Приповедајући доцније о неком догађају, један од пријатеља за столом, тапнувши ме по рамену, поминуо је моје име, што ће неочекивано привући пажњу нашег кафанског госта.

- А шта ти дође *онај* Тохолъ? – упитао је.

- Који? – усправила се моја недоумица.

- Па ваљда ниси ти једини живи Тохолъ! – казао је поставивши се заштитнички према *оном* и помало багателишући *овој* Тохолъа.

- Питаш за *оној* писца?
- Да. Је ли ти штогод у роду?
- Како да не! Он ми је *ја*.

Нешто слично догодило се и при првом сусрету са пензионисаним пуковником М. Ш., када ми је у Дом Војске донео рукопис историјске студије о парадржавама и паравојскама на простору некадашње Југославије, у којем је у више наврата цитирао неке од мојих анализа рата у Босни и Херцеговини; и он је удвојио „*овој* историчара“ и „*оној* писца“ не схватајући да је реч о истој личности.

Игра заменицама – *онај, овај, он, ја* – када је већ смех затрпао општу забуну, оног дана у ресторану „Кудин мост“ једнако као и сада, по ко зна који пут упутила ме је на једно одвећ интимно искуство које никада и ни са ким нисам пробао да поделим. Не зато што у датом случају није посредни граматичка, већ апсолутна категорија, и што о тој врсти емоција није упутно говорити.

Наиме, откад знам за себе, а вероватно и пре тога, увек и свуда, пратило ме је мистично осећање да ни у чему нисам сам. Управо, да постоје два пола моје личности, два угла обавезне провере сваког тренутка и сваког поступка. Непрекидна бинарна компарација. У свему. Као да је у питању посебно издвојена партиција на јединственом хард диску. Док читам туђи текст, та унакрсна провера доводи ме у поље интуитивних предвиђања тако да бих, пре него што га и досегнем, успео да на приближан начин напишем наставак текста. Тако је и са ликовима у неком роману или приповеци. Тако је и са мојим сопственим књигама.

Сваки пут на каквом књижевном поселу речи које читам излажем бинарној провери. Најпре речи, потом реченице, затим унутрашњи коментар реченица, најзад коментар коментара... Зато моји готови рукописи толико чекају на објављивање. Зато су моја јавна читања лишена лепоте и дикције каквом нас писце у том послу одмењују глумци и спретни оратори. Дога-

ђа се неретко да, испуњавајући дуг према слушаоцима, наставим да одмотавам клупко приче док се у само мени познатом заостатку још увек одвија драма преиспитивања неког малочас пређеног места.

Ето, отуда наизуст знам сваку своју књигу још неко време пошто је одштампана, у што су се уверавали учесници на књижевним поселима од пре две или три деценије.

За оне који још нису разумели о чему говорим навешћу по сећању стих пољског песника Тадеуша Ружевича: „Гледам себе како гледам“, исказ који би у мом случају могао да се продужи у бескрај. Или наслов Хандкеове песничке књиге *Унуџраињи свети сјолашњеи светиа унуџраишњеи светиа*, којем се увек може додати још које сучељено огледало. Али, афоризам није најприкладнија форма да се тај феномен изрази.

Чак и у најинтимнијим животним догађајима, у сновима које понекад бележим, неизоставно је присуство непознатог пратиоца којем не знам ни стриктан облик, ни природу, нити име. Осећам тек његову присутност. При сваком покушају идентификације, од чега сам одавно одустао, тај лик – ако је лик, то осећање – ако је осећање, бива све даље, све тајанственије. За мене, који сам његово грубо отеловљење, то је као да ушивам закрпе по живој кожи. Успут, то је тема о којој нисам забележио ни реч, све се трудећи да заташкам њен значај. Његово постојање у жанру алтернативног живота сваки говор о томе чини промашеним. Као и свест како моја егзистенција представља управо праву раздаљину између њега и мене. Јер, свака телесност, па и моја, одвија се кроз уживање у материјалним датостима, кроз нужно мирење са светом, кроз пустош и прашину, буку и бес, а с другог краја тај други ентитет, то моје друго „ја“, тај будни извиђач, истрајан и неморан, лишено је брига, недостатност му је непозната, оно се храни опажајима и облацима. Оно је мера света, док је примарно „ја“ само љуштура, само одјек који се губи у бездану порока, само талас који се расипа о

хриди испразних надања и варљивих наговештаја. Од њега сам учио да се не сме сасвим веровати ниједној почаст, да се не ваља солидарисати ни са чијом намером. Он, она, или оно – а кад говори о себи као ствараоцу, човек би требало да се концентрише на треће лице једине – не заноси се формом нити садржином онога што чини, јер код њега је снага сваког делања и њено апсолутно значење. Све чега се сетим, све је већ проверено и доказано, већ је део целине коју не умет да сагледам и обујим разумевањем. И зашто онда остављати потенцијална сведочанства о неуспесима у самопреиспитивању? Да је дато да се зна, књижевност би о томе одавно знала знатно више од Гогољевог „Шињела“ или *Двојника* Ф. М. Достојевског.

Уметници обично не бирају начин да своје дело доставе људима до чијег мишљења држе. Али моја списатељска маленкост тешко да би се могла подвести под тај стандард. Овде се ништа не одвија по утврђеним правилима, већ упркос њима. У питању је страх од подвајања, страх од осипања услед неспоразума. Страх од неспоразума. Зато су, мојом вољом, књижевна посела поводом изласка нових књига, и уопште сав тај јавни маркетинг, заиста ретка, а искуство којим се та воља покрива стицано је почетком деведесетих и готово целу деценију касније, јавно се зарекавши да по мом укусу није таквим се послом бавити докле је у животној опасности национални колектив коме припадам. Ангажман који сам прихватио тих година и данас је предмет свакојаким новинских нагваждања. За опоненте моја скромна улога у отклањању опште националне опасности представља пример срамотног лутања, беде, ратоборности и нечовештва, но ја се ипак на вредност те улоге ослањам с поносом кад год, што би се рекло, понестане масти у зглобовима, кад год посустанем. Или је, можда, тих „мрачних деведесетих“ требало да кличем и бештимам због баналних нешташица, које су ионако деловале жалосно – нешташица бензина, хране за бебе, млека, уља и шећера, као што су кли-

цали, и још кличу, и клицаће извесни писци докле год жалосна траума не попусти, то јест заувек пошто је већ реч о историји. Шта су речене несташнице, тренутне и привремене, упоређене с губитком куће и гробља, имања и села, града и завичаја? Губитка сродника и пријатеља? Шта су та општа места самопорицања, којима би ваљало додати још цео списак тобожње националне срамоте, доли таштина над таштинама, недотупавност и чанколиштво?

Покушавам да се досетим чиме бих могао да се одужим том свом осећању двојности за то што ме је у рано пролеће 1996. наговорило да, сутрадан по очевој сахрани, посетим требињску болницу и обиђем собу у којој је отац преминуо. Никада нисам разумео на шта је тиме хтело да ме упозори то моје осећање – да ли на то да свет иза нас остаје чист од наших земаљских трагова, или управо супротно – да чак и места на којима смо боравили свега једну ноћ или им се обратили тек једним јасним погледом заувек чувају меру нашег присуства. Болничку собу, резервисану за последње овоземаљске сате, шок-собу, у часу посете још је настањивао један од оних што су могли да сведоче о последњим тренуцима мога оца. Веома се изненадио што сам уопште ту, јер у последњим тренуцима свести отац је, ником посебно, већ можда самом себи, поменуо мој одлазак у Русију. У стварности, те ноћи требало је да по дипломатском задатку отпутујем у Сједињене Америчке Државе, али очев осећај стида изоста вио је ту мрску страну света и заменио је бољом. „У сваком случају, стид ће нас надживети“, помислио сам парафразирајући последње речи Кафкиног *Процеса*, које сам својевремено интерпретирао у једном од романа, коначно уверен да у књижевности све мора бити математички тачно постављено, да свако дело мора да почива на законима квантне хемије.

СЕЛЕКТИВНА БИБЛИОГРАФИЈА МИРОСЛАВА ТОХОЉА¹

Монографске публикациије

ТОХОЉ, Мирослав

1. To sniva lamparija / Miroslav Toholj. – Sarajevo : Svjetlost, 1979. – 100 str. ; 21 cm. – (Savremenici : Proza)
Tiraž 1.000. – Na zadnjoj korici autorova slika, beleška o njemu i delu.
2. Apotekarkin raj i muške stvari / Miroslav Toholj. – Sarajevo : Svjetlost, 1981. – 168 str. ; 20 cm. – (Biblioteka Savremenici)
Tiraž 1.000.
3. Gospodar srca / Miroslav Toholj ; pogovor Aleksandar Jovanović. – Beograd : „Filip Višnjić”, 1987. – 201 str. ; 20 cm. – (Biblioteka Albatros ; 20)
Tiraž 2.000. – Zamuckivanje i nežnosti : tri proze Miroslava Toholja: str. 189–201. – Na zadnjoj korici autorova slika i beleška o njemu.
4. Stid / Miroslav Toholj. – Beograd : Prosveta, 1989. – 240 str. ; 21 cm. – (Savremena proza)
Tiraž 2.000. – Na omotu autorova slika, beleška o njemu i delu.
5. Стид : роман / Мирослав Тохол. – Београд : БИГЗ, 1990. – 255 стр. ; 21 см. – (Посебна издања)
Тираж 2.000. – Белешка о писцу: стр. [257].

¹ Први део Библиографије рађен је по хронолошком принципу, како се обично раде персоналне библиографије, други по алфабетском принципу, због лакшег сналажења. Уврштена су сва издања монографских публикација аутора и већи део текстова о њему. Коришћени су ISBD(m) (International Standard Book Description (monography) и ISBD(cp) стандард (Међународни стандардни библиографски опис саставних делова). Јединице означене звездицом нису рађене de visu.

6. To sniva lamparija ili Cjelokupni karablagdanski splitak po alfabetu ... / Miroslav Toholj. – [2. izd.]. – Sarajevo : „Zadrugar”, 1990. – 96 str. ; 20 cm. – (Biblioteka „Posebna izdanja”) Tiraž 1.500.

7. Тохолъ : (о рату и књижевности) / [приредио] Јован Јањић. – Сарајево : Јавност, 1996. – 157 стр. : илустр. ; 19 см. – (Библиотека Документ) Тираж 2.000. – Стр. 5–17: Уместо предговора. – О саговорнику: стр. [158] ; О аутору: стр. [158]. – Библиографија: стр. 156–157.

8. Црна књига : патње Срба у Босни и Херцеговини : 1992–1995. Св. 1 / Мирослав Тохолъ. – 1. изд. – Цетиње : Светигора, 2000. – 595 стр., [9] стр. с таблама ; 22 цм. – (Библиотека „Свети Петар Цетињски”. Посебна издања ; књ. 12) Тираж 1.500. – Напомене и библиографске референце уз текст.

9. Црна књига : патње Срба у Босни и Херцеговини : 1992–1995. Св. 2 / Мирослав Тохолъ. – 1. изд. – Цетиње : Светигора, 2000. – 530 стр., [22] стр. с таблама, [21] стр. ; 22 цм. – (Библиотека „Свети Петар Цетињски”. Посебна издања ; књ. 13) Напомене уз текст. – Регистар.

10. Кућа Павловића / Мирослав Тохолъ. – 1. изд. – Београд : ИГАМ, 2001. – 182 стр. ; 20 см. – (Савремена књижевност) Тираж 1.000. – Речник: (турцизми и друге мање познате речи): стр. 175–179. – Стр. 181–182: О писцу / М. О. – На задњој корици ауторова слика и белешка о њему.

11. „Свети ратници” и рат у Босни и Херцеговини = “Holy Warriors” and the War in Bosnia and Herzegovina / Мирослав Тохолъ ; [превод Милијана Гркајац]. – Београд = Belgrade : ИГАМ = IGAM, 2001. – 127 стр., [15] стр. с таблама : илустр., фотогр. ; 20 см Текст на срп. и енгл. језику. – Тираж 1.500. – Напомене и библиографске референце уз текст.

12. Мала Азија и приче о болу / Мирослав Тохољ. – Бања Лука : Глас српски, 2002. – 164 стр. ; 20 см. – (Библиотека Савремена књижевност)
Тираж 500. – О писцу: стр. 163–164. – На пресавитку кор. листа ауторова слика и белешка о делу.
13. Мала Азија и приче о болу / Мирослав Тохољ. – 2. изд. – Београд : ИГАМ, 2003. – 144 стр. ; 20 см. – (Библиотека Дела)
Тираж 1.000. – О писцу: стр. 143–144. – На пресавијеном делу кор. листа ауторова слика и белешке о делу.
14. Венчање у возу / Мирослав Тохољ. – 1. изд. – Београд : Завод за уџбенике, 2007. – 134 стр. ; 21 см. – (Библиотека Нова дела)
Тираж 1.000. – Белешка о писцу: стр. [137].
15. Ноћна пошта : преписка са Радованом Караџићем : 1996–2004 / Мирослав Тохољ. – 1. изд. – Београд : ИГАМ, 2008. – 163, [14] стр. с таблама : факс. ; 20 см. – (Посебна издања)
Тираж 1.000. – Напомене уз текст. – На пресавијеном делу кор. листа ауторова слика. – Напомене и библиографске референце уз текст.
16. Размишљања под притиском : дневник о Србима у стотину записа / Мирослав Тохољ. – 1. изд. – Београд : ИГАМ, 2008. – 286 стр. ; 20 см. – (Библиотека Дела)
На пресавијеном делу кор. листа ауторова слика. – Тираж 1.000. – Библиографска напомена: стр. 281–286.
17. Звона за Тројицу : хумска рапсодија / Мирослав Тохољ ; предговор Јован Делић. – Београд : Српска књижевна задруга, 2010. – XXIV, 316 стр. ; 19 см. – (Српска књижевна задруга ; коло 102, књ. 690)
Тираж 1.000. – Отече младеж ко вода: стр. VII–XXIV. – Речник мање познатих речи: стр. 309–316. – Белешка о писцу: стр. [317].
18. Недеље неопеваног јада : стотину шездесет записа у којима се расправља о томе како се калила елита и још понечему / Мирослав Тохољ. – Београд : „Филип

- Вишњић", 2012. – 511 стр. ; 21 см. – (Библиотека Албатрос ; књ. 155)
Тираж 500. – Како су калили писца: стр. 479–511.
19. Отгадај-кто погиб / Мирослав Тохолъ ; [перевод с сербског]. – Москва : Гаракс, 2013. – 124 стр. – (Библиотека Српско-руски круг ; 4)
На спор. насл. стр.: Погоди ко је погинуо. – О аутору ; Об авторе: стр. 124.
20. Сестре / Мирослав Тохолъ. – Београд : Српска књижевна задруга, 2013. – 211 стр. ; 20 см. – (Савременик. Нова Серија ; 113)
Тираж 1.000. – Стр. 201–210: Чудесни свет жена / Александар Дунђерин. – Белешка о писцу: стр. 211.
21. Врста која изумире : изабране приповијетке / Мирослав Тохолъ. – Пале : СПКД Просвјета, 2016. – 213 стр. ; 21 см. – (Просвјетино књижевно коло ; коло 12, књ. 33)
Тираж 300. – Стр. 5–32: Поступци стилске пререгистрације у Тохолевим приповијеткама / Милош Ковачевић. – Биљешка о писцу: стр. 213.

О М. Тохолу

- АЛИЋ, Џемалудин
22. Između stvarnosti i mašte* / Dž. Alić. – Prikaz: Apotekarkin raj i muške stvari.
У: Ослобођење (Sarajevo). – God. 39 (29. 5. 1982). – (Kultura, umjetnost, nauka ; god. 4, br. 50). – Str. 3.
23. Између стварности и маште / Џемалудин Алић. – Приказ: Апотекаркин рај и мушке ствари.
У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава Тохолъ / приредио и предговор написао Александар Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. – Стр. 49–50.
24. Исповијест младог јунака / Џ. [Џемалудин] Алић. – Приказ: Господар срца.

У: Ослобођење (Сарајево). – Год. 45, бр. 14260 (2. март 1988). – (Култура, умјетност, наука ; год. 8, бр. 316). – Стр. 9.

АНУШИЋ, Анђелко

25. Укрштај традиционалног и постмодерног* / Анђелко Анушић. – Приказ: Кућа Павловића.
У: Ослобођење (Српско Сарајево). – (5. 12. 2001), стр. 17.

26. Укрштај традиционалног и постмодерног / Анђелко Анушић. – Приказ: Кућа Павловића.
У: Погледи (Крагујевац). – Год. 21, бр. 247 (јануар 2002), стр. 51.

27. Укрштај традиционалног и постмодерног / Анђелко Анушић. – Приказ: Кућа Павловића.
У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава Тохоља / приредио и предговор написао Александар Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. – Стр. 198–199.

АРНАУТ, Селим

28. Temelji izgubljenog svijeta / Selim Arnaut. – Prikaz: Stid.
У: Književna revija (Sarajevo). – God. 3, br. 31 (april 1990), str. 6.

29. Темељи изгубљеног свијета / Селим Арнаут. – Приказ: Стид.
У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава Тохоља / приредио и предговор написао Александар Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. – Стр. 138–139.

АХМЕТАГИЋ, Јасмина

30. Слика Другог у косовској причи Мирослава Тохоља и српско симболичко наслеђе / Јасмина М. Ахметагић. – Доступно и на: <http://www.iskp.co.rs/wp-content/upload/2018/01/Bastina-broj-43.pdf>. – Напомене и библиографске референце уз текст. – Апстракт ; Summary. – Библиографија.
У: Баштина. – Св. 43 (2017), стр. 33–46.

БАБИЋ, Душко

31. Rađanje mita o neurotičnom usamljeniku / Duško Babić. – Prikaz: Stid.
U: Književna kritika. – God. 21, br. 3–4 (maj–avgust 1990), str. 185–188.
32. Рађање мита о неуротичном усамљенику / Душко Бабић. – Приказ: Стид.
У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава Тохоља / приредио и предговор написао Александар Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. – Стр. 119–122.

БАЧАНОВИЋ, Вук

33. Sam bog nas je rukovodio* / Vuk Bačanović. – Prikaz: Noćna pošta.
Deo 1
U: Dani (Sarajevo). – Br. 595 (7. 11. 2008), str. 32–33.
Deo 2: Ako mi budemo vodeća stranka, podela Bosne je neminovna.
U: Dani (Sarajevo). – Br. 596 (14. 11. 2008), str. 36–37.

БОГДАНОВИЋ, Љиљана

34. Dobar dan tugo / Ljiljana Bogdanović. – Prikaz: Venčanje u vozu.
U: Pečat (Beograd). – Br. 16 (13. jun 2008), str. 50–52.
35. Добар дан, туго / Љиљана Богдановић. – Приказ: Венчање у возу.
У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава Тохоља / приредио и предговор написао Александар Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. – Стр. 268–269.

БОЖИЋ, Милка

36. Jezik i stvarnost / M. [Milka] Božić. – Prikaz: Apotekarkin raj i muške stvari.
U: Oslobođenje (Sarajevo). – God. 38, br. 11964 (17. oktobar 1981). – (Kultura, umjetnost, nauka ; god. 3, br. 19). – Str. 4.
37. Језик и стварност / Милка Божић. – Приказ: Апотекаркин рај и мушке ствари.
У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава

Тохоља / приредио и предговор написао Александар
Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. –
Стр. 47–48.

БРАЈОВИЋ, Снежана

38. Ка прозној зрелости / Снежана Брајовић. – Приказ:
Апотекаркин рај и мушке ствари.

У: Књижевне новине. – Год. 34, бр. 642 (18. фебруар
1982), стр. 26.

39. Ка прозној зрелости / Снежана Брајовић. – Приказ:
Апотекаркин рај и мушке ствари.

У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава
Тохоља / приредио и предговор написао Александар
Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. –
Стр. 57–58.

БРАЈОВИЋ, Тихомир

40. Дух приповијести / Тихомир Брајовић. – Приказ:
Господар срца.

У: Књижевна реч. – Год. 17, бр. 324 (25. VI 1988), стр.
20–21.

41. Дух приповијести / Тихомир Брајовић. – Приказ:
Господар срца.

У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава
Тохоља / приредио и предговор написао Александар
Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. –
Стр. 111–112.

БУХА, Алекса

42. Недјељивост од језика / Алекса Буха. – Приказ: Кућа
Павловића.

У: Крајина. – Год. 1, бр. 3 (2002), стр. 268–270.

43. Недјељивост од језика / Алекса Буха. – Приказ: Кућа
Павловића.

У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава
Тохоља / приредио и предговор написао Александар
Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. –
Стр. 202–204.

44. Недјељивост од језика / Алекса Буха. – Приказ: Кућа
Павловића.

У: Филозофска самоподсјећања / Алекса Буха. – Београд :
Плато, 2010. – Стр. 333–336.

ВЕШОВИЋ, Марко

45. Imaginacija koja rastvara / Marko Vešović. – Prikaz: Apotekarkin raj i muške stvari.

У: Израз. – Год. 26, књ. 51, бр. 5–6 (мај–јуни 1982), стр. 509–511.

46. Имагинација која раствара / Марко Вешовић. –

Приказ: Апотекаркин рај и мушке ствари.

У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава Тохоља / приредио и предговор написао Александар Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. – Стр. 54–56.

ВРЊАК, Хајрудин

47. Na izvorima proze / Hajrudin Vrnjak. – Prikaz:

Apotekarkin raj i muške stvari.

У: Израз. – Год. 28, књ. 55, бр. 1–2 (јануар–фебруар 1984), стр. 131.

ВУЧИЋ, Саво

48. Miroslav Toholj : Gospodar srca* / Savo Vučić. – Prikaz.

У: Одјек. – Год. 41, бр. 13 (1–15. 7. 1988), стр. 26.

ГОРДИЋ, Славко

49. Двадесет и три бекства у слободу / Славко Гордић. – Приказ романа *Господар срца* и других.

У: Образац и чин – огледи о роману / Славко Гордић. – Нови Сад : Матица српска, 1995. – Стр. 131–132.

50. Двадесет и три бекства у слободу : романи и сродне творевине из минуле године / Славко Гордић. – Приказ: Господар срца.

У: Летопис Матице српске. – Год. 164, књ. 441, св. 6 (јун 1988), стр. 965–966.

51. Рани јади и ране радости / Славко Гордић. – Приказ: Господар срца.

У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава Тохоља / приредио и предговор написао Александар Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. – Стр. 83.

ДЕБЕЉАК, Алеш

52. Gospodar talenta / Aleš Debeljak. – Prikaz: Gospodar srca.
U: Dnevnik (Ljubljana). – God. 37, br. 140 (24. maja 1988).
– (Svet v knjigah ; br. 619). – Str. 14.
53. Gospodar talenta / Aleš Debeljak ; preveo Josip Osti. – Prikaz: Gospodar srca.
U: Književna revija (Sarajevo). – God. 2, br. 9–10 (maj–juni 1988), str. 5.
54. Господар талента / Алеш Дебељак. – Приказ:
Господар срца.
У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава Тохоља / приредио и предговор написао Александар Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. – Стр. 84.
- ДЕЛИЋ, Јован
55. Отече младеж ко вода / Јован Делић.
У: Звона за Тројицу : хумска рапсодија / Мирослав Тохољ ; предговор Јован Делић. – Београд : Српска књижевна задруга, 2010. – Стр. VII–XXIV.
56. Отече младеж ко вода / Јован Делић. – О роману Звона за Тројицу.
У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава Тохоља / приредио и предговор написао Александар Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. – Стр. 297–306.
57. Самоказивање бола / Јован Делић. – О књизи Мала Азија и приче о болу.
У: Књижевност. – Год. [48], књ. [97], св. 10–12 (октобар – децембар 2003), стр. 1194–1202.
58. Самоказивање бола / Јован Делић. – О књизи Мала Азија и приче о болу.
У: Свеске Задужбине Иве Андрића. – Бр. 21 (септембар 2004), стр. 217–228.
59. Самоказивање бола / Јован Делић. – О књизи Мала Азија и приче о болу.
У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава

Тохоља / приредио и предговор написао Александар
Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. –
Стр. 234–241.

60. Тохољев роман-звон / Јован Делић. – Приказ: Звона
за Тројицу.
У: Ђоровићеви сусрети прозних писаца / приредио
Никола Асановић. – Билећа ; Гацко : СПКД Просвјета,
2012, стр. 33–37.

ДЕМИРОВИЋ, Хамдија

61. Prodor u novo / Н. Д. [Hamdija Demirović]. – Prikaz:
To sniva lamparija.
У: Lica. – God. 9 (12), br. 8–9 (1979), str. 126–127.

62. Продор у ново / Хамдија Демировић. – Приказ: То
снива лампарија.
У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава
Тохоља / приредио и предговор написао Александар
Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. –
Стр. 35.

ДРАГИЋ, Лабуд

63. Меланхолични звук и трагичне слутње / Лабуд
Драгић. – Приказ: Кућа Павловића.
У: Стварање. – Год. 57, бр. 8–12 (август–децембар 2002),
стр. 337–342.

64. Меланхолични звук и трагичне судбине / Лабуд
Драгић. – Приказ: Кућа Павловића.
У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава
Тохоља / приредио и предговор написао Александар
Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. –
Стр. 205–208.

65. Сведочанство из пакла* / Лабуд Драгић. – Приказ:
Црна књига.
У: Књижевне новине. – Год. 53, бр. 1027–1030 (1. 2. и 1.
3. 2001), стр. 14.

ДУНЂЕРИН, Александар

66. Историја огрезла у метеж / Александар Дунђерин. –
Приказ: Звона за Тројицу.
У: Печат (Београд). – Бр. 148 (14. јануар 2011), стр. 62–63.

67. Историја огрезла у метеж / Александар Дунђерин. – Приказ: Звона за Тројицу.
У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава Тохоља / приредио и предговор написао Александар Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. – Стр. 308–313.
 68. Историја огрезла у метеж : Мирослав Тохољ / Александар Дунђерин. – Приказ: Звона за Тројицу.
У: Демони одлазе. Књ. 1, Српска проза на почетку 21. века / Александар Дунђерин. – Београд : „Филип Вишњић”, 2014. – Стр. 288–298.
 69. Рецепција књижевног стваралаштва Мирослава Тохоља : 1980–2016 / Александар Дунђерин. – Напомене и библиографске референце уз текст.
У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава Тохоља / приредио и предговор написао Александар Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. – Стр. 5–32.
 70. Селективна библиографија Мирослава Тохоља / А. Д. [Александар Дунђерин].
У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава Тохоља / приредио и предговор написао Александар Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. – Стр. 379–391.
 71. Чудесни свет жена / Александар Дунђерин. – Приказ: Сестре.
У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава Тохоља / приредио и предговор написао Александар Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. – Стр. 331–334.
 72. Чудесни свет жена : Мирослав Тохољ / Александар Дунђерин. – Приказ: Сестре.
У: Демони одлазе. Књ. 1, Српска проза на почетку 21. века / Александар Дунђерин. – Београд : „Филип Вишњић”, 2014. – Стр. 299–307.
- ЂАЛИЋ, Милосав
73. Призивање ишчезлих слика / М. [Милосав] Ђалић. – Приказ: Господар срца.
У: Петолетка. – Год. 29, бр. 677 (31. јул 1988), стр. 6.

- ЋУЗА, Петар
74. Аниме Ружића чардака / Петар Ћуза. – Приказ: Сестре.
У: Бдење. – Год. 14, бр. 48–49 (април–септембар 2016), стр. 136–144.
75. Аниме Ружића чардака / Петар Ћуза. – Приказ: Сестре.
У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава Тохоља / приредио и предговор написао Александар Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. – Стр. 361–366.
- ЗЕЈАК, Божидар
76. Стид као судбина / Божидар Зејак. – Приказ: Стид.
У: Побједа. – Год. 46, бр. 8739 (31. март 1990), стр. 10.
- ИВАНИШЕВИЋ, Миливоје
77. Ублажити несрећу* / Миливоје Иванишевић. – Поводом књиге Црна књига – патње Срба у Босни и Херцеговини 1992–1995.
У: НИН. – Бр. 2629 (17. 5. 2001), стр. 45.
- ИЛИЋ, Саша
78. Književnost i prakse sećanja / Saša Ilić. – Prikaz: Mala Azija i priče o bolu.
У: Danas (Beograd). – God. 12, br. 353 (8. januar 2008). – (Beton ; god. III, br. 36). – Str. I–II.
79. Књижевност и праксе сећања / Саша Илић. – Приказ: Мала Азија и приче о болу.
У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава Тохоља / приредио и предговор написао Александар Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. – Стр. 246–250.
- ЈАЊИЋ, Јован
80. Тохољ – скица за портрет / Јован Јањић.
У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава Тохоља / приредио и предговор написао Александар Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. – Стр. 374–376.

81. Уместо предговора / Јован Јањић.
У: Тохолъ : (о рату и књижевности) / [приредио] Јован Јањић. – Сарајево : Јавност, 1996. – Стр. 5–17.
ЈЕКНИЋ, Драгољуб
82. Потонуће људи и светова / Драгољуб Јекнић. – Приказ: Кућа Павловића.
У: Борба. – Год. 80, бр. 66 (7. март 2002), стр. II.
83. Потонуће људи и светова / Драгољуб Јекнић. – Приказ: Кућа Павловића.
У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава Тохолъ / приредио и предговор написао Александар Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. – Стр. 200–201.
ЈЕРГОВИЋ, Миљенко
84. Бијег из раља приповједачке Босне / Миљенко Јерговић. – Приказ: Стид.
У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава Тохолъ / приредио и предговор написао Александар Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. – Стр. 125–127.
85. Bjekstvo iz ralja pripovjedačke Bosne* / Miljenko Jergović. – Prikaz: Stid.
У: Odjek. – God. 43, br. 9 (1990), str. 23.
86. Neke lične stvari / Miljenko Jergović. – Prikaz: Gospodar srca.
У: Naši dani (Sarajevo). – God. 35, br. 939 (9) (4. 3. 1988), n. s., str. 32–33.
87. Tragika uzaludnosti / Miljenko Jergović. – Prikaz: Gospodar srca.
У: Književna revija (Sarajevo). – God. 2, br. 11–12 (juli–avgust 1988), str. 16.
88. Трагика узалудности / Миљенко Јерговић. – Приказ: Господар срца.
У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава Тохолъ / приредио и предговор написао Александар Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. – Стр. 94–95.

ЈЕРКОВ, Александар

89. Gospodar priča : ogled o mladoj srpskoj prozi / Aleksandar Jerkov.
U: Republika (Zagreb). – God. 40, br. 9 (rujan 1984), str. 3–41.
90. Odbrana ili samoobmana / Aleksandar Jerkov. –
Prikaz: Kuća Pavlovića.
U: Blic news. – Br. 131 (10. jul 2002), str. 37.
91. Хотентотска проза / Александар Јерков. – О књизи
Мала Азија и приче о болу и Андрићевој награди.
У: НИН. – Бр. 2753 (2. 10. 2003), стр. 38–39.
92. Хотентотска проза / Александар Јерков. – О књизи
Мала Азија и приче о болу.
У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава
Тохоља / приредио и предговор написао Александар
Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. –
Стр. 242–245.

ЈОВАНОВИЋ, Александар

93. Zamuckivanja i nežnosti: tri proze Miroslava Toholja / Aleksandar Jovanović.
U: Gospodar srca / Miroslav Toholj ; pogovor Aleksandar Jovanović. – Beograd : „Filip Višnjić”, 1987. – Str. 189–201.
94. Замуцкивање у њежности / Александар Јовановић. –
Приказ: Господар срца.
У: Књижевна реч. – Год. 16, бр. 296 (10. III 1987), стр. 6.
95. Замуцкивање у њежности / Александар Јовановић. –
Приказ: Господар срца.
У: О историји, сећањима и самоћи : есеји и критике о
српској прози XX века / Александар Јовановић. –
Лесковац : Задужбина „Николај Тимченко”, 2019. – Стр.
222–236.
96. Замуцкивање у њежности / Александар Јовановић. –
Приказ: Господар срца.
У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава
Тохоља / приредио и предговор написао Александар
Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. –
Стр. 75–81.

ЈУКИЋ, Едвард

97. Поетика изневеравања / Едвард Јукић. – Приказ:
Стид.

У: Књижевност. – Год. 45, књ. 89, бр. 7–8 (јул–август
1990), стр. 1336–1337.

98. Поетика изневеравања / Едвард Јукић. – Приказ:
Стид.

У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава
Тохоља / приредио и предговор написао Александар
Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. –
Стр. 158–159.

КАЛАЧ, Исо

99. Na raskršću života i sna* / Iso Kalač. – Prikaz:
Gospodar srca.

У: Komunist (Sarajevo). – God. 46, br. 1622 (20. 5. 1988),
str. 23.

100. На раскршћу живота и сна / Исо Калач. – Приказ:
Господар срца.

У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава
Тохоља / приредио и предговор написао Александар
Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. –
Стр. 87–88.

КОВАЧ, Никола

101. Роман као сажето вријеме / Никола Ковач. –
Приказ: Господар срца.

У: Књижевност. – Год. 44, књ. 82, бр. 6 (јун 1988), стр.
889–891.

102. Роман као сажето вријеме / Никола Ковач. –
Приказ: Господар срца.

У: Скице и портрети / Никола Ковач. – Сарајево :
Свјетлост, 1990. – Стр. 260–264.

103. Роман као сажето вријеме / Никола Ковач. –
Приказ: Господар срца.

У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава
Тохоља / приредио и предговор написао Александар
Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. –
Стр. 105–107.

КОВАЧЕВИЋ, Милош

104. О језичко-стилским особинама приповиједака Мирослава Тохоља / Милош Ковачевић. – Библиографија.
У: Српски писци у озрачју стилистике / Милош Ковачевић. – Београд : „Филип Вишњић”, 2013. – Стр. 37–80.
105. О језичко-стилским особинама приповиједака Мирослава Тохоља / Милош М. Ковачевић. – Библиографија.
У: Филолошке науке : зборник радова са научног скупа / Научни скуп Наука и традиција, Пале, 18–19. мај 2012. – Пале : Филозофски факултет, 2013. – Стр. 55–76.
106. О језичко-стилским особинама приповиједака Мирослава Тохоља / Милош Ковачевић. – Библиографија. – Напомене уз текст.
У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава Тохоља / приредио и предговор написао Александар Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. – Стр. 275–293.
107. Поступци стилске пререгистрације у Тохољевим приповијеткама / Милош Ковачевић.
У: Врста која изумире : изабране приповијетке / Мирослав Тохољ. – Пале : СПКД Просвјета, 2016. – Стр. 5–32.

КОЉЕВИЋ, Светозар

108. Антиблеферска књига / Светозар Кољевић. – Приказ: Кућа Павловића.
У: Књижевне новине. – Год. 56, бр. 1097–1098 (1–31. јануар 2004), стр. 23.
109. Антиблеферска књига / Светозар Кољевић. – Приказ: Кућа Павловића.
У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава Тохоља / приредио и предговор написао Александар Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. – Стр. 212–213.

110. Lov na dostojanstvo / Svetozar Koljević. – Prikaz: Stid.
U: Borba. – God. 69, br. 32 (1. februar 1990), str. 11.
111. Лов на достојанство / Светозар Кољевић. – Приказ:
Стид.
У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава
Тохоља / приредио и предговор написао Александар
Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. –
Стр. 117–118.
112. Од немила до недрага / Светозар Кољевић. – Поред
осталих и о књизи Мала Азија и приче о болу.
У: Српска проза данас : културна и духовна историја
Херцеговине / Ћоровићеви сусрети писаца у Билећи. –
Билећа ; Гацко : СПКД Просвјета, 2004. – Стр. 156–165.
- КОРДИЋ, Радоман
113. Постмодернизам на другој сцени / Радоман Кордић.
– О књизи: Стид. – Библиографија.
У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава
Тохоља / приредио и предговор написао Александар
Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. –
Стр. 170–194.
114. Постмодернизам на другој сцени : проза Мирослава
Тохоља / Радоман Кордић. – Библиографија.
Део 1
У: Летопис Матице српске. – Год. 166, књ. 446, св. 3
(септембар 1990), стр. 269–287.
Део 2
У: Летопис Матице српске. – Год. 166, књ. 446, св. 4
(октобар 1990), стр. 485–504.
115. Постмодернизам на другој сцени : проза Мирослава
Тохоља / Радоман Кордић.
У: Постмодернистичко приповедање / Радоман Кордић.
– Београд : Просвета, 1998. – Стр. 122–164.
116. Postmoderni subjekt pripovedanja / Radoman Kordić.
– Bibliografija.
U: Treći program Radio-Sarajeva. – God. 16, br. 61
(oktobar–decembar 1988), str. 111–122.

117. Tri reda struktura i fantazam o ocu* / Radoman Kordić. – Prikaz: Gospodar srca.
U: Književna kritika. – God. 19, br. 2 (1988), str. 73–85.
- КРЊЕВИЋ, Вук
118. Кључеви времена / Вук Крњевић. – Приказ: Господар срца.
У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава Тохоља / приредио и предговор написао Александар Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. – Стр. 103–104.
119. Кључеви времена / Вук Крњевић. – Приказ: Господар срца. – (Култура, уметност, наука ; год. 9, бр. 422)
У: Политика. – Год. 84, бр. 26587 (10. октобар 1987), стр. 12.
120. Расточено дјетињство / Вук Крњевић. – Приказ: Сид. – Зајед. ств. насл.: Кључеви времена.
У: Свеске. – Год. 2, бр. 3 (март 1990), стр. 135–136.
121. Расточено дјетињство / Вук Крњевић. – Приказ: Сид.
У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава Тохоља / приредио и предговор написао Александар Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. – Стр. 123–124.
- КРСТИЋ, Никола
122. Literarne stvari / Nikola Krstić. – Prikaz: Apotekarkin raj i muške stvari.
U: Sarajevske novine. – God. 17, br. 4871 (28. septembra 1981), str. 21.
123. Литерарне ствари / Никола Крстић. – Приказ: Апотекаркин рај и мушке ствари.
У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава Тохоља / приредио и предговор написао Александар Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. – Стр. 46.

КУЈАЧА, Триша

124. Проза Мирослава Тохоља или Модерна приповједачка свијест наспрам митске / Триша Кујача. – О књизи Апотекаркин рај и мушке ствари. У: Путеви (Бања Лука). – Год. 31, бр. 3 (мај–јуни 1985), стр. 88–94.
125. Проза Мирослава Тохоља или Модерна приповједачка свијест наспрам митске / Триша Кујача. – О књизи Апотекаркин рај и мушке ствари. У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава Тохоља / приредио и предговор написао Александар Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. – Стр. 61–66.

МАКСИМОВИЋ, Горан

126. У вртлогу успомена и патњи* / Горан Максимовић. – Приказ: Венчање у возу. У: (Српски) Књижевни лист. – Год. 7, бр. 70 (1. јун 2008), стр. 7–8.
127. У вртлогу успомена и патњи / Горан Максимовић. – Приказ: Венчање у возу. У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава Тохоља / приредио и предговор написао Александар Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. – Стр. 265–267.

МАЛЕШЕВИЋ, Живко

128. Последња верзија / Живко Малешевић. – Приказ: Мала Азија и приче о болу. У: Глас српски (Бања Лука). – Год. 60, бр. 9871 (7. и 8. септембар 2002). – (Глас плус). – Стр. 6.
129. Последња верзија / Живко Малешевић. – Приказ: Мала Азија и приче о болу. У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава Тохоља / приредио и предговор написао Александар Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. – Стр. 229–230.

МАРИЋ, Андреја Ж.

130. Слика рата у роману *Кућа Павловића* Мирослава Тохоља / Андреја Ж. Марић. – Библиографија. – Напомене и библиографске референце уз текст.

У: Наука и политика. Филолошке науке / [главни уредник Милош Ковачевић]. – Пале : Филозофски факултет, 2011. – Стр. 299–311.

131. Слика рата у роману „Кућа Павловића” Мирослава Тохоља / Андреја Ж. Марић. – Библиографија. – Напомене и библиографске референце уз текст. У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава Тохоља / приредио и предговор написао Александар Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. – Стр. 214–223.

МАРЧЕТИЋ, Адријана

132. Дух укупне несреће / Адријана Марчетић. – Приказ: Мала Азија и приче о болу. У: НИН. – Бр. 2694 (15. 8. 2002), стр. 44–45.

133. Дух укупне несреће / Адријана Марчетић. – Приказ: Мала Азија и приче о болу. У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава Тохоља / приредио и предговор написао Александар Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. – Стр. 227–228.

МЕХМЕДИНОВИЋ, Семездин

134. Crvljive višnje / Semezdin Mehmedinović. – Prikaz: Gospodar srca. У: Lica. – God. 21, br. 4 (mart–april 1988), n. s., str. 48.

135. Црвљиве вишње / Семездин Мехмединовић. – Приказ: Господар срца. У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава Тохоља / приредио и предговор написао Александар Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. – Стр. 85–86.

МИЛИДРАГОВИЋ, Божидар

136. Фино ткање / Божидар Милидраговић. – Приказ: Господар срца. У: Вечерње новости. – Год. 36 (17. април 1988), стр. 18.

137. Фино ткање / Б. [Божидар] Милидраговић. – Приказ: Господар срца. У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава

Тохоља / приредио и предговор написао Александар
Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. –
Стр. 82.

МИЛИЋЕВИЋ, Срђан

138. Мирослав Тохољ и његово доба / Срђан Милићевић.
У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава
Тохоља / приредио и предговор написао Александар
Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. –
Стр. 377–378.

МИРКОВИЋ, Чедомир

139. Друго лице једнине / Чедомир Мирковић. – Приказ:
Стид.
У: Под окриљем нечастивог : шездесет шест савремених
српских романсијера / Чедомир Мирковић. – Београд :
Дерета, 1995. – Стр. 390–393.

140. Друго лице једнине / Чедомир Мирковић. – Приказ:
Стид.
У: Под окриљем нечастивог : шездесет шест савремених
српских романсијера / Чедомир Мирковић. – 2. изд. –
Београд : Дерета, 1996. – Стр. 390–393.

141. Друго лице једнине / Чедомир Мирковић. – Приказ:
Стид.
У: Политика (Београд). – Год. 87, бр. 27430 (17. фебруар
1990), стр. 15.

142. Друго лице једнине / Чедомир Мирковић. – Приказ:
Стид.
У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава
Тохоља / приредио и предговор написао Александар
Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. –
Стр. 136–137.

НЕДИЋ, Марко

143. Ратне приче Мирослава Тохоља / Марко Недић.
У: Наука и настава на универзитету. Т. 1, Филолошке
науке : зборник радова са научног скупа (Пале, 17–18.
мај 2008). – Пале : Филозофски факултет, 2009. – Стр.
473–478.

144. Ратне приче Мирослава Тохоља / Марко Недић.
У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава Тохоља / приредио и предговор написао Александар Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. – Стр. 270–274.
145. Семантика бола у ратним причама Мирослава Тохоља / Марко Недић.
У: Повратак причи : огледи о савременој српској прози / Марко Недић. – Нови Сад : Академска књига, 2017. – Стр. 244–254.
- НЕЗИРОВИЋ, Сенахид
146. Mozaik bogatog životnog iskustva / Senahid Nezirović. – Prikaz: Stid.
У: Putevi (Banja Luka). – God. 35, br. 5 (septembar–oktobar 1990), str. 149–152.
- НИКЧЕВИЋ, Желидраг
147. Попречни пресек епохе* / Желидраг Никчевић. – Приказ: Венчање у возу.
У: Бестселер. – Год. 3, бр. 51 (22. 2. 2008), стр. 3.
148. Попречни пресек епохе / Желидраг Никчевић. – Приказ: Венчање у возу.
У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава Тохоља / приредио и предговор написао Александар Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. – Стр. 263–264.
149. Чег а све човек може с радошћу да се сећа* / Желидраг Никчевић.
У: Исток (Подгорица). – Бр. 97 (април 2008), стр. 34.
- ОКРУГЛИ сто о књижевном делу М. Тохоља (2016 ; Призрен)
150. Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава Тохоља / Округли сто о књижевном делу М. Тохоља, Призрен, 23. априла 2016 ; приредио и предговор написао Александар Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. – 392 стр. : илустр. ; 24 cm
„... Учесницима скупа презентован је већи број текстова о литерарном опусу овог књижевника, насталих у

раздобљу од 1980. до 2016. године... Други део чине радови написани специјално за Округли сто у Призрену.” —> Напомена приређивача. — Тираж 300. — Рецепција књижевног стваралаштва Мирослава Тохоља 1980–2016: стр. 5–32. — Селективна библиографија радова о делу Мирослава Тохоља / А. Д. [Александар Дунђерин]. — Напомена приређивача: стр. 392. — Напомене и библиографске референце уз радове.

ОРЛИЋ, Милан

151. Господар стида / Милан Орлић. — Приказ: Стид.
У: Књижевност. — Год. 45, књ. 89, бр. 7–8 (јул–август 1990), стр. 1331–1333.
152. Господар стида / Милан Орлић. — Приказ: Стид.
У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава Тохоља / приредио и предговор написао Александар Дунђерин. — 1. изд. — Грачаница : Дом културе, 2016. — Стр. 154–157.

ОСТИ, Јосип

153. Alhemija stradanja i spasa / Josip Osti. — O knjigama:
To sniva lamparija ; Apotekarkin raj i muške stvari.
У: Let oko svjetiljke : (eseji i književno-kritički tekstovi) / Josip Osti. — Sarajevo : Oslobođenje, 1986. — Str. 133–137.
154. Лезичка рељефност и свјежина / Јосип Ости. —
Приказ: То снови лампарија.
У: Књижевне новине. — Год. 32, бр. 603 (25. април 1980), стр. 19.
155. Лезичка рељефност и свјежина / Јосип Ости. —
Приказ: То снови лампарија.
У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава Тохоља / приредио и предговор написао Александар Дунђерин. — 1. изд. — Грачаница : Дом културе, 2016. — Стр. 36–37.
156. Knjiga zoper pozabo / Josip Osti. — Prikaz: Stid.
У: Naši razgledi. — God. 39, br. 8 (919) (20. april 1990), str. 242–243.

157. Књига против заборава или Између Аркадије и Голготе / Јосип Ости. – Приказ: Стид.
У: Књижевност. – Год. 45, књ. 89, бр. 7–8 (јул–август 1990), стр. 1319–1322.
 158. Књига против заборава или између Аркадије и Голготе / Јосип Ости. – Приказ: Стид.
У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава Тохоља / приредио и предговор написао Александар Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. – Стр. 132–135.
 159. М. Toholj: A Female Pharmacist's Paradise and Masculine Matters / Josip Osti. – Prikaz: Apotekarkin raj i muške stvari.
У: Books in Bosnia and Herzegovina. – Vol. 2, br. 2 (1983), str. 102–103.
- ПАВКОВИЋ, Васа
160. Miroslav Toholj: Stid / Vasa Pavković. – Prikaz.
У: Kritički tekstovi : savremena srpska proza / Vasa Pavković. – Beograd : Prosveta, 1997. – Str. 152–160.
 161. Мирослав Тохољ: Стид / Васа Павковић. – Приказ.
У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава Тохоља / приредио и предговор написао Александар Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. – Стр. 147–150.
 162. Мрежа и катанац : (фрагменти додира) / Васа Павковић. – Приказ: Стид.
У: Књижевност. – Год. 45, књ. 89, бр. 7–8 (јул–август 1990), стр. 1323–1327.
 163. Срце и лед* / Васа Павковић. – Приказ: Господар срца.
У: Књижевне новине. – Год. 38, бр. 735–736 (1–15. јул 1987), стр. 11.
 164. Срце и лед / Васа Павковић. – Приказ: Господар срца.
У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава

Тохоља / приредио и предговор написао Александар
Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. –
Стр. 96–98.

ПАНТИЋ, Михајло

165. Путем митопоетизације* / Михајло Пантић. –
Приказ: Апотекаркин рај и мушке ствари.
У: Александријски синдром / Михајло Пантић. – Београд
: Просвета, 1987. – Стр. 231–233.

166. Путем митопоетизације / Михајло Пантић. –
Приказ: Апотекаркин рај и мушке ствари.
У: Књижевна реч. – Год. 11, бр. 193–194 (25. јул 1982),
стр. 33.

167. Путем митопоетизације / Михајло Пантић. –
Приказ: Апотекаркин рај и мушке ствари.
У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава
Тохоља / приредио и предговор написао Александар
Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. –
Стр. 59–60.

ПАОВИЦА, Марко

168. Одјек бола / Марко Паовица. – Приказ: Мала Азија и
приче о болу.
У: Књижевни лист. – Год. 2, бр. 9–10 (1. април – 1. мај
2003), стр. 8.

169. Одјек бола / Марко Паовица. – Приказ: Мала Азија и
приче о болу.
У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава
Тохоља / приредио и предговор написао Александар
Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. –
Стр. 232–233.

170. Одјек бола : (о Мирославу Тохољу) / Марко
Паовица. – Приказ: Мала Азија и приче о болу.
У: Распони прозне речи / Марко Паовица. – Београд :
Народна књига, 2005. – Стр. 164–167.

ПИЈАНОВИЋ, Петар

171. Оглед о три штапа и једном коцу / Петар Пијановић.
– О лауреатима Андрићеве награде.
У: Књижевни магазин. – Год. 4, бр. 33 (март 2004), стр. 46–47.

ПИСАРЕВ, Ђорђе

172. Стид од живота / Ђорђе Писарев. – Приказ: Стид.
У: Дневник (Нови Сад). – Год. 48, бр. 15582 (18. март 1990), стр. 17.
173. Стид од живота / Ђорђе Писарев. – Приказ: Стид.
У: Летопис Матице српске. – Год. 166, књ. 445, св. 5 (мај 1990), стр. 817–819.
174. Стид од живота / Ђорђе Писарев. – Приказ: Стид.
У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава Тохоља / приредио и предговор написао Александар Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. – Стр. 128–129.

ПОПОВИЋ, Радмила

175. Двије књиге прозе / Радмила Поповић. – Приказ: Апотекаркин рај и мушке ствари ; Милан Мучибабић, Камен и пепео.
У: Most (Mostar). – God. 10, br. 46–47 (april 1983), str. 110–111.
176. Tumači ljudske drame / R. P. [Radmila Popović]. – Prikaz: Apotekarkin raj i muške stvari.
У: Lica. – God. 10 (13), br. 5–6–7 (1981), str. 117–118.
177. Тумачи људске драме / Радмила Поповић. – Приказ: Апотекаркин рај и мушке ствари.
У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава Тохоља / приредио и предговор написао Александар Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. – Стр. 51–53.

ПОПОВИЋ, Ранко

178. Биљези Тохољеве Хумске *рајсогије* / Ранко Поповић. – Приказ: Звона за Тројицу.
У: Гласник Љубиње. – Год. 8, бр. 8 (2011), стр. 106–108.
179. Биљези Тохољеве Хумске *рајсогије* / Ранко Поповић. – Приказ: Звона за Тројицу.
У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава Тохоља / приредио и предговор написао Александар Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. – Стр. 314–316.

180. Биљези Тохолеве *Хумске рајсогоије* / Ранко Поповић.
– Приказ: Звона за Тројицу.
У: Ђоровићеви сусрети прозних писаца / приредио
Никола Асановић. – Билећа ; Гацко : СПКД Просвјета,
2012. – Стр. 39–41.
181. Приповиједање мистерије рата / Ранко Поповић. –
Приказ: Мала Азија и приче о болу. – Напомене и
библиографске референце уз текст.
У: Летопис Матице српске. – Год. 186, књ. 485, св. 1–2
(јул–август 2010), стр. 76–88.
182. Приповиједање мистерије рата / Ранко Поповић. –
Приказ: Мала Азија и приче о болу. – Напомене и
библиографске референце уз текст.
У: Наука и настава на универзитету. Т. 1, Филолошке
науке : зборник радова са научног скупа (Пале, 17–18.
мај 2008). – Пале : Филозофски факултет, 2009. – Стр.
479–489.
183. Приповиједање мистерије рата / Ранко Поповић. –
Приказ: Мала Азија и приче о болу. – Напомене и
библиографске референце уз текст.
У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава
Тохолја / приредио и предговор написао Александар
Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. –
Стр. 251–259.
- РАДОВАНОВИЋ, Мирослав
184. Авангардна чаролија / Мирослав Радовановић.
У: Погледи (Крагујевац). – Год. 9, бр. 69 (9. новембар
1990), стр. 43–44.
185. Авангардна чаролија : о роману „Стид” Мирослава
Тохолја / Мирослав Радовановић.
У: Студије и есеји из модерне српске књижевности /
Мирослав Радовановић. – Београд : АБЦ Глас, 1994. –
Стр. 119–123.
186. Силажење у прошлост / Мирослав Радовановић. –
Приказ: Стид.
У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава
Тохолја / приредио и предговор написао Александар
Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. –
Стр. 165–169.

187. Silaženje u prošlost : o romanu „Stid” Miroslava Toholja / Miroslav Radovanović.
U: Život. – God. 39, knj. 77, br. 7–8 (jul–avgust 1990), str. 124–129.

РАДОЊИЋ, Предраг

188. Нарација и судбина / Предраг Радоњић. – Приказ: Сестре.
У: Печат (Београд). – Бр. 306 (14. фебруар 2014), стр. 64–65.

189. Нарација и судбина / Предраг Радоњић. – Приказ: Сестре.

У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава Тохоља / приредио и предговор написао Александар Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. – Стр. 356–360.

РЕЂЕП, Драшко

190. Тохољ, треће небо / Драшко Ређеп. – Приказ: Стид.
У: Књижевност. – Год. 45, књ. 89, бр. 4 (април 1990), стр. 705–709.

191. Тохољ, треће небо / Драшко Ређеп. – Приказ: Стид.

У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава Тохоља / приредио и предговор написао Александар Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. – Стр. 160–164.

РИСОЈЕВИЋ, Ранко

192. Dijelovi i cjelina* / Ranko Risojević. – Prikaz: Gospodar srca.
U: Odjek. – God. 41, br. 6 (15–31. 3. 1988), str. 23.

193. Дијелови и цјелина / Ранко Рисојевић. – Приказ: Господар срца.

У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава Тохоља / приредио и предговор написао Александар Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. – Стр. 91–93.

194. Tude vrijeme / Ranko Risojević. – Prikaz: Stid.

У: Глас (Бања Лука). – Год. 48, бр. 5974 (25. мај 1990), стр. 10.

195. Туђе вријеме / Ранко Рисојевић. – Приказ: Стид.
У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава
Тохоља / приредио и предговор написао Александар
Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. –
Стр. 130–131.

САРИЋ, Горан

196. Život kao izmišljotina / Goran Sarić. – Prikaz: Stid.
У: Život. – God. 39, knj. 77, br. 5–6 (maj–juni 1990), str.
737–738.

197. Miroslav Toholj: Gospodar srca / Goran Sarić.
У: Značenja (Doboj). – God. 7, br. 16 (jesen 1988), str.
145–146.

198. Priča o kreativnosti igre / Goran Sarić. – Prikaz:
Gospodar srca.
У: Književna revija (Sarajevo). – God. 2, br. 11–12 (jul–
avgust 1988), str. 16.

СРЕБРО, Миливој

199. Митска слика света / Миливој Сребро. – Приказ: То
снива лампарија.
У: Књижевна реч. – Год. 9, бр. 156 (10. децембар 1980),
стр. 14.

200. Митска слика света / Миливој Сребро. – Приказ: То
снива лампарија.
У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава
Тохоља / приредио и предговор написао Александар
Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. –
Стр. 40–41.

201. Стид – мера човека / Миливој Сребро. – Приказ:
Стид.
У: НИН. – Год. 37, бр. 2034 (24. децембар 1989), стр. 44.

202. Стид – мера човека / Миливој Сребро. – Приказ:
Стид.
У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава
Тохоља / приредио и предговор написао Александар
Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. –
Стр. 115–116.

СТАНИШИЋ, Божидар

203. Miroslav Toholj: Gospodar srca / Božidar Stanišić. – Prikaz.
U: Značenja (Doboj). – God. 8, br. 17–18 (proljeće–jesen 1989), str. 200–201.
204. Незаобилазна књига / Божидар Станишић. – Приказ: Господар срца.
У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава Тохоља / приредио и предговор написао Александар Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. – Стр. 102.

СТАНОЈЕВИЋ, Добривоје

205. Роман тражи пиратство / Добривоје Станојевић. – Приказ: Сид.
У: Књижевна реч. – Год. 19, бр. 358 (25. фебруар 1990), стр. 20.
206. Роман тражи пиратство / Добривоје Станојевић. – Приказ: Сид.
У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава Тохоља / приредио и предговор написао Александар Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. – Стр. 140–143.
207. Sentimentalnost između vremena i prostora / Dobrivoje Stanojević. – Prikaz: Gospodar srca.
U: Polja. – God. 34, br. 347 (januar 1988), str. 51.
208. Сентименталност између времена и простора / Добривоје Станојевић. – Приказ: Господар срца.
У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава Тохоља / приредио и предговор написао Александар Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. – Стр. 108–110.

СТЕВАНОВИЋ, Кристина

209. Рефигурација живота кроз фикцију – губљење и стицање идентитета / Кристина Стевановић. – Апстракт. – Библиографија.
У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава Тохоља / приредио и предговор написао Александар Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. – Стр. 345–355.

СТОЈАНОВИЋ, Бранко

210. Либар староставни о повести и части / Бранко Стојановић. – Напомене и библиографске референце уз текст.
У: Неовлашћени тумач / Бранко Стојановић. – Источно Сарајево : Завод за уџбенике и наставна средства, 2012. – Стр. 126–142.
211. Либар староставни о повести и части / Бранко Стојановић. – Приказ: Звона за Тројицу. – Напомене и библиографске референце уз текст.
У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава Тохоља / приредио и предговор написао Александар Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. – Стр. 317–327.
212. Либар староставни о повести и части : о основним књижевним вредностима Тохољевих „Звона за Тројицу”, са посебним освртом на фразеолошки план романа / Бранко Стојановић. – Напомене и библиографске референце уз текст.
У: Нова Зора. – Бр. 30 (љето 2011), стр. 282–295.
213. Čudna igra „lamparija” / Branko Stojanović. – Prikaz: To sniva lamparija.
У: Izraz. – God. 24, knj. 48, br. 8–9 (avgust–septembar 1980), str. 290–292.
214. Чудна игра „лампарџа” / Бранко Стојановић. – Приказ: То снови лампарџа.
У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава Тохоља / приредио и предговор написао Александар Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. – Стр. 38–39.
- СУБОТИЋ, Младен
215. Rubikon proze / Mladen Subotić. – Prikaz: Gospodar srca.
У: Republika (Zagreb). – God. 44, br. 5–6 (svibanj–lipanj 1988), str. 274–277.
216. Рубикон прозе / Младен Суботић. – Приказ: Господар срца.

У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава Тохоља / приредио и предговор написао Александар Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. – Стр. 99–101.

ТЕШИЋ, Милосав

217. О погибелји оних који и змијама тепају / Милосав Тешић. – Приказ: Кућа Павловића.

У: Есеји и сличне радње / Милосав Тешић. – Београд : Завод за уџбенике, 2004. – Стр. 138–142.

218. О погибелји оних који и змијама тепају / Милосав Тешић. – Приказ: Кућа Павловића.

У: Књижевне новине. – Бр. 1078–1079 (15. март – 11. април 2003), стр. 7.

219. О погибелји оних који и змијама тепају / Милосав Тешић. – Приказ: Кућа Павловића.

У: Повеља. – Год. 32, бр. 3 (2002), стр. 121–123.

220. О погибелји оних који и змијама тепају / Милосав Тешић. – Приказ: Кућа Павловића.

У: Словеса. – Год. 3, бр. 5–6 (2003), стр. 199–203.

221. О погибелји оних који и змијама тепају / Милосав Тешић. – Приказ: Кућа Павловића.

У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава Тохоља / приредио и предговор написао Александар Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. – Стр. 200–211.

ТИПУРА, Омер

222. Između sna i jave / Omer Tipura. – Prikaz: To sniva lamparija.

У: Слобода (Мостар). – Год. 36, бр. 11 (10. 3. 1980), стр. 6.

ТОДОРЕСКОВ, Драгана В.

223. Динамика породичних распореда у прози Мирослава Тохоља / Драгана В. Тодоресков. – Апстракт. – Библиографија.

У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава Тохоља / приредио и предговор написао Александар Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. – Стр. 337–344.

ТОНТИЋ, Стеван

224. Pisac imaginacije i znanja / S. T. [Stevan Tontiћ]. – Prikaz: Apotekarkin raj i muške stvari. U: Lica. – God. 11 (14), br. 4–5–6 (1982), str. 100.
225. Писац имажинације и знања / Стеван Тонтић. – Приказ: Апотекаркин рај и мушке ствари. У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава Тохоља / приредио и предговор написао Александар Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. – Стр. 45.
226. ТОНОЛЈ, Miroslav / Redakcija Betona. U: Danas. – God. 10, br. 3244 (15. avgust 2006). – (Beton ; god. 1, br. 3). – Str. IV.
- ТРИЈИЋ, Весна
227. Zatočnik istine / Vesna Trijić. – Prikaz: Mala Azija i priče o bolu. U: Blic. – Br. 2047 (22. oktobar 2002), str. 21.
228. Заточник истине / Весна Тријић. – Приказ: Мала Азија и приче о болу. У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава Тохоља / приредио и предговор написао Александар Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. – Стр. 231.
229. Među nama / Vesna Trijić. – Prikaz: Kuća Pavlovića. U: Blic. – Br. 1728 (27. novembar 2001), str. 13.
230. Међу нама / Весна Тријић. – Приказ: Кућа Павловића. У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава Тохоља / приредио и предговор написао Александар Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. – Стр. 177.
231. Oci / Vesna Trijić. – Prikaz: Zvona za Trojicu. U: Blic. – Br. 4992 (4. januar 2011), str. 21.
232. Оци / Весна Тријић. – Приказ: Звона за Тројицу. У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава Тохоља / приредио и предговор написао Александар Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. – Стр. 307.

ТРИФКОВИЋ, Ристо

233. Превазићи књишкост! / Ристо Трифковић. – Приказ: Апотекаркин рај и мушке ствари.
У: Багдала. – Бр. 283 (1982), стр. 23.

234. Pripomene uz pojavu prozne prinove u bosanskohercegovačkoj literaturi / Risto Trifković. – Između ostalih i o knjizi To sniva lamparija.
У: Život. – God. 30, br. 9 (septembar 1981), str. 255–256.

ТРИФУЊАГИЋ, Даница

235. Детаљи о детаљима: снохватице Мирослава Тохоља / Даница Трифуњагић. – О књизи То снива лампарија. – Апстракт. – Библиографија.
У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава Тохоља / приредио и предговор написао Александар Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. – Стр. 367–373.

ЋЕКЛИЋ, Сава

236. Отац на слици и „Слика без оца” / Сава Ћеклић. – Приказ: Врста која изумире.
У: Нова Зора. – Бр. 51–52 (јесен–зима 2016), стр. 239–242.

ХАМОВИЋ, Драган

237. Србија међу књигама / Драган Хамовић. – Приказ: Сестре.
У: Печат (Београд). – Бр. 292 (1. новембар 2013), стр. 64.

ХАМОВИЋ, Зоран

238. Повест о сну / Зоран Хамовић. – Приказ: Господар срца.
У: Комунист (Београд). – Год. 46, бр. 1629 (8. јул 1988), стр. 21.

239. Повест о сну / Зоран Хамовић. – Приказ: Господар срца.
У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава Тохоља / приредио и предговор написао Александар Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. – Стр. 89–90.

ХАСАНОВИЋ, Решад

240. Mit o pravedniku / Majo Otan. – Pravo ime autora: Rešad Hasanović. – Prikaz: Stid.
U: Nedjelja (Sarajevo). – God. 1, br. 3 (11. 3. 1990), str. 29.

ЧУЧАК, Бранко

241. Prvo pa muško / Branko Čučak. – Prikaz: To sniva lamparija.
U: Sarajevske novine. – God. 3, br. 504 (12. decembra 1979), str. 12.

ШАПОЊА, Ненад

242. Ентропија текста у истраживању нуле / Ненад Шапоња. – Приказ: Стид.
У: Аутобиографија читања : критике и есеји / Ненад Шапоња. – Београд : Просвета, 1999. – Стр. 145–149.
243. Ентропија текста у истраживању нуле / Ненад Шапоња. – Приказ: Стид.
У: Књижевност. – Год. 45, књ. 89, бр. 7–8 (јул–август 1990), стр. 1334–1335.

244. Ентропија текста у истраживању нуле / Ненад Шапоња. – Приказ: Стид.
У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава Тохоља / приредио и предговор написао Александар Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. – Стр. 144–146.

ШОП, Љиљана

245. Shame* / Ljiljana Šop. – Prikaz: Stid.
U: Books from Yugoslavia (Beograd). – Br. 2 (1990), str. 53.

ШЋЕПАНОВИЋ, Михаило

246. Облици и стилистичка функција неких заменичких прилога у роману Звона за Тројицу Мирослава Тохоља / Михаило Шћепановић. – Напомене и библиографске референце уз текст. – Библиографија. – Zusammenfassung.
У: ЗНАЧАЈ српског језика за очување српског културног идентитета. 2, Српска књижевност као основа српског језика / [главни и одговорни уредник Емир Кустурица]. – Вишеград : Андрићев институт, 2019. – Стр. 249–256.

ШУКАЛО, Младен

247. Pripovjedač in et „ex libris” : jedan vid pripovjedačkog postupka Miroslava Toholja / Mladen Šukalo. – O knjigama: To sniva lamparija ; Apotekarkin raj i muške stvari.

У: Književna kritika. – God. 18, br. 1–2 (januar–april 1987), str. 98–102.

248. Приповједач in et „ex libris” / Младен Шукало. – О књигама: То снови лампариија ; Апотекаркин рај и мушке ствари.

У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава Тохоља / приредио и предговор написао Александар Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. – Стр. 67–71.

249. Фрагмент и свођење / Младен Шукало. – Приказ: Сид.

У: Књижевност. – Год. 45, књ. 89, 7–8 (јул–август 1990), стр. 1328–1330.

250. Фрагмент и свођење / Младен Шукало. – Приказ: Сид.

У: Тамна лепота брисаног простора : проза Мирослава Тохоља / приредио и предговор написао Александар Дунђерин. – 1. изд. – Грачаница : Дом културе, 2016. – Стр. 151–153.

**ИДЕОЛОШКА ТУМАЧЕЊА
СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ**

ЧИЈА ЈЕ СРПСКА КЊИЖЕВНОСТ?

Налазимо се, као проучаваоци књижевности, у једној парадоксалној ситуацији, пошто, с једне стране, знамо да је наука о књижевности читав прошли век потрошила на то да проучавање књижевности усмери на она њена својства која нису предмет интересовања других наука и других подручја манифестовања човекове јавне свести, а једно од њих је, нема сумње, и у читавом прошлом веку тако значајна идеологија, а, с друге стране, сви добро знамо да је књижевност, у годинама и деценијама које су иза нас, губила високо место у поретку вредности, губила га у мери која се, у коначном резултату, може означити као њена маргинализација. И док су поједини проучаваоци књижевности већ подоста уназад постали свесни да је радикално схваћен иманентизам лош и за саму књижевност, али и за положај науке о књижевности, посебно у универзитетским срединама, због чега су и посегли за различитим видовима обнављања интересовања за постојање књижевности у социјално-политичком контексту, из чега је, врло брзо, проистекло неколико нових облика проучавања књижевних дела, процес маргинализације књижевности у друштвима као што је наше је, поред осталог, и једна од последица промене политичког поретка. Чим је, једном речи, са историјске сцене нестао онај друштвени поредак у коме је идеолошка контрола свих облика људске јавне делатности била нешто што се, на овај или онај начин, подразумева, чим се изгубио сваки облик онога што би се могло означити као јавна поруџбина пожељних уметничких садржаја, књижевност је изгубила некадашње место. И нама који смо били непосредни сведоци онога што се дешавало осамдесетих година прошлог века (а тада смо могли да видимо како, између осталог, идеолошки носиоци је-

дног поретка исказују страх због онога што доносе две књиге песама, а реч је била о *Вуненим временима* Гојка Ђога и *Источницама* Љубомира Симовића) данас је тешко да, имајући у виду књижевну вредност тада спорних књига, видимо у чему се огледала опасност која је из њих толико претила јавном поретку и да се, потом, питамо да ли је та опасност била баш тако велика да се морало прибећи забрани књига, смењивању редакције, хапшењу једног песника, судском процесу, слању на робију.

А и кад се вратимо мало уназад, кад погледамо међуратно раздобље, али и године после Другог светског рата, ми врло јасно видимо да се о књижевним појавама не говори само из перспективе суђења о њиховој мањој или већој уметничкој вредности, већ да се, врло често, идеолошки моменат укључује у обликовање погледа на поредак уметничких вредности или у обликовање погледа на јавни статус појединих писаца. Да није тако зар би и данас многима поглед на једног од највећих српских писаца, Милоша Црњанског, био у тој мери замућен последицама спорова у нашем међуратном књижевном животу, и да није тога зар би ико помислио да у Булатовићевој књизи *Ђаволи долазе* може да буде толико политички проблематичних садржаја, а не само приповедака које су омогућиле продор онога што је истински модерно у српску књижевност педесетих година прошлог века? А и само ова два, овако узгред захваћена примера, показују нам да је однос према књижевности и вредностима у њој увек, у мањој или већој мери, и нешто што је изведено из идеолошког заснованог хоризонта. Идеолошки засновани хоризонт је, барем кад је српска књижевност у питању, отворено призван у њено тумачење доста давно. Пишући још 1868. године програмски чланак „Певање и мишљење“, Светозар Марковић је, врло јасно, рекао да је, у његовом разумевању природе и функције књижевности, она превасходно „средство за ширење корисних истина“, уводећи на тај начин у нашу културу простор

за идеолошку арбитражу у питањима књижевности и уметности, пошто нека изванкњижевна инстанца треба да каже шта је „корисна истина“ и да одреди адресу за коју је та истина „корисна“. А „корисна истина“ је, упрошћено речено, једна врста друштвене поруцбине, облик пристајања уметника на појављивање неуметничких циљева у уметничкој делатности. И ту видимо шта је основа улоге идеологије у тумачењу књижевности, она тражи монопол, посебно монопол на дефинисање функције књижевности, једнако као што, одмах потом, тражи и висок степен усаглашавања свих уметничких садржаја са сопственим интерпретативним хоризонтом. Тако је било у време Светозара Марковића, тако мора бити и данас: идеологија се не одриче улоге арбитра у питањима која по својој природи нису и не могу бити превасходно идеолошка. Укључивање идеологије у успостављање поретка књижевних/уметничких вредности увек је рестриктивно и да није тако да ли би низ српских писаца (Драгиша Васић, Станислав Краков, Григорије Божовић, да поменем оне најистакнутије) толико дуго био гурнут у таму времена и зар би била потребна приређивачка делатност, а нарочито антологија *Ушуљена баштина* Гојка Тешића, човека најзаслужнијег за особену рехабилитацију готово целокупног авангардног корпуса српске књижевности, па да они буду полако враћани у поредак вредности српске књижевности и то онда кад је заувек нестала могућност да се њихова дела, између осталог, нађу и у тако репрезентативној едицији, као што је „Педесет романа српске књижевности“ и у неким књижевно-историјским прегледима и историјама српске књижевности које смо добили крајем прошлог и почетком овог века.

И кад је са сломом оне идеологије на којој је била утемељена комунистичка Југославија дошло и до распада државе, српска књижевност се, још једном, нашла у врло неповољној ситуацији, пошто су они који никад нису били наклоњени српском народу опет дошли у прилику и да одређују границе српске државе и,

самим тим, и границе српске књижевности, при чему су могли рачунати и на изобилну помоћ са разних страна. Примера за настојања да се изван српске науке о књижевности одређује садржај појма српска књижевност има много. Један је посебно значајан: још од 1945. године је књига Павла Поповића *Прејлед српске књижевности* искључена из универзитетске лектире, понајвише због тога што дубровачку књижевност посматра и као део и српске и као део хрватске књижевности (у предговору за друго издање своје књиге Павле Поповић пише: „Ја сматрам, по разлозима а не по шовинизму, да се српска књижевност може излагати без хрватске, и да се дубровачка књижевност може назвати српском бар онако исто као и хрватском“), а кад се, недавно, појавила прва *Историја дубровачке књижевности* Злате Бојовић, о њој се говорило и на највишим политичким адресама у Хрватској. И то може да значи само једно – није нестала амбиција да се споља одређују границе српске књижевности. А то је постало утолико израженије што су се, на јужнословенском простору, после политичког проглашења нових нација, појавиле и нове књижевности које морају свој садржај и границе да успостављају унатраг, да, другим речима, „тражећи“ простор за сопствену дијахронију, нарушавају садржај и границе српске књижевности по дијахронијској дубини, уз оптужбе упућене српској култури да је, у минулим временима, другима узимала оно што је једино њој и могло припасти. А и кад није било покушаја да се поједини писци присвоје, било је настојања да се српској књижевности и култури нанесу симболичке ране тако што ће изванкњижевној анализи бити подвргнута дела највећих писаца (Његоша и Андрића, пре свих других). Поред борбе за поништавање српског књижевног наслеђа, ови атаци на српску културу имају и један знатно далекосежнији циљ. Они су део настојања да се промени свест српског народа и то тако што ће он бити натеран да прихвати оно мишљење које не скрива анимозитет и према српском народу

и према његовој култури. Резултате оваквих настојања можемо, све чешће, да видимо и у нашем јавном простору. Кад је недавно, у нашој одавно поларизованој јавности, вођена расправа о школској лектири, могли смо да видимо нешто необично – становишта која су све до скоро заступали они који српску књижевност посматрају споља и са нескривено антисрпских становишта су се појавила као становишта српских институција, па и радних тела која су оне формирале. Да није тако зар би неко *Прољећа Ивана Галеба* Владана Деснице или *Башићу сљезове боје* Бранка Ћопића измештао из обавезне лектире за гимназијалце у Србији, а остављао им *Господу Глембајеве* Мирослава Крлеже? А ту се онда отвара простор и за питање: унутар које културе и образовног система је овако нешто уопште могуће? Тако нешто је могуће само у култури која је, у процесима дугог трајања, најпре изгубила свест о својим границама, а потом је изгубила и способност да се брани, унутар културе која мисли да се спасава тако што се одриче себе, односно тако што пристаје да буде оно што други хоће.

На другој страни, статус књижевности је врло неповољан и у самој српској култури. Ми већ дуго немамо прави књижевни живот (готово су нестала два важна елемента књижевног живота – књижевна периодика и књижевна критика). Кад је о књижевној периодици реч, треба ли, поред чињенице да тренутно у Београду не излази ниједан књижевни часопис, а два књижевна листа излазе толико нередовно да се, због тога, њихово присуство готово и не осећа, наводити било шта друго? А књижевна критика је такође нестала, водећи издавачи покушавају да је замене маркетингом. Отуда је дошло до вредносне пометње, до брисања границе између књижевности и субкњижевности, класици савремене српске књижевности бивају штампани у истој опреми и у истим библиотекама у којима се појављују дела без икакве уметничке вредности. Да ли је то случајно? Може ли све израженија борба за профит да за-

мени потребу једне културе да има врхунска остварења? И ко о томе брине, ако знамо да је, примера ради, „Српски књижевни лист“ ове године добио средства довољна за штампање једног броја. Маргинализација српске књижевности није ствар овог тренутка, већ резултат једног такође дугог процеса. У том процесу је било изузетно важно да се, низом међукорака, књижевност измести из тзв. идентитетског поља културе, у коме се она, доста дуго, одржавала, и претвори у подручје сваковрсних инцидената, да постане нешто што иритира учеснике у јавном животу.

Зашто је то тако? Једноставно зато што култура више не заокупља јавну пажњу коју је у последње време монополисала политика и њени актери, делећи ту пажњу са светом естраде коју политичари најприсније доживљавају и којој једино пристају да чине уступке, нарочито кад је у питању подела медијског простора. Изван сфера политике и естраде, кад је у питању оно што зовемо култура, пажњу привлаче још само инциденти свих врста, па и они којима повод може бити и полузаборављена и у таму јавног живота све упорније гурана и на тај начин, у ствари, поништавана књижевност. Готово згасле и на друге садржаје углавном усмерене културне рубрике наших листова живну и покажу интересовање за неку књижевну појаву тек онда кад она пређе у подручје инцидента. Да није тако, Десанка Максимовић би и ове године, као и свих протеклих година током маја, била узгред поменута поводом доделе песничке награде која носи њено име и приликом промоције књига изабраних песама неког од добитника. Награде ове године, као што знамо, нема, али се појавио један далеко значајнији повод да се Десанка Максимовић, макар на тренутак, нађе на јавној позорници, у улози полуге коју две стране користе у одмеравању снага (а власт хоће да у томе за себе приграби позицију разумније стране, стране која попушта, отклања штету коју је направила). Заслуга за вишедневну расправу о Десанки Максимовић је рад комисије коју

је формирао Завод за унапређење образовања и васпитања, а у циљу измене програма наставе у оквиру предмета Српски језик и књижевност у гимназијама. Резултат рада те комисије је оно што се, под називом „Правилник о плану и програму наставе и учења за гимназију“, у оквиру „Просветног гласника“, у издању Службеног гласника Републике Србије, појавило 2. јуна 2020. године. До садржаја промена у наставном плану за предмет Српски језик и књижевност у гимназијама су, захваљујући реакцији Задужбине „Десанка Максимовић“, чији је основни задатак да брине о делу велике песникиње, а она то и чини, дошли и новинари и барем део тзв. стручне и културне јавности (добитници награде „Десанка Максимовић“, професори, студенти).

И уследила је врло бурна расправа у коју су се, посебно због својих актуелних потреба, умешали и високи државни функционери, правећи корак уназад и дезавуишући тако и комисију коју су формирали и резултат њеног рада иза кога би, као наручиоци, требало да стану. А о чему је, у ствари, реч? Одговор који већини најпре пада на памет је онај који долази из језика наше актуелне политике: о још једном у низу тзв. реформских подухвата, чији је наводни циљ да се настава српског језика и књижевности додатно функционализује, тј. како се помало еуфемистички каже, растерети непотребних садржаја и тако прилагоди перцептивном хоризонту данашњих ученика којима ни читање ни писање нису баш ни прва ни велика љубав, а које ни најближе социјално окружење, о широј заједници не вреди ни говорити, баш и не упућује на оно о чему, примера ради, може да говори један велики песник. У читавој ствари додатну невољу ствара и то што је реч о гимназијском наставном програму, о програму који је намењен онима који се припремају за један још виши образовни степен и који, по природи ствари, а посебно зато што се још не зна за које студије ће се одредити, треба да стекну нешто шире образовање.

Под притиском вишеструко неугодног задатка, мач комисије Завода за унапређење васпитања и образовања је, у конципирању обавезне и изборне лектире за четврти разред гимназија, бар у првом тренутку, пао на главе Десанке Максимовић, Владана Деснице, Бранка Ћопића и низа других писаца, али и на главе епских певача и представнике старијих књижевних епоха. По предлогу комисије, збирка песама *Тражим помиловање* требало је да изгуби место у програму, а Владан Десница да се, из обавезне, пресели у изборну лектуру, односно корпус дела која наставник може да одабере, а не мора. (На овом месту се ваља подсетити са колико је горчине Десница, као српски писац који је живео и деловао изван српског културног простора, и који је, сасвим сигурно, имао жељу да нагласи и своју везу са српском књижевношћу и културом коју је, очигледно, доживљавао као своју, говорио о томе како београдски издавачи не показују интересовање за његова дела, док га Нови Сад, како тако, али у сваком случају недовољно, прихвата.) Шта је показало презентовање резултата рада комисије Завода за унапређење васпитања и образовања и дискусија која се тим поводом отворила? Ка одговору на ово питање се може ићи и анегдотски. Кад је својевремено Душан Радовић, у комунистичкој Југославији, коментарисао тако честа поскупљења онога без чега се не може, написао је: „колико ме растужи поскупљење, толико ме насмеје образложење“. Тако би се могло рећи и за образложење комисије Завода за унапређење васпитања и образовања да се „ванвременост Десанке Максимовић не уклапа у поетичке оквире епохе, те да постоји бојазан да би и ученици погрешили у вредновању њене поезије, умањујући њен значај“. Суочена са широким отпором, комисија и њени налогодавци су понудили могућност да се књига Десанке Максимовић нађе у програму за први разред гимназије, пошто би ту „збирка нашла своје право место као одјек књижевне епохе средњег века“. Шта рећи за овакво образложење? Само то да не садржи праве разлоге за један ружан поступак.

У коментарима који су уследили после презентирања рада комисије Завода за унапређење васпитања и образовања у први план је, сасвим очекивано, избила Десанка Максимовић и збирка *Тражим ђомиловање*, уследила је, с обзиром на популарност песникиње, лавина негативних коментара, носиоци моћи су, почели да одступају. Уследио је и резолутни став са високог места: „Никада се Десанка Максимовић неће избацивати из образовног система Србије. Никада. Тачка“. Једини недостатак ове резолутне изјаве је то што није ни била реч о избацивању „из образовног система“ (до тога, срећом, није дошло, или је, боље речено, за то још сувише рано), већ о избацивању из једног веома важног сегмента у том систему, сегмента који има, због тематске димензије (веза са историјом нашег средњег века) поред осталог, и важан симболички карактер. Шта је ипак чудно у свему овоме? Свакако то што имена Владана Деснице у реакцијама нема нигде, њега је ретко ко и помињао, иако је он ту једини права жртва, жртва на коју се, као сигурну, и рачунало. А то је архитекта целе ствари и хтео. Његова намера, као правог креатора једне политике дугог трајања је, очигледно, била да јавну пажњу усмери на оно што у овом тренутку још не може да прође (избацивање из програма Десанке Максимовић, тачније књиге *Тражим ђомиловање*) да би, у тишини, прошло нешто друго (уклањање Владана Деснице из обавезне лектире), нешто до чега је њему много више стало, да то кажем још једном, у тренутку у коме још није могућ баш отворен обрачун са српском историјом у књижевној интерпретацији. А битку за избацивање Десанке Максимовић ће он, у то је тврдо уверен, добити на кондицију, кад се друга страна, од сталног пружања отпора, умори.

Зашто је, са становишта оне политике која стоји иза свега овога и која, по правилу, није персонализована, јер, заснована на непроменљивим циљевима, може да мења и извршиоце и тактику, важније да из програма, пресељавањем у тзв. изборну лектуру, што је, у ствари, један вид програмске еутаназије, нестане

Владан Десница? Једноставно зато што његов нестанак мења садржај појма српска књижевност. А то тражи да се мало вратимо у прошлост, да престанемо да ствари гледамо само очима овог тренутка, јер поглед савременика је увек мало замућен. Стојан Новаковић, једна од најзначајнијих фигура јавног и културног живота друге половине XIX и почетка XX века, а он је, између осталог, и један од оснивача Српске књижевне задруге, не само што је обавио низ важних послова везаних за прикупљање и проучавање нашег књижевног наслеђа, већ је, у намери да укаже на стварни значај књижевности за културу једног народа, говорио да она треба, због специфичних околности у којима се нашао српски народ, да допринесе „једињењу растурених делова нашег народа“. Ако, другим речима, није могуће да српски народ има један државни кров, а није га имао ни у Новаковићево време, као што га нема ни данас, онда може да има, као средство повезивања и обједињавања, књижевност. А да би књижевност могла да преузме ту улогу, она на свим тачкама где живе Срби мора имати значајне ствараоце. И ако је у XIX веку из Далмације дошао Симо Матавуљ, у XX веку се отуда јавио Владан Десница и постао, уз све друго, и симбол континуитета у култури оног дела српског народа који полако ишчезава.

Можда и независно од ставова Стојана Новаковића, а можда и баш делујући у складу са њима и све време их имајући на уму, Светислав Вуловић је нешто касније, пишући о Бранку Радичевићу и његовом „Ћачком растанку“, истицао како је овај наш романтичар хтео да у свој песнички речник укључи елементе који репрезентују сву разноликост говора српског језика из различитих крајева, сматрајући да је и то велики допринос интеграцији елемената једне полицентричне националне културе, која, макар и на тај начин, може да манифестује своје унутарње јединство, вишеструко показано већ у делима усмене књижевности. Било је, у тим временима, и других примера и сви се они могу, уз друге димензије оваквих чинова сматрати за ку-

лтурни патриотизам, за укључивање у књижевну делатност и тог данас презреног, а у тим временима тако важног елемента. Чак и писци који нису највишег реда, као што је, ван сваке сумње, Анђелко Крстић, приповедач и романијер, рођен у западној Македонији у којој је и провео највећи део живота, а, примера ради, његове приповетке „Оскрнављено братство“ и „Калеш Димко, срмаћеш“ имају несумњиво високу књижевну вредност, настојали су да у своја дела, уз друге компоненте, укључе и потребу јасног заснивања и очувања националне свести кроз сталну борбу за слободу народа, за његову афирмацију на одређеном простору.

Последњих година и деценија, што из нашег окружења што из нешто даљих земаља, има све више настојања да се, мимо сваке логике, успостављају границе и садржај појма српска књижевност, али и тежњи да се српска књижевност посматра из једне нарочите на политичким премисама засноване перспективе. Узмимо само један парадигматичан пример. Немачки слависта, Рајнхард Лауер, човек коме се не може порећи познавање јужнословенских књижевности, пошто је о томе објавио 80 радова, 6. марта 1993. године је у листу „Frankfurter Allgemeine Zeitung“ објавио један памфлетски напад на поезију Васка Попе, видећи у њој песничку артикулацију српске националистичке идеологије и симболичку подлогу за политику која је, по његовом мишљењу, дошла до изражаја у деведесетим годинама прошлог века. Ништа необично од једног недобронамерног човека који је своје академско достојанство ставио у службу званичне политике своје земље, односно у службу онога што ми зовемо западне идеологије. Том истом Рајнхарду Лауеру је 1987. године београдска „Просвета“ (уредник Милутин Станисавац, рецензент Милорад Павић) објавила књигу *Поезијика и идеологија*. У књизи су радови посвећени тумачењу српске и хрватске књижевности. Занимљиво је у тим радовима оно што се односи на двојицу великих писаца из тадашње Југославије, Андрића и Крлежу. Наиме, кад пише о Андрићу, Лауер говори о „југо-

словенском нобеловцу“ (стр. 193), а кад говори о Крлежи и моделима баладе које је он могао да користи у свом познатом делу, Лауер ће рећи (стр. 149) да „оба модела баладе као жанра, на које би један хрватски песник могао надовезати своје баладе, Крлежа не само да није преузео, него их је и одлучно одбио“.

Дакле, како сад то, усред Београда и Србије 1987. године: „југословенски нобеловац“ и „један хрватски песник“? Па то, нема сумње, долази од потребе немачког слависте да он утврђује садржај појма српска књижевност, а то, осим њега, чине и други, све до Михаила Мартенса (а он баш ових дана, упркос несумњивом дефициту у познавању књижевно-историјских питања, не пропушта прилику да нас поучи томе да Андрић не може припадати само српској књижевности). И пошто садржај тог појма жели да одреди, и одређује га, наравно, на штету српске културе, Лауер Андрића измешта из српске књижевности, иако би, као озбиљан проучавалац књижевности, морао да зна да му Андрић не пружа, ни својим изјавама ни пристајањем да уђе у једне и не уђе у друге едиције и антологије, а нарочито својим разумевањем традиције коју доживљава као своју, никакав повод за то, поготово кад је одавно јасно да не постоји и није ни могућа југословенска књижевност, а и кад би постојала, онда би јој, по логици ствари, морао припадати и Мирослав Крлежа, који увек остаје само „један хрватски песник“. А тај Крлежа је, сасвим очигледно, под заштитом политике у име које је говорио Рајнхард Лауер и 1987. и 1993. године, али је под заштитом те исте политике и ове 2020. године, пошто је његова драма *Господа Глембајеви*, уз *Свакидашњу јадиковку* Тина Ујевића, ушла, као обавезна лектира, у програм из предмета Српски језик и књижевност за трећи разред гимназија у Србији, а да комисија чак није исказала бојазан да ученици не погреше „у вредновању“ те драме, која, сасвим сигурно, не може да се мери са остварењима великих европских драматичара у односу на које је добила предност у српским гимназијама.

И шта из овога можемо да закључимо? Односно: шта сада постаје очигледно? Очигледно је да су Рајнхард Лауер и комисија Завода за унапређење васпитања и образовања инструменти у истом идеолошком хоризонту и прећутно усредсређени на исти циљ. А тај идеолошки хоризонт је заснован на уверењу да не могу сами Срби да одређују садржај појма српска књижевност, пошто ће, ако га они буду одређивали, Владан Десница, као Србин из Хрватске, морати да се нађе у програму да би се, на примеру његовог магистралног романа *Прољећа Ивана Галеба*, показало колико су широке границе српске књижевности, колико је роман као књижевна врста у српској књижевности разуђен. А већ дуго смо сведоци једног другачијег настојања. Суштина тог настојања је да се Србима не препусти да одређују границе и садржај појма српска књижевност, већ да се у тај процес укључе они арбитри у чије се име оглашавао и Лауер. Ти арбитри су, врло често, невидљиви у деловању, али видљиви у последицама које то деловање има. Отуда и потреба да се границе српске књижевности стално подривају и доводе у питање, посебно код писаца који су, по својој слободној вољи, одабрали (Андрић, Селимовић, Попа) да буду српски писци. Или су, подједнако легитимно, одабрали могућност да припадају двома књижевностима (Владан Десница). Отуда је пресељење Владана Деснице у изборну лектуру за четврти разред гимназија доказ да је српско само оно што једна политика дугог трајања допушта. А наше је да то прихватимо! Можемо ли на то да пристанемо? Можда ће разговор који следи водити и ка неким одговорима на ово питање!

Напомена: Иако су сусрети „Савремена српска проза“ и Округли сто „Идеолошка тумачења српске књижевности“ одржани у новембру 2019. године, у коначној редакцији свог излагања, осврнуо сам се и на неке догађаје из прве половине 2020. године, пошто ти догађаји показују да се идеолошки интониран приступ српској књижевности мора посматрати као процес другог трајања у коме се поједине етапе могу и морају

повезивати, поред осталог, и због истоветних циљева заступника идеолошких заснованих позиција у приступу српској књижевности.

ИДЕОЛОШКИ ТРЕТМАН СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ У МОДЕРНОЈ СЛАВИСТИЦИ

Од последње деценије XX века, у знатном сегменту иностране академске критике (у областима науке о књижевности, историографије, социологије, културне антропологије, политикологије) преовлађује такав начин бављења српском литературом који естетску релевантност књижевних дела не узима у обзир, или им важност придаје функционализујући њихов естетски домет како би се затим – на примеру уметнички репрезентативних дела – представила и доказала идеолошка неприхватљивост и опасност чак и најзначајнијих српских прозних и песничких творевина и њихових аутора (Петра II Петровића Његоша, Ива Андрића, Васка Попе, Добрице Ћосића, Милорада Павића, Слободана Селенића, итд.). Дакле, уметнички релевантна дела се указују – са наведеног критичког аспекта – не као подручја за истраживање и расветљавање естетских вредности у српској књижевности, него као узорци у којима се трага за идеолошким ставовима писаца. Неопходно је, притом, назначити битну методолошку напомену која се – пре свега када је реч о овом виду иностране, али и једног домаће критике (са краја XX и почетка XXI века) – тиче постављања извесне дистинкције у односу на приступ Едварда Саида експлицитно изнесен у поговору доцнијим издањима његовог *Оријентализма*, када наводи (оспоравајући оправданост појединих оптужби са којима се суочио)¹ да у сво-

¹ Види поговор (писан 1994. године) објављен у српском издању: Edvard Said, *Orijentalizam*, prevela Drinka Gojković, Biblioteka XX vek – Knjižara Krug, Beograd, 2008, 439. Саид наводи да му се неоправдано приписују „антизападњаштво“ *Оријентализма*, као и посредна подршка исламизму и муслиманском фундаментализму. У вези са примедбом о антизападњаштву Саид назна-

јој књизи он „нема ни интересовања, а још мање способности да открива шта је прави Оријент и прави ислам.“² Ауторска намера у овој студији унеколико је методолошки другачије осмишљена и постављена у односу на Саидово критичко сагледавање западног патроцентричног дискурса о друштвима, културама и књижевностима некадашњих колонија (у колонијалном и постколонијалном периоду). Наиме, имајући у виду експанзивност, политичку мотивисаност, па и неоколонијалне претензије поменутог дела иностране критике о српској књижевности, циљ истраживачког промишљања не би требало да буде ограничен само на то да се прикаже како се приликом тумачења српске литературе занемарује њен естетски значај, а наглашавају политички чиниоци које она садржи; него – и да се проблематизује (у синхронијској и дијахронијској равни) степен непристрасности и објективности саме интерпретације политичких и идеолошких феномена коју ова критика у својој анализи књижевних дѐла српских

чава како му се погрешно „импутира да оријентализам представља синегдоху, или минијатурни симбол за читав Запад и да би, заправо, требало да буде узет као репрезентативан за Запад у целини. Пошто је тако, гласи овај аргумент, читав Запад је непријатељ Арапа и ислама [...] и многих других неевропских народа који су патили под западним колонијализмом и предрасудама.“ Парафразирајући други упућени приговор, Саид га иронично интонира и износи са тачке гледишта једног дѐла критичара његовог *Оријентализма* (првенствено мислећи на Бернарда Луиса): „Критиковати оријентализам, као што сам ја учинио у својој књизи, значи – сходно томе – подржавати исламизам и муслимански фундаментализам.“ О научној објективности и разложности овог типа оспоравања (наспрот којем се налази знатно утемељенији вид критике Ејзаа Ахмада фокусираног на кључне недоследности Саидовог приступа и његове ауторске позиције) могуће је стећи увид – на индиректан начин, тј. и без нужне подробније анализе – посредством присутне претпоставке да се свако противљење актуелном идеолошким инструментализованом дискурсу о Србима (уместо о Арапима) означава као метонимија за антизападњаштво, и као имплицитна подршка Милошевићевој политици.

² *Isto*, 439.

аутора примењује (разуме се, у оној мери у којој је то релевантно за разумевање природе критичарског поступка о којем говоримо, и без претензија на формирање некакве „konačne“ и „верне“ слике о политичким појавама и процесима из новије историје). Другим речима, уколико би се доследно употребио Саидов донекле редуktivни приступ, предочавање идеолошког бављења српском књижевношћу (тј. идеолошких аспеката у страној науци о књижевности који су у знатној мери присутни од краја XX века) – праћеног примарним критичарским интересовањем за „политичко“ и „идеолошко“ у њој (тј. за политику и идеологију у књижевним делима домаћих аутора као предмет интерпретације) – било би усмерено и сведено на уочавање такозваног „говора мржње“ у критичким анализама текстова који припадају корпусу српске књижевности. При томе, узимајући у обзир значење наведене синтагме (и занемарујући њене идеолошке функције), њоме се не сугерише нужно неутемељеност и нетачност овог „говора“, него превасходно његова непримереност. Тако, уколико би се – на примеру напора за очувањем аутономности српске књижевности и њеног тумачења – прихватио у потпуности Саидов модел противљења оријенталистичком дискурсу,³ одбрана српске књижевно-

³ Марија Тодорова, пишући у уводу своје студије *Имагинарни Балкан о рецепцији Оријентализма*, наводи да је „Саид оптужен да, кад је већ постулирао неистинитост оријенталистичког приступа, није из тога извукао логичан закључак да мора да постоји бар моћност некаквог приказивања које би било истинито“. Marija Todorova, *Imaginarni Balkan*, prevele Dragana Starčević i Aleksandra Bajazetov-Vučen, Biblioteka XX vek – Knjižara Krug, Beograd, 2006, 56. Кључна дистанца у овом раду постављена у односу на Саидов метод односи се на одсуство његове детаљније интерпретације политичких феномена које оријенталисти (они о којима говори) стереотипски обликују. Тако, премда није упитно да Саид садржину оријенталистичког дискурса каткада и у експлицитним исказима сматра нетачном и необјективном (када, на пример, тврди како је поменути дискурс [у случају аустријског оријенталисте Густава фон Грунебаума] обележен „канонским псеудонаучним предрасудама“ [*Оријентализам*, 393], те да се

сти би имала сужен простор и ограничену аргументацију: као приговор би тада могла да изнесе како су иностране критике и интерпретације „идеолошког“ у делима српских аутора евентуално тачне и разложне, али да је непримерено што се српска литература сагледава поглавито у њеним идеолошким значењима, уместо да се истражују естетске вредности књижевних текстова.⁴

поступак Бернарда Луиса „састоји у извртању истине, у прављењу лажних аналогија“ [*Оријентализам*, 453]), у равни конкретних остварења – изостављањем наведеног вида интерпретације у наглашенијој и детаљнијој мери (што, како сам аутор наводи, и није била његова намера) – аргументација коју користи Едвард Саид (и у *Оријентализму*, и у књизи *Култура и империјализам*) оставља утисак да он пре свега *реинсценира* западни академски колонијално-империјални дискурс о Блиском Истоку (у *Оријентализму*) и књижевна дела која оправдавају колонијална освајања (у *Култури и империјализму*), без оспоравања (у развијенијој форми) истинитости западних доктрина и представа о „Трећем“ свету, нити указивања на начин којим би ваљало да се наука њиме бави (као и на логичке, стварносне и моралне увиде који би притом требало да јој послуже као основа за објективно проучавање).

⁴ Слободан Владушић указује на неадекватност оваквог тумачења српске књижевности, сматрајући да се она на тај начин измешта и протерује из домена европских књижевности, те да такав вид њеног проучавања – као да је реч о књижевности бивших европских колонија у Африци и Азији – представља покушај да се она „претвори у књижевност колоније“. Овај закључак Владушић износи позивајући се на Саидову тврдњу да би – уместо естетског критеријума – у изучавању афричких и азијских књижевности (насталих у колонијама, у којима литература има другачију функцију) требало применити другачије мерило, и њихову политичку ангажованост третирати као „особеност равноправну естетској аутономији књижевности“. За Саида, притом, ова дистинкција не подразумева вредносну неједнакост „европске“ и „неевропске“ књижевности. Владушић, пак, сматра да постколонијална критика оваквим ставом – оспоравањем универзалности и идеолошке неутралности естетске релевантности књижевног дела – подрива идеју светске књижевности. Види: Слободан Владушић, „Европеизација и колонизација српске књижевности“, „Нова српска политичка мисао“, 06. 12. 2009. [<http://www.nspm.rs/kulturna-politika/nacionalna-knjizevnost-i-evropa-evropeizacija-i-kolonizacija-srpske-knjizevnosti.html>]; „Како од једне европске књижевности начинити зулу књи-

Како смо већ назначили, постоји знатан број изучавалаца и „коментатора“ српске књижевности (и јужнословенских/балканских култура и друштава уопште) са иностраних универзитета и научних института који – бавећи се истраживањима у различитим научним областима (не само филолошким, већ и у историографији, социологији, политикологији, итд.) – у виду круга свог интересовања имају пре свега релације које књижевна и критичарска остварења српске литературе успостављају (или их, тумачена са одређеног критичког становишта, на неки начин могу успостављати) са политичким контекстом. Са једне стране, видљиво је да такав начин бављења српском књижевношћу упућује на приступ за који Едвард Саид сматра да је примерен у проучавању књижевности бивших колонија (дакле, за књижевности неевропских народа).⁵

жевност“, *Нова српска политичка мисао*, 01. 06. 2010. [<http://www.nspm.rs/kulturna-politika/konkurs-narodne-biblioteke-srbije-ili-kako-od-jedne-evropske-knjizevnosti-naciniti-zulu-knjizevnost.html?alphabet=c>]. Такође, у вези са постколонијалним подвргавањем традиционалног књижевног канона критици, од истог аутора види: *Crnjanski, Megalopolis*, *Službeni glasnik*, Београд, 2011, 46-48.

⁵ Саид бележи да су „погрешни покушаји да се представи како се *групе* афричке и азијске књижевности, са својом очигледном и овоземаљском повезаношћу са моћи и политиком, могу проучавати као када би оне одиста биле високе [уметнички – прим. Б. Б.], аутономне, естетски задовољавајуће и независне као француска, немачка или енглеска књижевност. Појам црне коже испод беле маске није ништа више употребљив и достојанствен у књижевним истраживањима него у политици.“ („I think it is a mistake to try to show that the ‘other’ literatures of Africa and Asia, with their more obviously worldly affiliations to power and politics, can be studied respectably, that is, as if they were in actuality as high, as autonomous, as aesthetically independent and satisfying as French, German or English literatures. The notion of black skin in a white mask is no more serviceable and dignified in literary study than it is in politics.”) Edward Said, “Figures, Configurations, Transfigurations”, *Race and Class*, vol. 32, no. 11, 1990; quoted in: *Ibidem*, in *Subject to Change: Teaching Literature in the Nineties*, ed. Susie J. Tharu, Orient Longman Ltd., New Delhi, 1998, 69. Последњом цитираном реченицом Саид упућује на књигу *Црна кожа, беле маске* (*Peau noire, masques blancs*, 1952) Франца Фанона, психијатра и

Типична врста таквог занимања за српску књижевност испољена је, рецимо, у два монографијама америчког слависте Ендру Баруха Вахтела: *Стварање нације, разарање нације* (1998) и *Књижевност Источног Евроа у доба посткомунизма* (2006).⁶ Уз то, ваља напоменути да критичарско трагање за политичким и идеолошким унутар дела не мора, по аналогiji, да чини и сáму критику идеолошком, будући да неки књижевни производи заиста могу бити у функцији оправдања или спровођења одређене агресивне политичке идеје (следствено томе, изворну постколонијалну критику не чини нужно идеолошком њено откривање и тематизовање афирмативног односа према колонијализму који је присутан у књижевно-уметничким делима појединих западних аутора). С друге стране, представници академског круга рецимо америчке, британске и немачке критике у незанемарљивом броју случајева инсистирају у својим изучавањима управо на политичкој компоненти (чак и када не припадају „идеолошком типу“ тумача српске литературе),⁷ нарочито у вези са:

филозофа рођеног на Мартинику, који се школовао у Француској и радио у Алжиру. На тај начин, иронично изрекавши да појам црне коже под белом маском – односно неприхватљива подсвесна тежња Африканаца да се идентификују са својим белим окупатором (о чему Фанон пише у својој књизи) – „није ништа више употребљив и достојанствен у књижевним истраживањима него у политици“, Саид заправо сугерише да се ни књижевна мерила за литературе потлачених колонија не смеју по сваку цену равнати са мерилима која постоје у западним друштвима и науци.

⁶ Endru Baruh Vahtel, *Stvaranje nacije, razaranje nacije: književnost i kulturna politika u Jugoslaviji*, preveo Ivan Radosavljević, Stubovi kulture, Beograd, 2001; *Isti, Književnost Istočne Evrope u doba postkomunizma: uloga pisca u Istočnoj Evropi*, preveo Ivan Radosavljević, Stubovi kulture, Beograd, 2006.

⁷ На пример, на веб-сајту Катедре за руске и словенске студије Универзитета у Нотингему, међу подацима о стручњацима за српску књижевност (Дејвида Нориса и Владиславе Рибникар), наводе се следећа поља њиховог научног истраживања: 1) Дејвид Норис: „српска књижевност, филм, културни идентитет; српска фикционална проза од 1980-их у којој намеравам да анализирам представљање криптичних догађаја у шим јодинама, онако

анализом начина на који се кључни културни и политички феномени из непосредно минуле прошлости интерпретирају у српској прози и критици, схватањем (из њихове критичке перспективе) одговорности и кривице за распад и ратне догађаје у Југославији из последње деценије XX века (и улогом српских писаца и њихових књижевних дела у томе), затим у вези са хијерархијом односа међу југословенским народима у Краљевини Југославији, актуелизацијом и редефинисањем улоге косовског мита у књижевности и његовог накнадног дејства на стварносна збивања, као и са интерпретацијом позиција национално угроженог/угрозитеља, те оправданости и прихватљивости политичких последица које су из тог положаја могле да произађу (у обе заједничке државе).

Када је, међутим, реч о оваквом приступу у истраживању српске књижевности (који запоставља естетске одлике текста и своди се на уочавање и анализу политичких значења у књижевним делима српских аутора), неретко је сама заинтересованост за њено проучавање узрокована у првом реду политичким и идеолошким разлозима.⁸ Штавише, порив и

како су они интерпретирани у културној продукцији [подвукао Б. Б.]; утицај негативних представа о Балкану на креирање слика о себи у Србији и Хрватској“ (“Serbian literature, film and cultural identity; *Serbian fictional narratives since 1980 in which I intend to analyse representations of the critical events of those years as they are interpreted through cultural production*; effect of negative representations of the Balkans on the constructions of self-images in Serbia and Croatia”), 2) Владислава Рибникар: „српска књижевност 1990-их година у контексту трауматолошких студија; савремена српска књижевност, нарочито историјски роман; интересују ме начини на које се наративни текстови односе према ширим културним питањима“ (“*Serbian literature of the 1990s in the context of trauma studies*; contemporary Serbian literature, especially the historical novel; I am interested in the ways in which the narrative text responds to wider cultural issues”). Извор: <http://www.nottingham.ac.uk/slavonic/staff/index.aspx> (приступљено у новембру 2008).

⁸ Весна Цидилко, тако, наводи да од 1990-их година рецепција српске књижевности на немачком говорном подручју (она, додуше, у свом тексту говори о интересовању преводилаца и

мотив за укључивање српске литературе и писаца у домен академског интересовања налази се, у значајном броју примера, потпуно изван сфере књижевности (будући да ћемо касније подробно интерпретирати највећи број примера, овде издвајамо само неке од аутора: Мајкла Селса, Рајнхарда Лауера, Ендру Вахтела, Александера Гринавалта, Сабрину Рамет, Холма Зундхаусена). Или, уколико тип критике о којој говоримо иницијално нема некњижевне побуде, она опет у идеолошком смислу бива готово по правилу у пуној сагласности са оним спољнополитичким стратегијама и државним (и невладиним) геополитичким пројектима посредством којих се – са позиције моћи појединих западних земаља – на антицивизацијски начин третирају српске теме, као и са преовлађујућом медијском сликом (обликованом у форми негативног стереотипа) о Србима. Такође, постоје још два, узредна случаја у којима је српска књижевност подвргнута искључиво политичкој контекстуализацији и интерпретацији, и то када се у оквиру студија из других области (историје, социологије, политикологије, међународних односа, комуникологије, антропологије, етнологије): 1) на негативан начин презентирају улога и јавни утицај српских писаца и интелектуалаца (као и њихових дѐла) од 1980-их година (Добрице Ћосића,⁹ Борислава Михај-

издавача) „примарно зависи од нелитерарних и неестетских фактора“ (741), те да међу најважније „некњижевне факторе рецепције спадају крупни политички и историјски догађаји“ (742), односно „рат и ратна збивања“ (743). Весна Цидилко, „Српска књижевност у немачким преводима: жанр као фактор рецепције“, „Зборник Матице српске за књижевност и језик“, књ. 51, св. 3, 2003, 741-749.

⁹ Међу поменутима, убедљиво најчешће помињан и критикован писац у својству јавне личности је Добрица Ћосић који је узиман у обзир првенствено у вези са *Меморандумом САНУ* из 1986. године (по правилу уз наглашавање да је реч о значајном књижевнику). На пример, британски новинар Кристофер Бенет, касније предавач југословенске историје на Школи за словенске и источноевропске студије Лондонског универзитетског колеџа (и шеф Канцеларије Високог представника у Бањалуци), тврди да је

ловића Михиза,¹⁰ Димитрија Богдановића, Антонија Исаковића, Војислава Лубарде, Гојка Ђога, Јована Ра-

„смртоносни великосрпски програм с краја XX века израстао из мишљења и писања Добрице Ћосића, једног од најистакнутијих српских писаца романа [...] преплављених референцама на српску митологију“, који није могао да се „помири са албанском еманципацијом и који је истеран из Савеза комуниста Југославије 1968“ (“The deadly Greater Serbian agenda for the late 20th century grew out of the thinking and writing of Dobrica Ćosić, one of Serbia’s most distinguished novelists. Ćosić was renowned as a writer of popular, historical epics, mostly set during wars and overflowing with references to Serb mythology. [...] he could not come to terms with Albanian emancipation and was purged from the LCY for nationalism in 1968”). Christopher Bennett, *Yugoslavia’s Bloody Collapse: Causes, Course and Consequences*, 4th edition, Hurst and Co., London, 1998, 79-80. Филип Коен, саветник Уједињених нација за Босну и Херцеговину и аутор књиге *Тајни раи Србије*, у предговору зборнику који су приредили Томас Кушман и Стјепан Мештровић описује Ћосића као „некажњеног ултранационалисту“ који је у својим романима и политичким есејима „глорификовао српску милитантност“, те као идеолога који се – стварајући српски „ратни програм“ – залагао за рушење мултинационалне Југославије у циљу стварања Велике Србије и „проширио пламен рата“ (“Dobrica Ćosić, whose novels and political essays portrayed Serbs as the superior nation of the Balkans, glorified Serbian militancy [...]. He shocked a Communist Party meeting by proposing that Serbs rise to destroy multi-national Yugoslav state to fulfill ‘the old historical goal and national idea’ of a Greater Serbia. Ćosić later fanned the flames of war. [...] As a principal ideologist of the 1986 memorandum, [he] was not alone among politically active intellectuals who worked to advance Serbia’s war agenda”). Philip J. Cohen, “The Complicity of Serbian Intellectuals in Genocide in the 1990s”, in: Thomas Cushman and Stjepan Meštrović (eds.), *This Time We Knew: Western Responses to Genocide in Bosnia*, New York University Press, New York, 1996, 40, 55, 57.

¹⁰ Николас Милер, амерички истраживач културне и политичке историје Југославије, аутор је неколико радова (укључених у доцније објављену књигу *Неконформисти*) у којима испитује развој национализма у српским интелектуалним круговима (пре свега на примеру јавне делатности Ћосића, Борислава Михажловића Михиза и сликара Миће Поповића). Међу већим бројем радова види: Nicholas J. Miller, “The Nonconformists: Dobrica Ćosić and Mica Popović Envision Serbia”, *Slavic Review*, vol. 58, no. 3, 1999, 515-536; “The Children of Cain: Dobrica Ćosić’s Serbia”,

дуловића, Матије Бећковића, Мома Капора, Рајка Петрова Нога); и 2) када се генеза косовског мита и његово доцније преобликовање у српској народној епизи, романтичарској поезији XIX века, а првенствено у Његовом *Горском вијенцу* сагледавају као књижевни и духовни инспиратори и изворишта „великосрпских“ и „геноцидних“ освајачких тежњи, и доводе у непосредну везу – својим „геноцидним“ потенцијалом (као својеврсни „позив на геноцид“¹¹) – са ратним дешавањима и српским „ратнохушкачким“ политичким дискурсом с краја XX века (Селс, Норман Сигар, Тим Џуда, Бранимир Анзуловић, Муџиб Кан, Зундхаусен, Кристофер Катервуд, и тако даље). У случајевима када се косовски мит и *Горски вијенац* не оптужују за директно подстицање насиља, предмет научног интересовања поново припада политичком домену: критичким примедбама бива изложена њихова инструментализација, „националистичка“ рецепција од средине 1980-их година и агресивна политичка употреба (Брус Мекдоналд, Гер Дејзингс, Пол Коен или Матијас Бухолц).¹² Иако се полемички осврти последњепоменутих страних аутора разликују од претходно именованих по нешто умеренијем академском тону и приступу, они у идеолошком смислу припадају идентичном дискурсу.

Сумирајући досадашња разматрања и изречене увиде на почетку ове студије, прелиминарни закључак поводом оног типа иностране критике у којем се приликом изучавања књижевних дјела српских писаца занемарују њихове естетске особине и искључује све еле-

East European Politics & Societies, vol. 14, no. 2, 2000, 268-287; “Mihiz in the Sixties: Politics and Drama between Nationalism and Authoritarianism”, *Nationalities Papers*, vol. 30, no. 4, 2002, 603/ 621.

¹¹ Branimir Anzulović, *Heavenly Serbia: From Myth to Genocide*, New York University Press, New York, 1999, 67.

¹² Matthias Buchholz, „Die ewige Fackel der ewigen Finsternis/Nicht verlöscht sie, noch vergeht ihr Leuchten: Der Bergkranz P. P. Njegos”, in: „Apokalypse der serbischen Seele”: *Gedanken zum Ethos des Opfers im Kosovomythos*, Der Andere Verlag, Uelvesbüll, 2011, 102-135 (називе студија осталих поменутих аутора овде не наводимо јер ће и касније бити помињане).

менте књижевне аутономије могуће је формулисати на следећи начин: у овој критици – у највећем броју примера – није реч о упућивању прекора због самог присуства идеолошке компоненте у српској књижевности, него о критици конкретног, одређеног идеолошког или политичког става (неусаглашеног са званичном политиком влада својих земаља према народу чију књижевност проучавају) препознатог код неког аутора, уз имплицитно сугерисање (понекад и експлицитно наметање) потребе за „исправним“ политичким ставом српског писца у његовом делу. Одакле происходи оваква врста истраживања и оцењивања ваљаности (или прецизности) речено „подобности“ српске књижевности у иностраној науци? Она произлази из политички узроковане и мотивисане намере да српска књижевност буде представљена као саучесник и подстрекач српске „агресивне политике“, односно из тежње да се у њој препознају корени „колонизаторских“ и „геноцидних“ амбиција. Стога, истраживачки задатак у овој расправи није усредсређен само на расветљавање околности под чијим утицајем је током 1990-их година дошло до промене рецепцијског сагледавања српске књижевности у западноевропској и северноамеричкој славистици (и науци која се бави балканским/југоисточно-европским студијама), тј. преокретања књижевног вида рецепције у актуелну и преовлађујућу политичку рецепцију. Ауторски задатак и труд су постављени нешто обухватније и подразумевају неопходност указивања на то да оваква инострана академска критика има одлике политичког читања српске књижевности и поседује кључне особине које је чине идеолошком критиком, као и да је она условљена конкретним политичким интересима, те да своју функцију остварује у оквиру ширег пропагандног деловања са циљем да се жељена слика о „таргетираном Другом“ (Србима као националној и културној заједници) стигматизује у слику о „криминогеном и патолошком Другом“, за шта се докази траже – између осталог – и у српској књижевности. Идеолошка критика је, уз то, заснована на све-

сно и намерно измењеној слици стварности (једностраној и изолованој, уз прећутно занемаривање компаративног контекста у синхронијској и дијахронијској равни) доведеној у склад са геостратешким интересима војно и политички доминантних западних држава и организација, испуњавајући тако „идеолошки задату критику српске културе“.¹³ У међународном јавном и медијском дискурсу почетком 1990-их година, према запажању Слободана Вуковића, успостављена је консензуална сагласност о томе „како ће се писати и говорити о југословенској кризи. Уколико се, пак, најће на чињенице које се не слажу са успостављеном парадигмом, на њих се не обраћа пажња [...], оне се заобилазе или прећуткују, односно сакривају“, док су у јавном дискурсу маргинализовани појединци који су се „наметнутој и исконструисаној *истини* супротставили“.¹⁴ Из сфере глобалних медија, доминантне слике и ставови су преузети од стране друштвених и хуманистичких научних дисциплина, услед чега се пропагандна парадигма постепено уврежила и у научној литератури (овако уобличен академски дискурс Мишел Фуко назива „дискурсом са научним претензијама“).¹⁵ Уколико се – у контексту наше теме – осврнемо на Саидову анализу усаглашености западне науке и политике у тумачењу Блиског Истока, његова тврдња да би студије оријенталистике требало посматрати „не толико као научну активност, него као инструмент на-

¹³ Ову синтагму је употребио Мило Ломпар пишући о редуktivној концепцији тумачења Његошевог опуса у *Философији њаланке* Радомира Константиновића. Мило Ломпар, *Дух самојоричања: прилој кријисци српске културне полијике: у сеници шунинске власици*, 2. допуњено издање, Orpheus, Нови Сад, 2012, 354.

¹⁴ Слободан Вуковић, *Етика западних медија: антиисрпска пропаганда деведесетих година XX века*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад, Институт друштвених наука, Београд, 2009, 9.

¹⁵ Види Мишел Фуко, *Рађање биополитике: предавања на Колеж де Франсу 1978-1979*, превели Бојана Новаковић, Бојан Стефановић и др., Светови, Нови Сад, 2005, 56.

ционалне политике“¹⁶ је у потпуности применљива и на идеолошки тип критичког изучавања српске књижевности.

Даље, наглашено идеолошко вредновање српске литературе у немалом сегменту иностране критике не производи неутрално дејство, него посредним и неопосредним путем успоставља хоризонт очекивања (у првом реду тематски и идеолошки) од књижевних дела српских писаца. Посредно, оно хоризонт очекивања формира „ex-negativo“: истицањем „негативних“ примера међу српским ауторима (већ поменутих Његоша, Павића, Ћосића, Селенића, у нешто мањој мери Андрића, и др.), чији политички ставови или у идеолошком кључу (ре)интерпретирана дела нису у складу са интересима доминантног дискурса моћи (пренесеним и у академску сферу). Такође, индиректно усмеравање тематског оквира српске књижевности (оне која се у садашњем тренутку ствара) садржано је у фаворизовању¹⁷ специфичних тема: ратних сукоба у првој половини и крајем 1990-их година, уз потребу недвосмисленог политичког одређења аутора у виду прихватања и акцентовања примарне српске одговорности и кривице за страдања током ратова, као и за њихово избијање. Исто тако, на почетку XXI века, у време агресивног и активног залагања међународних субјеката

¹⁶ Edvard Said, *Orientalizam*, 366.

¹⁷ Под фаворизовањем овог тематског оквира подразумевамо већу доступност и приступ међународним и домаћим пројектима (који се односе на регион Југоисточне Европе) финансираним од стране иностраних фондација (или министарстава науке/културе/образовања у случајевима када је реч о науци о књижевности) за писце чији су идеолошки погледи – у смислу критичког односа према актуелној и историјској улози српског народа – компатибилни са идејним усмерењем ових пројеката. Види, на пример, пројекте и публикације Фондације Роберт Бош (Robert Bosch Stiftung): <http://www.bosch-stiftung.de/content/language2/html/38866.asp> (приступљено у јулу 2013). Такође, упореди: Слободан Владушић, „Српска књижевност for Sale“, у: *На иримаји : стиудије, есеји и кришике*, Агора, Зрењанин, 2007, 36-43.

политичке моћи за промоцију албанског гледишта на српско-албанске односе поводом „косовског питања“, став српских писаца према овом феномену утиче и на њихову књижевну рецепцију. И непосредно, хоризонт очекивања се ствара указивањем на „позитивне“ примере међу послератним делима српских писаца и на њихов књижевно-политички ангажман.¹⁸ Од аутора из периода социјалистичке Југославије, најприхваћенији српски писац у садашњем идеолошком хоризонту је Данило Киш,¹⁹ у складу са „начелом по којем модерни класик мора бити унапред пројектовани критичар национализма“.²⁰ Разлог за то (остављајући по страни Кишово литерарно бављење страдањем Јевреја у Другом светском рату и његову критику стаљинистичких логора) умногоме представља Кишов есеј о национализму штампан 1973. године.²¹ На основу овог, често цитираног текста²² (и код домаћих и код страних критичара, али и у објавама појединих невладиних организација у Србији), смисаоним преусмеравањем (и ограничавањем) и својеврсним монополизовањем Кишовог дела се успо-

¹⁸ Прозна и драмска дела већине ових аутора Радоман Кордић назива „неолибералним реализмом“ (при чему, дакле, идеолошки аспекти и политичка исходишта ове књижевности за Кордића имају пресудну важност приликом изналажења њеног терминолошког одређења). Види Radoman Kordić, *Politika književnosti*, Filip Višnjić, Beograd, 2007, 36-42 (у вези са овом темом од значаја је цело поглавље „Rad dokse“, 31-68).

¹⁹ Види Vesna Cidilko, „Serbische, kroatische und bosnische Autoren in deutschen Übersetzungen des letzten Jahrzehnts“, *Berliner Osteuropa Info*, Bd. 13, 1999, 32-35 (део овог текста преведен је унутар већ цитираног рада исте ауторке: „Српска књижевност у немачким преводима: жанр као фактор рецепције“).

²⁰ Мило Ломпар, *Нав. дело*, 233.

²¹ Види рецимо: Endru Baruh Vahtel, *Stvaranje nacije, razaranje nacije*, 264.

²² Први пут овај текст је штампан у објављеном интервјуу новинара Бора Кривокапића са Кишом: Danilo Kiš, „Naši putevi se razilaze: doba sumnje – to je naše vreme: (razgovor Ideja s Danilom Kišom)“, razgovor vodio Boro Krivokapić, *Ideje* (Beograd), god. 4, br. 4, 1973, 97-131.

ставља идејна блискост између актуелне критике српског национализма и ставова овог писца, творећи слику о Кишу која би – прихваћена у таквом облику – подразумевала претпостављену пишчеву недоследност.²³

Из изнетих промишљања у претходна два параграфа могуће је извести и обликовати важне закључке. Наиме, у свом идеолошки условљеном и пропагандно одређеном наступању (које, уз ванкњижевне побуде и искључиво политичку рецепцију српске књижевности, подразумева и кривотворење друштвено-политичког контекста, затим оснаживање постојећих и произвођење нових стереотипа, као и изразиту подударност научних ставова са експанзивним геополитичким и економским интересима) идеолошка критика о којој је реч симулира позицију постколонијалне (односно антиколонијалне) критике, приписујући књижевним делима српских писаца и песника улогу духовних инспиратора или саучесника српских колонијалних, империјалних, хегемонистичких и геноцидних подухвата.²⁴ Другим речима, идеолошка критика поступком мимикрије – преузетим из глобалног политичког и медијског дискурса²⁵ – примењује идентично средство попут

²³ Види: Борис Булатовић, *Критичко-есејистичко дело Мирослава Етерића*, Научно удружење за развој српских студија, Нови Сад, 2012, 146, фуснота бр. 569.

²⁴ Иако смо то већ учинили, није излишно још једанпут указати на суштинску различитост двеју позиција са којих се књижевност перципира превасходно у политичком кључу: деловање империјалног субјекта са позиције моћи и кривотворење друштвено-политичког контекста се налазе у функцији оправдања властите офанзивне активности, док „националистичко“ супротстављање (у културама земаља из такозваног „Трећег света“) овом културном империјализму има – у етичком и егзистенцијалном смислу – сасвим другачији, дефанзивни карактер. Српска књижевност и српски писци су суочени са првим наведеним типом политичке рецепције, односно бивају оптужени за културни империјализам и идеолошку спрегу са политичким хегемонизмом.

²⁵ О зависном односу између медијског и културног империјализма (на темељу теоријских промишљања и уверења Антонија Грамшија, Мишела Фукоа, Ноама Чомског, Едварда Хермана, Ричарда Фолка, Жака Дерида, Едварда Саида, Роберта Јанга,

америчког неоимперијалног типа тоталитаризма који прикрива своје тежње (укључујући и тежњу за културном хегемонијом) под маскама одговорности за светски мир, борбе за људска права, демократије и модерности, антитероризма и потребе стварања отвореног друштва.²⁶ Тако, ова академска критика свој колони-

Цона Томлинсона, Гајатри Спивак и других западних аутора блиских поставкама марксистичке, постколонијалне или постструктуралистичке школе) постоји обимна литература. Саид наводи како су „медији кључни фактор сваке културе“ (513), да је „идеја о америчком вођству и изузетности увек присутна“ (504), да амерички глобални медији имају задатак да „домаћем становништву на ефектан начин представе стране културе као претеће и чудне“ (514), као и да је „једнолична правилност планова, фраза и теорија што их свака наредна генерација ствара само да би некако оправдала озбиљне задатке Америке, која продира до сваког кутка у свету“ (511). Edvard Said, *Kultura i imperijalizam*, prevela Vesna Bogojević, Beogradski krug, Beograd, 2002.

²⁶ Едвард Херман и Ноам Чомски описују деловање и структуру медијског „пропагандног модела“ подређеног америчким империјалним интересима и пишу о начинима стварања повлашћених, етаблираних и институционализованих „истина“ (посредством инструмената контроле) које ограничавају јавне дебате и расправе, и тако доприносе креирању консензуса о исправности америчке спољне политике. Edward S. Herman and Noam Chomsky, *Manufacturing Consent: The Political Economy of the Mass Media*, Pantheon Books, New York, 1988 (из ове књиге на српски језик је преведен један њен одељак, види Едвард Херман, „Политичка економија масовних медија: модел пропаганде“, *Српска јолићичка мисао*, год. 1, бр. 1/4, 1994, 117-128; последње издање књиге на енглеском је објављено 2010. године). У вези са медијским и политичким третманом Срба, исти аутори (у коауторству са Дејвидом Питерсоном) у књизи *Политика геноцида* говоре о систему америчке идеолошке доминације (ослоњене на утицај медија, академске интелектуалне кругове и локалне режиме) и такозваном управљању геноцидима, тј. о селективној употреби и политизацији термина „геноцид“ и „тероризам“ (у интервјуима магазину „Печат“ Херман истиче да његова коауторска књига „показује како пропагандни систем претвара свог непријатеља у геноцидног убицу, а са друге стране обезбеђује да се њен геноцид никада не препозна као такав“, док – сагласно томе – „политика тероризма подразумева да људи који имају моћ могу називати своје непријатеље терористима и представити себе и своје савезнике као борце против тероризма“ [„О политици геноцида“, разговарала Биљана

јални приступ приказује као сопствени антиколонијални став у тумачењу српске књижевности, чије услове настанка, естетску функцију и етички смисао деконструише и осликава је као морално инфериорну књижевност колонизатора.

Када је, пак, реч о конституисаном хоризонту очекивања од српске литературе, његово смештање у компаративни контекст наводи на уочавање битне парадоксалности: критички захтеви идеолошког сегмента иностране критике и њена жељена слика о српској књижевности (као уметничком медијуму у коме се на адекватан, тј. идеолошки прихватљив начин рефлектују политичке теме), са једне стране, налазе се у супротности са очекивањем ове критике од властитих националних књижевности (у смислу примарности естетске релевантности), са друге стране. Слободан Владушић, говорећи о актуелности Кишових запажања из есеја „*Homo poeticus*, упркос свему“ (из 1980. године) и упоредивости третмана некадашње југословенске и актуелне српске литературе, назначавача да прихватајући хоризонт очекивања Европе, југословенска књижевност не постаје део европске књижевности, већ, управо супротно, потврђује своју различитост од ње (приближавајући се, услед снажне повезаности са политиком, књижевностима Трећег света). [...] Насупрот томе, одбијајући да се повинује политичком хоризонту очекивања, овдашња књижевност постаје европска, упркос чињеници да јој се одриче право да као таква буде прихваћена.²⁷

Ђоровић, „Печат“, бр. 126, 06. 08. 2010, 24-30; „Србија је провинција америчке империје“, разговарала Биљана Ђоровић, „Печат“, бр. 142, 26. 11. 2010, 8-13]). Edvard S. Herman i Dejvid Piterson, *Politika genocida*, predgovor Noam Čomski, preveo Mirabo, Vesna knjiga, Beograd, 2010. Међу књигама преведеним на српски језик које се односе на ову тему, уз већ поменуте, види: Ноам Чомски, *Нужне илузије: контрола ума у демократским друштвима*, превео Андреј Грубачић, Светови, Нови Сад, 2000.

²⁷ Слободан Владушић, „Европеизација и колонизација српске књижевности“.

У циљу разумевања и расветљавања недоследности овог изузетно значајног феномена (не само у културном, него пре свега у друштвеном, националном, политичком и егзистенцијалном смислу), неопходно је сагледати – у српском случају – постојећу сложеност односа (у овом тренутку ће на њих бити само у краћем обиму указано) између: 1) данашњег схватања модерности у појединим српским интелектуалним круговима, као и у политичким и невладиним организацијама, и 2) преузимања туђих принципа (односно начина на који се „Други“, тј. западна друштва и нације односе према себи) или туђих интереса (односно усвајања слике „Другог“ о нама, као наше сопствене слике о себи). Недоследност произлази из схватања по којима се аутошовинизам (неприсутан као властити принцип код оног „Другог“ чија се негативна стереотипска слика о Србима прихвата) на политички и медијски агресиван начин представља као вид и доказ модерности, што бива узроковано прихватањем туђих (западних) интереса, уместо њихових принципа. Стога, доследно следећи логику и европске принципе, намеће се закључак да се управо „повлашћени репрезенти европских вредности“²⁸ и „агенси модерности“ међу Србима (крајем XX и почетком XXI века) залажу за оне вредности које суштински и егзистенцијално противурече принципима западноевропских и северноамеричких држава, па тако, уместо да следе принципе „других“, они испуњавају њихов хоризонт очекивања (супротстављен српским интересима, али и сопственим принципима „Другог“), односно наступају као заступници туђих интереса и наметнуте слике о Србима.

Узимајући у обзир досадашња разматрања изнета у овом раду у вези са начинима стварања иностраног хоризонта очекивања од српске литературе (односно његовог преовлађујућег идеолошког типа), који – изузев тога што се налази у опреци са принципима

²⁸ Мило Ломпар, *Нав. дело*, 76.

који важе у страним књижевностима и страној науци (када она проучава дела сопствених националних аутора) – као кључно обележје нужно подразумева идејну, тематску и идеолошку подударност са већ поменутих ванкњижевних, тј. спољнополитичким интересима земаља (и других субјеката моћи) са чијих универзитетских центара славистички критичари долазе, издвојићемо и образложити још један закључак. Актуелни идеолошки видови критичког сагледавања и рецепције српске књижевности, наиме, настоје да – са једне стране – тематски и идеолошки усмере књижевни рад српских аутора, те да омеђе и фаворизују одређени тип књижевног стваралаштва (заправо књижевнополитичког ангажмана), и то онај који би од стране са́мих српских писаца потврђивао политички и медијски оформљену „интересну“ слику „Другог“ о Србима, као и да – са друге стране – санкционишу случајеве тематске и идеолошке неподобности српске литературе (тежећи притом да покажу како је национализам њена највидљивија карактеристика, сходно чему су „неподобна“ књижевна дела представљена као културни експоненти српске политике).²⁹ Поступајући на овакав

²⁹ Упореди Владушићеву тврдњу (из текста „Европеизација и колонизација српске књижевности“) у којој, истичући употребљивост Кишових некадашњих увида у контексту садашњих политички мотивисаних типова интерпретације српске књижевности, наводи:

Присећимо се Кишове дијагнозе првој и основној стереотипи о садашњој југословенској књижевности: југословенски писци су добри само док се – критички – баве сами собом, односно док потврђују стереотип о својој изолационости из европског простора. Српска књижевност ће у том случају, иакође, показати и критичну количину анахроности, јер док целокупна европска књижевност пролази кроз процес историјске деконструкције у којој се распадају стереотипи о националним карактерима, српска књижевност би имала сасвим сувишну улогу: да јача изразито неативне стереотипе о народу у коме настаје.

Сводећи своја запажања (у цитираном изводу), Владушић је указао на једну од кључних недоследности у постављеном хоризонту очекивања од српске литературе, премда се природа и смисао Кишових ставова (изречених у његовом есеју „Ното рое-

начин, односно намењујући и прописујући српској литератури функцију пропаганде пожељних идеолошких и политичких ставова, идеолошки усмерена критика о којој је реч – осим што, приликом тумачења српске књижевности, изнова актуелизује (крајем XX и почетком XXI века) антиномију између утилитаристичког и естетског приступа књижевности, дајући примат схватању уметности као властите идеолошке пројекције стварности – показује својства која је у основи чине сродном ригидној комунистичкој матрици и њеним обрасцима (у културној политици и науци о књижевности), уз истоветност појединих битних идеолошких ставова о Србима. Реафирмацијом таквог културно-политичког концепта који књижевност (и уметност уопште) поима као инструмент идеолошке борбе, данашња критичка проучавања српске литературе (òнā у којима доминирају идеолошки аспекти) подсећају у знатној мери на превладани и злогласни ждановски режим у области културе и тако оживотворују метод чија је природа слична социјалистичком реализму (који се у једнопартијским комунистичким државама указивао као „трансмисија партијске политике у сектору књижевности“ и „помагач у пропагирању новог друштвеног поретка“).³⁰ На тај начин, инострана идеолошка критика – у формирању хоризонта онога што се, као политички прихватљиво, очекује од српских писаца – бива двојако неусаглашена са стандардима и принципима који важе у друштвима и науци културно и економски развијених западних земаља. Она се, најпре, разликује по истицању политичке релевантности књижевности као основног мерила за њено вредновање

ticus, упркос свему“) донекле разликују од Владушићевих, будући да је Данило Киш – у овде парафразирајој назнаци о „критичком бављењу (собом)“ југословенских аутора – на уму имао шовинистички, а не аутошовинистички критички став писаца (Киш је, дакле, у свом тексту мислио на критичко бављење домаћих писаца „Другим“, а не „собом“, како је у оквиру наведеног цитата парафразиран).

³⁰ Ratko Peković, *Ni rat ni mir : panorama književnih polemika: 1945-1965*, Filip Višnjić, Beograd, 1986, 32-33.

(у српском случају), науштрб њеног естетског значаја (који, пак, као најважнији параметар постоји код представника књижевне теорије и критике ових држава приликом њиховог изучавања и оцењивања својих националних књижевности); а затим, она на примеру Срба (њихове књижевности, културе, историје и односа према сопственом националном идентитету) заступа принципе националне индолентности и ауто-шовинизма, који у том виду не постоје као властити принципи код интелектуалаца и политичара на Западу.³¹ Са друге стране, ова идеолошка критика је истовремено дво-

³¹ Овде је потребно напоменути да се начела и вредности антинационализма, антимилитаризма и космополитизма у значајном делу српског јавног дискурса испољавају и тумаче на парадоксалан и непринципијелан начин. Под утицајем деловања стране медијске слике коју преносе поједине домаће невладине и политичке организације (као и њима блиски интелектуалци), именованим начелима се – посредством употребе неадекватне интерпретације – придаје конкретна политичка функција. Тако се, рецимо, када је о српском случају реч, афирмативан однос према заштити угроженог културног и националног идентитета поистовећује са национализмом, а принцип одбране државног територијалног интегритета (присутан у свим западним земљама) извргава подсмеху и квалификује не само као националистички, него и као анахрон. Супротно томе, антинационализам се – у оваквој пропагандној поставци – или идентификује са националном небригом и незаинтересованошћу (у време наглашених историјских искушења која угрожавају српску националну егзистенцију); или се – у још заоштренијем виду – манифестује кроз некритички однос, неретко и као отворена подршка коју објекат милитантне непријатељске политике показује према империјалном субјекту, односно титулару такве политике (која непосредно угрожава сваки вид опстанка објекта), и то уз истовремено осуђивање „националистичке“ реакције властитог народа и државе. Апсурдност се огледа не само у селективном приступу различитим национализмима, него и у преференцијалном третману појединих међу њима, односно у чињеници да заговорници (код самих Срба) заштите људских права – у име наоко принципијелног супротстављања сваком национализму и милитаризму – у контексту српско-америчких односа (на пример) потенцирају и криминализују српско „националистичко“ опирање америчкој империјалној политици, култури и пропаганди, док амерички национализам и милитаризам у исто време подржавају (што би се могло назвати острашћеним ауто-шовинизмом).

струко усаглашена са комунистичким књижевно-теоријским, културним и идеолошко-пропагандним погледима. Прво, она својом критичарском активношћу интерпретације (српске) књижевности третира дела српских аутора као медијум, инструмент за промоцију геополитичких интереса (владѝ својих земаља), услед чега њено бављење српском литературом нема аутономни карактер (као што је такав био случај и са естетичком доктрином и репресивном културном политиком социјалистичког реализма, чији је „политички смисао био у надзирању уметности“),³² него представља средство и академски рефлекс тоталитаристичких политичких тежњи (иако би због условљености научних ставова конкретним спољнополитичким интересима било сврсисходније и исправније говорити о „псеудоакадемском“ рефлексу). И друго, она преузима, уобличава и потенцира стереотипе (и идеолошке доктрине) о српској кривици и „великосрпској хегемонији“ поимајући их као активне константе у међунационалним односима на Балкану, при чему треба нагласити да је наведене стереотипе у јавни дискурс и политички живот Европе средином XIX века увела Хабзбуршка монархија³³ (односно њена политичка и интелектуална елита), али да их је идеологија Коминтерне стратешки формулисала (у циљу разбијања/федералистичког пре-

³² Dušan Bošković, *Estetika u okruženju: sporovi o marksističkoj estetici i književnoj kritici u srpsko-hrvatskoj periodici od 1944. do 1972. godine*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju – Filip Višnjić, Beograd, 2003, 88. Душан Бошковић у својој студији бележи да је соцреалистичка доктрина била подесна да се „у подручју уметности реализује партијска контрола, при чему ту контролу треба појмити само као део свеобухватнијег делања над државом и целокупним друштвом“ (67) и да је она служила као „инструмент руковођења културним и уметничким животом“ (76).

³³ Василије Ђ. Крестић и Марко Недић (ур.), *Велика Србија: истине, заблуде, злоупотребе: зборник радова са Међународног научног скупа одржаног у Српској академији наука и уметности у Београду од 24-26. октобра 2002. године*, Српска књижевна задруга, Београд, 2003; Чedomир Попов, *Велика Србија: стварности и мити*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад, 2007.

компоновања југословенске монархије³⁴ и револуционарног преузимања власти) и програмски инкорпорирала, а потом – у оквиру свог програма³⁵ – прихватила

³⁴ Од 1924. до 1934. године Коминтерна је водила политику разбијања југословенске монархије (Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, затим Краљевине Југославије од 1929. године) и пружања подршке националним и појединим регионалним сепаратизмима, што је – након вишегодишњих несугласица међу различитим фракцијама унутар КПЈ (сукобљених у вези са начином деловања, степеном зависности партије од ставова и директива Коминтерне, као и са залагањем за очување, односно разбијање Југославије) – од 1928. године и свог Четвртог конгреса у Дрездену дефинитивно усвојила и КПЈ. Под претњом опасности од фашизма, Коминтерна од 1935. и 1936. године мења свој став о потреби дезинтеграције Југославије (који истовремено следи и КПЈ), и залаже се за њено федералистичко преуређење, не коригујући притом сопствене тезе о хегемонији и угњетачкој националној политици српске буржоазије (премда се током 1920-их година не само буржоазија, него и српска нација налазила под оптужбом за империјалну, окупациону и колонијалну политику). О хронологији односа Коминтерне и КПЈ према југословенској држави током 1920-их и 1930-их година види: Божидар Кошутих, „Да ли је Броз знао шта ради?“, „Нин“, бр. 2040, 04. 02. 1990, 22; Branislav Gligoriјевић, *Kominternа: jugoslovensko i srpsko pitanje*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1992; Коста Николић, *Бољшевизација Комунистичке партије Југославије 1919-1929: историјске последице*, Институт за савремену историју, Београд, 1994; Димитрије Богдановић, „Политика КПЈ и Коминтерне према националном питању“, у: *Књига о Косову*, СКЗ, Београд, 2006, 337-352.

³⁵ На пример, у Програму Савеза комуниста Југославије из 1958. године се и даље говори о „великосрпском хегемонизму и централизму“ као извору „јаза између југословенских народа“ у првој Југославији, што је комунистичким лидерима претходно послужило као основ за послератну територијалну прераспodelу и редеофинисање међунационалних односа, уз пренебрегавање масовног страдања Срба у Независној Држави Хрватској и на Косову и Метохији за време Другог светског рата (*Program Saveza komunista Jugoslavije: usvojen na Sedmom kongresu Saveza komunista Jugoslavije 22-26. aprila 1958*, Komunist, Beograd, 1974, 90). Уз то, види аутентичне програмске ставове југословенских комуниста у вези са решавањем националних питања: Симе Марковића, првог секретара Комунистичке партије Југославије (која је од 1920. године постојала под тим називом) и члана Извршног одбора Коминтерне, као и Јосипа Броза. Сима Марковић, *Национално и*

и Комунистичка партија Југославије (касније Савез комуниста Југославије).³⁶

Српска књижевност у идеолошкој критици с краја XX и на почетку XXI века – имајући у виду начин на који се она рецепцијски сагледава и критички валоризује, као и врсту интересовања које јој се указује – постоји, дакле, искључиво као политичка књижевност, бинарно раслојена према мерилу политичке и идеолошке подобности на: „негативну“ (неподобну) и „позитивну“ (политички релевантну, чија евентуална естетска важност происходи из политичке). Манипулативни смисао и рестриктивни карактер оваквог приступања српској књижевности се огледа у томе да се жељеној подобној књижевности, тј. оним делима која о српским темама пишу у складу са идеолошким претпоставкама и интересима (а не принципима) носилаца глобалне политичке моћи, приписује „катарзичко“ дејство, уместо пропагандног. На тај начин, она књижевност која се етаблирањем нормативног хоризонта очекивања фаворизује, има помоћну функцију у пропагирању актуелног политичког захтева за „променом српске свести“. Са друге стране, истовремено се – са позиције пристрасног политичког арбитра – постулира неподобност и национализам и импутира „кривица“ неким од најзначајнијих аутора и дела српске књижевности (*Горски вијенац*, *На Дрини ћуприја*, *Травничка хроника*, *Хазарски речник*), без обзира на време и околности њиховог настанка, нити на естетски и етички значај. Као

шање у свейлостии марксизма, Централни одбор НРПЈ, Београд, 1923; Josip Broz Tito, „Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti narodnooslobodilačke borbe“, *Proleter: Centralni organ Komunističke partije Jugoslavije (Sekcija Komunističke Internacionalne)*, Zagreb, год. 17, бр. 16, 1942.

³⁶ Насупрот томе, Владислав Сотировић тврди да су идеја и политичке смернице о разбијању југословенске монархије потекле од једног дела самих југословенских комуниста, а да их је Коминтерна усвојила. Владислав Б. Сотировић, „Антисрпски карактер Комунистичке партије Југославије“, *Serbian Studies Research* (Нови Сад), год. 3, бр. 1, 2012, 82-83, фуснота бр. 16.

последица разматрања у овом раду се указује и парадоксално сазнање о томе да је некадашњи догматски и анатемисани критеријум политичке подобности – који је егзистирао у књижевностима земаља бившег комунистичког блока (пре свега у Совјетском Савезу) као облик такозване „партијности уметности“³⁷ – променио свог носиоца, и из репресивне и идеолошки непријатељске комунистичке доктрине се преселио у западну науку о књижевности.

³⁷ Станко Ласић наводи да је социјалистички модел схватања улоге и инструментализовања књижевности представљао „облик партијности умјетности: преко њега партија остварује на плану умјетности своју политику и идеологију“. Stanko Lasić, „O partijnosti umjetnosti“, u: *Sukob na književnoj ljevici 1928-1952*, Liber, Zagreb, 246.

ИДЕОЛОШКО ЧИТАЊЕ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

Критичка ретроспектива

Идеолошко читање и тумачење српске књижевности у нашем времену знак је њене отворене инструментализације и намере да буде и остане под утицајем само једног начина мишљења и књижевне праксе, које је најчешће у служби владајуће политичке опције или оних појединаца који култури и књижевности нашег националног простора желе да наметну своје искључиве ставове. Идеолошко тумачење књижевности, међутим, посматрано у општијем контексту, донекле и у данашњем времену, може да има и много шире значење од оног које углавном има данас. С те стране посматрана, идеологија као могућни колективни, класни или индивидуални поглед на свет, на друштвене облике живота и на актуелну стварност, скуп је идеја о оптималном функционисању друштва, заједнице и појединаца у непосредној стварности и у предвиђању будућности. У том случају и књижевност, као једна од изабраних индивидуалних пројекција стварности, нужно условљена њеним општијим контекстом и испуњена идејама, ставовима, субјективним настојањима, доживљајима различитих садржаја стварности, стваралачким духом појединаца и општим духом и сензибилитетом времена у којем настаје, у суштини је такође идејно и идеолошки иницирана, јер произилази из одређеног погледа на свет и на саму књижевност, и зато може бити тумачена из перспективе много ширих значења идеологије од уобичајених. Такво тумачење притом, приближавајући се филозофском, социолошком или културолошком приступу, није у супротности са основним интенцијама књижевности. Треба такође нагласити да идеолошко читање и тумачење књижевности

није одлика само данашњег времена, јер оно у другим видовима постоји одувек, откада се књижевност ствара, пише, слуша, чита и тумачи, од Хомера и Библије, и од Платона и Аристотела до наших дана.

С друге стране, идеологија је лажна, инструментализована, искривљена свест, како је означавају либерални и леви интелектуални кругови, и како се она у данашњим условима, када је реч о уметности, култури и књижевности, најчешће користи. Тумачење књижевности из идеолошке перспективе с таквим значењским предзнаком већ на први поглед је непотпуно, у доброј мери инструментализовано и најчешће политички мотивисано, и није засновано на суштинским одликама саме књижевности и њене естетске, интелектуалне, психолошке и у основи њене хуманистичке функције. Књижевност је у нашем културном и друштвеном контексту обележена идеологијом у оба њена значења, у актуелном, оном које је своди на функцију политичког средства одређених интересних кругова, и у другом, које је посматра као могућни облик ширег, контекстуално виђеног духовног и културолошког процеса. А таква је и књижевна критика која је тумачи.

Идеолошки мотивисан поглед на књижевност у нашим условима постоји још од средњовековног времена, од житија владара и светаца, која су била условљена наглашеним идеолошко-религијским погледом на свет и на његове изразе у колективној сфери, којима је у том времену индивидуална и стваралачка свест била максимално подређена. Једним делом је таква у том и доцнијем времену и усмена књижевност, више епска поезија, јер је била обележена снажним патриотским и ослободилачким осећањем, мање проза, а готово нимало лирска поезија, која је највећим делом изворно имала егзистенцијалну и естетску а не идеолошку мотивацију. Слично је у извесној мери било и у доцнијим књижевним временима, у епохи просвећености, класицизма, романтизма, чак и реализма, у којима је и сама књижевност имала своје идеолошки мо-

тивисане захтеве, норме и сугестије, које су само јаке стваралачке индивидуалности превазилазиле изразитошћу и естетском оствареношћу свога књижевног рукописа. Тако су своју књижевну идеологију, али не само њу, него и културну, националну, језичку и другу имали Доситеј и Вук, Његош и Стерија, Змај и Јакшић и многи други писци.

Већ од реализма, међутим, у нашим условима, идеолошко читање књижевности у данас преовлађујућем значењу отворено је иницирано ставовима Светозара Марковића и његовом нормативном естетиком примењеном у критичком тумачењу тадашње романтичарске поезије, да би доцније, поред критичке делатности Љубомира Недића, донекле и Лазе Костића из другачије књижевнометодолошке перспективе, једним важним делом било настављено критичарском и историографском активношћу Јована Скерлића. У његовим критикама нових остварења српских писаца на почетку XX века, такође и у *Историји нове српске књижевности*, у многим се случајевима осећа идеолошко-политичка мотивација у процењивању вредности и значаја појединих писаца. Није реч само о Дису, Исидори Секулић или Сими Пандуровићу, него и о једном броју ранијих аутора, као што су Лаза Лазаревић, Стеван Сремац и многи други, чија политичка оријентација му није била по вољи. Један број таквих писаца, као што су Драгутин Илић, Лазар Комарчић или Пера Тодоровић, које он није довољно ценио ни из естетских разлога, нису, као ни Дис, нашли место ни у његовој *Историји нове српске књижевности*. Скерлићева књижевна идеологија, његов прагматички дух и еволуционистички погледи на друштво и културу, ипак га нису онемогућавали да о појединим уметничким аспектима негативно оцењиваних писаца пружи изузетно тачне критичке анализе.

У међуратној књижевности, у првој деценији, када је модернизам у уметности доживљавао велики полет, а његове идеје отпор конзервативних кругова и

појединаца, идеолошке разлике међу писцима, бар у првој међуратној деценији, нису јавно биле тако изражене као што су биле поетичке, али и нова и стара поетика у основи су имале свој поглед на свет и на непосредну стварност. Имале су, дакле, поред естетске и своју идеолошку мотивацију, па је и њихова активност донекле била њоме условљена и стога негативно оцењивана од поетичких и идеолошких противника. У другој међуратној деценији ствар се умногоме променила. Иако су, у крајњој линији, назнаке идеолошког тумачења књижевности могле постојати и међу авангардистима, пример за то су надреалисти који су отворено прихватили левичарску идеологију, права борба између аутора грађанске књижевности и социјалне литературе тада је, наводно у име поетике, неретко и с јасније изреченом политичком мотивацијом, појачавана до крајњих могућности. Поларизација међу писцима управо на идеолошком и политичком нивоу постала је у том времену много изразитија. То се веома јасно осећало и у књижевном животу, у часописима и листовима и у њиховој изразитој полемичкој оријентацији, такође и у књижевној критици, у којој су, поред описне и вредносне анализе, били доста наглашавани и политички моменти. У оригиналним књижевним остварењима отворене полемичности са идеолошком основом било је знатно мање, мада је и у њима она била значајно тематски и семантички мотивисана.

Међуратна социјална књижевност у нашим је условима била критички расположена према постојећој стварности јер је априори била инспирисана револуционарним идеолошким циљевима совјетске културне пропаганде, донекле и левих интелектуалних идеја европских писаца с краја прве и током друге међуратне деценије. Али када је по завршетку Другог светског рата комунистичка идеологија, као победничка, постала званична и у нашој земљи, социјална књижевност је, опет под видним утицајем совјетског културног и стваралачког модела, преображена у социјали-

стички реализам. Он у том времену, од четрдесет пете па до почетка педесетих година, није, међутим, био критички оријентисан према друштву и његовом политичком систему, као што је то било у међуратном периоду, већ га је посматрао и литерарно обликовао искључиво афирмативно, јер је такав друштвени поредак одговарао оствареним револуционарним циљевима политичке елите и самих писаца који су јој се приклонили.

У тадашњој српској књижевности, па и у савременом стваралаштву, идеологија је постала много више од система идеја и вредности које се односе на оптималне облике постојања и функционисања друштва, културе и стваралаштва. Другим речима, она се управо тада у пуном значењу показала као такозвана лажна, искривљена, диригована свест, која је о садржини и функцији књижевности и уметности, о вредности појединих књижевних остварења, о путу којим књижевност треба да иде и нормама којих треба да се држи говорила изводећи их не толико из поетичких колико из тематских, садржинских или идеолошки мотивисаних значењских елемената књижевног дела. Социјалистички реализам, који је срећом код нас кратко трајао, био је најпогоднији облик за афирмативне идеолошке оцене засноване на промоцији прокламованих социјалних и хуманистичких вредности, у великој мери неостваривих управо у том времену. Стога је сваки покушај модернизације књижевног израза био предмет негативно мотивисане критике, а идеолошко читање у оба смера, афирмативном и оспоравајућем, нужно је поистовећивано с политичким читањем, са оним што је политичкој елити тадашње наше средине отворено служило у прагматичне и пропагандне сврхе.

Тада су идеолошка критика и културна политика из јасних политичких разлога из књижевне сфере и из критичке и читалачке рецепције за дуже време искључиле многе значајне међуратне српске писце, од Милоша Црњанског, Јована Дучића, Драгише Васића,

Растка Петровића, Григорија Божовића, Станислава Кракова, Светислава Стефановића, Александра Илића, до Момчила Настасијевића, Љубомира Мицића, Тодора Манојловића и многих других аутора, углавном модерне и иновативне поетичке оријентације, чији политички ставови, међутим, између два рата или у току Другог светског рата, готово независно од њихове поетике, нису одговарали идеолозима новог политичког поретка. Познати есеј Марка Ристића *Три мртва ђесника* само је један од знакова таквог, идеолошки мотивисаног читања књижевности. (Слично се у данашњој Босни и Херцеговини дешавало с тумачењем Андрића, па и Његоша, а на Западу са односом према Петеру Хандкеу, поготово у јеку одлуке о додељивању Нобелове награде његовом књижевном делу.)

Очекивани апологетски став према новом друштву и његовој политици највише је онемогућавао објективно и непристрасно процењивање нових остварења тадашњих савремених писаца, да би уместо објективности на књижевну сцену отворено ступила права идеолошка и догматска интерпретација и доживљај књижевности. Типични примери за такву врсту рецепције биле су негативне критичке реакције познатих старијих критичара на иновативна књижевна остварења тада младих аутора, на пример Милана Богдановића на поезију Васка Попе, или Велибора Глигорића на прву приповедачку књигу Миодрага Булатовића, чак и неких млађих критичара на први роман Гроздане Олујић. Тој врсти идеолошког тумачења, које је чињено са оправдањем да таква дела, макар била и поетска, не изражавају довољно објективно и оптимистично савремену стварност и њену сложену егзистенцијалну слику, писци су у том и доцнијем времену на разне начине покушавали да се одупру, најчешће у некој врсти стваралачке аутоцензуре или алегоријске параболе. Негативне критичке оцене, не поетичке већ типично идеолошке природе, углавном су упућиване писцима модернијег књижевног израза, који су нешто доцније,

према термину Свете Лукића, називани припадницима социјалистичког естетизма. Настављајући традицију међуратне српске књижевности и ослањајући се на модерну западноевропску и америчку литературу, која је у том времену код нас, после идеолошког раскида с политиком, па и културом Совјетског Савеза, интензивно превођена, ти писци су се ослобађали од доктринарне тенденциозности социјалистичког реализма, тематски ширили и морфолошки богатали свој израз и у новој, модернизованој варијанти књижевности видели могућност за измењену и аутентичну естетску функцију и значење уметности и културе.

Иако је и поред либерализације политичких прилика у тадашњој заједничкој држави борба за модерни књижевни израз трајала и даље, однос конзервативне, углавном политички усмераване књижевне критике, која је, парадоксално, себе сматрала напредном, и даље је остао негативан према модерном књижевном изразу. (То се и у нашој новијој и савременој књижевности такође повремено дешавало, иако је управо у другој половини XX и у прве две деценије XXI века она као аутономна област човековог стваралачког духа, која се у одређеној мери изборила за своју аутономну позицију у култури, морала бити ослобођена таквих захтева.) Из идеолошке друштвене, тачније из политичке перспективе од педесетих до осамдесетих година претходног столећа повремено су оштро оцењивана поједина важна остварења тадашње књижевности и уметности. У сликарству је, између осталих, под удар такве критике дошао Мића Поповић, у филму Живојин Павловић, у књижевности такође многи аутори, и то не само у прози, где их је било највише, него и у другим жанровима, од Бранка Ћопића и његове „Јеретичке приче“, Владана Деснице и романа *Зимско љешовање*, који су углавном оспоравали поједини хрватски књижевници, преко Добрице Ћосића и *Времена смрти*, Слободана Селенића и романа *Писмо-глава*, Антонија Исаковића и *Трена 2*, Мирка Ковача и *Рана Луке*

Мешћревића, Ивана Ивановића и Црвеног краља, све до Данка Поповића због *Књије о Милушину*, Горана Петровића због *Одбране и пројаси цркве Светиога Спаса*, Мирослава Тохолца због приповедачке књиге *Венчање у возу* и других. (Оспоравање *Гробнице за Бориса Давидовича* Данила Киша имало је другачији ток и резултат, јер је изазвало важну и теоријски аргументовану полемику самог Киша у *Часу анаџомије* и Драгана М. Јеремића у *Нарцису без лица*.)

У позоришту, после забране Бекетове драме *Чекајући Годоа*, најдрастичнији пример идеолошког суда било је скидање с репертоара драматизације романа *Кад су цветшале џикве* Драгослава Михаиловића, у поезији су то били напади на збирку *Вунена времена* Гојка Ђога и суђење самом песнику и на *Источнице* Љубомира Симовића, а у књижевној критици и есејистици најиндикативнија је била осуда Милована Ђиласа књиге о Његошу Исидоре Секулић, Елија Финција есеја Милана Кашанина *Судбине и људи* и политичко оспоравање *Послерајне српске књижевности* Предрага Палавестре, које је у првом реду долазило из Сарајева. Такође су, због појединих књижевно-публицистичких прилога, забрањивани поједини бројеви књижевних часописа и новина, „Студента“, „Видика“, „Нове мисли“, „Сведочанстава“, „Младости“, „Књижевних новина“ и других, не само у времену изразите идеологизације културе, него и доцније, иако тада много ређе. Забране и негативне критичке оцене писане из идеолошке перспективе мотивисане су тзв. одбраном социјалистичких вредности, које то најчешће нису биле, а у суштини су означавале одбрану тадашњег актуелног политичког режима и његових догматских заговорника.

С друге стране, критичка афирмација одређеног тематског усмерења нових књига такође је из идеолошке перспективе у појединим случајевима, иако се то на први поглед није могло приметити, мотивисана потребом за одбраном и уметничком потврдом политичког система и политичких опредељења појединаца,

а не за анализом остварених књижевних вредности. Такође се у том контексту наглашеније испољавало постојање латентне негативне критике, тачније речено усмене негативне критике, која и даље траје и која се у данашњем времену, када се ради о писцима који су мање или више активни у друштвеном смислу, испољава априорним игнорисањем њихових књига. Таква критика готово подједнако долази и од заговорника традиционалног и модерног, стандардног и актуелног поетичког концепта књижевности и уметности. Она је посебно појачавана у случајевима такозване двојне припадности појединих српских писаца, које идеолошка критика нових држава насталих по распаду Југославије покушава да отргне из корпуса српске књижевности. Те појаве су важне могуће теме не само наше данашње књижевне критике, него и социологије књижевности, психологије стваралаштва и културе уопште.

И у актуелном времену, које је још обележено драматичним историјским променама с краја претходног века, такође се у нашем културном простору повремено идеологизује књижевна критика, као и сама књижевност. Зато од трауматичних осамдесетих и деведесетих година па до данашњих дана, посматрано и из етичке и хуманистичке а не само из књижевно-критичке перспективе, нема велике разлике између идеолошког читања књижевности и идеолошке, односно политички коректне књижевности, како се једно активно усмерење идеолошке књижевности данас означава и вреднује. Политички коректна књижевност за сад је последња, или тачније најновија фаза идеологизације књижевности у негативном смислу. Захтеви за стварањем политички коректне књижевности понављају оно што су у ранијим деценијама, најотвореније у време социјалистичког реализма, па и доцније, били захтеви за стварањем такозване ангазоване и идејне књижевности, у којој је била наглашена њена друштвена тенденција. За браниоце соцреализма подразумевало се да се идејност односи на уметничко представљање стварности које својом садржином и такозваном

поруком користи званичној идеологији, њеној непосредној политичкој пракси и прокламованој културној политици. Данашња политички коректна књижевност, међутим, као ни њени тумачи немају моћ и амбицију, као што то нема ни неко друго стваралачко усмерење, да отворено и програмски утичу на културну политику друштва у целини, јер је оно веома разнолико. Они своје деловање зато пројектују према мањим културним групама или према појединцима код којих могу остварити одређени утицај.

Како у данашњем времену, а тако је било и у ранијим периодима, код нас не постоји дефинисана званична и јасна културна политика, остваривање, чак и наметање одређене врсте књижевног утицаја углавном су преузимале неформалне поетичке и интересне групе, које су најчешће биле мотивисане политичким опредељењима својих припадника. Подржавали су их и медији сличних ставова о друштву и култури, издавачи који су објављивали и који и даље објављују само изабране ауторе и који вредном сматрају само једну врсту књижевности, жирији који награђују искључиво писце једне поетичке, а то најчешће значи и одређене политичке оријентације. Притом се, што можда има најдугорочније негативне последице по саму књижевност, у највећем броју случајева само једна врста књижевног текста, она која заговара искључиво политички коректну садржину, сматра модерном и етички исправном. Ипак је у нашој средини таква врста књижевности и њеног тумачења из сличне интелектуалне и етичке перспективе сувише кратко трајала и није имала представнике већег књижевног значаја да би нанела видљивију штету самој књижевности, али она ни данас није у потпуности нестала, поготово није нестала из појединих информативних културних медија.

Таква књижевност иницијално је избегавала велике књижевне и познате егзистенцијалне, моралне, психолошке, емотивне и интелектуалне и друге теме, које су биле основа класичне и модерне књижевности XX века. Између осталих је игнорисала и значајне те-

ме из историје и прошлости и теме такозваних друштвених разлика између књижевних протагониста у било ком виду да су се појављивале, чак и онда када су сугерисале примерене аналогије са савременошћу. У истом контексту посматрана, она је као адекватан израз нове културе и измењеног сензибилитета данашњег времена у тематском погледу фаворизовала такозване либералне садржаје данашње културе и друштва, у првом реду карактеристичне за урбани простор, такође и нове технолошке и информативне медије као његове видљиве симболе.

Неоидеолошки мотивисана критика, која у нашој средини више не делује тако непосредно као што је у једном тренутку изгледало да ће деловати, искључиво такву оријентацију и даље сматра модерном, савременом, исправном и естетски релевантном. Таква оријентација књижевности може бити савремена, она то у одређеном смислу и јесте, у томе се слаже већина данашње критике, зато што једним делом одговара новим садржајима и изазовима данашње културе и живота у њеним оквирима и зато што донекле покрива актуелну иконографију промењеног културног сензибилитета у којем настаје. Али она сама по себи и само због тога не може априори бити естетски вредна и модерна, јер је као таква само један од могућних уметничких израза савременог живота и његове сложености и савремене књижевности и њене ширине. Она чак није ни етички довољно и адекватно мотивисана ако није уметнички остварена, поготово то није тада, јер је уметничка оствареност књижевног текста, поред естетске, интенционално условљена и етичком основом. И обрнуто. Она дакле може и треба да буде део садржине данашње књижевности, јер је део стварности, али само уколико није апсолутизована, уколико није представљена као једина вредна и могућна поетичка опција нашег изузетно сложеног и умногоме противуречног времена и културе.

Модерност и одговарајући естетски ниво књижевности, међутим, пре свега се остварују уметничком индивидуализацијом језика и књижевног облика у којем настају, слободном стваралачком имагинацијом неспутаном било каквим нормама и очекивањима ванкњижевне природе, као и одговарајућим индивидуалним доживљајем непосредне стварности и њеном јасном перцепцијом. Модерност и естетски ниво књижевности остварују се и по аналогiji с ранијим културним, књижевнотрадицијским и егзистенцијалним еквивалентима на које се посредно ослањају и из којих суштински произилазе. Другачије речено, остварују се у нужном и продуктивном споју књижевне традиције и модерне стваралачке имагинације, а не искључиво формалним и унисоним прихватањем очекиваних композиционих, морфолошких и стилских средстава и само једне врсте изабране и предвидљиве садржине. Ако таква садржина и идеолошка порука коју она сугерише постану најважнији услов стваралаштва, а тиме и вредновања и тумачења књижевних дела, онда и критика која их афирмише неминовно прелази у конформизам, униформност, конвенцију и догму, као што је то најчешће био и књижевни текст на који се односи. А то је управо оно што у књижевности као изразу индивидуалних стваралачких могућности, изворних духовних потреба и слободне ауторске имагинације не одговара њеној природи и естетској функцији у било ком времену да настаје, поготово у данашњем.

СЛУЧАЈЕВИ И СИСТЕМ

Овдје је већ поменути *Голубњача*, мени веома драга књига приповиједака, а нешто касније и драма, па драмска представа у режији класичног мајстора Дејана Мијача. Писац је, сви знамо, веома даровити приповједач, прозни и драмски писац, млађи од мене, а већ упокојен, Јован Радуловић из Полаче код Книна. Михиз је за њега говорио „Као Земља даровит“, и ту изјаву често цитирам и потписујем. Када се данас помиње *Голубњача*, онда се најчешће мисли на Радуловићеву истоимену драму, насталу према приповједачком вијенцу и његовој насловној причи. Чак се не мисли ни на драму, већ на једну емотивно снажну представу у режији Мијачевој. Не мисли се чак ни на представу, већ на скандал око ње и њеног извођења у Српском народном позоришту у Новом Саду.

Био сам безмало у епицентру тога скандала. Мијач, мајстор свога посла, позва моју маленкост, вјероватно по наговору писца, да дођем на предпремијеру у СНП. Играло се на Малој сцени. Међу гледаоцима је био и Душан Поповић – мислим да се човјек тако звао – старији господин, односно друг, из угледне грађанске породице. Говорило се да му је отац био бан или добан и да је Душан као дечко био врло радо виђен гост на Краљевом двору, јер се играо с младим принцем Карађорђевићем. Сада је, ево, утицајан члан најужег руководства комуниста САП Војводине, одговоран за идеологију и културу. Сиједа, мудра глава са много искуства. Нијесам појма имао ни ко је, ни шта је, ни зашто је ту. Испоставило се да је он, као најупућенији у позориште и идеологију, био оличење Покрајинског комитета СК и да је имао задатак да донесе идеолошки суд о Радуловићевој драми и Мијачовој представи.

Замислите тај апсурд: син монархистичког моћника највишега ранга, омиљено дијете као гост на Карађорђевића двору, дечко који се играо с будућим краљем, сједи као високи партијски функционер у СНП-у и прати представу која би га, тематски барем, морала потрести – о страдању Срба у усташком геноцидном покољу и њиховом бацању у „јаме безданке“. Заправо, покољ се ни не види, већ само јама у којој су поклани, и дјечји однос према њој. Све је виђено очима дјетета. А тај краљев другар има сада задатак да ову представу идеолошки слисти, што је и учинио. Тек сад видим да је заправо он идеалан књижевни јунак, достојан да буде протагониста барем једне приче.

Мијач ми каже – тек смо се упознали – да га занима мој најстрожи суд. Јован Радуловић ме загонетно гледа и смјешка се – зна колико волим његове књиге приповиједака *Илинићак* и *Голубњачу*.

Био сам истински потресен представом. Драма тада још није била објављена – постојао је само машинопис за позориште. Компјутера није било. Рекао сам обојици оно што сам и како сам доживио:

- Направили сте сјајну ствар. Нијесам вјеровао да је то од оних одличних приповиједака било могућно направити. Просто – то су приповијетке.

- Кад је тако, онда напишите кратак текст. Биће штампан у програму представе. Само немојте „шиљити“. Довољно су ови „зашиљили“ – показује Мијач очима на идеолошке посматраче.

Речено – учињено.

Онемогућавали су представу на све начине. Чак су и гусле крили и склањали, па сам за десет минута морао да их „створим“: „створио“ их је мој сјајни друг и пријатељ, Павле Јелић. Нерви старих глумаца били су затегнути до пуцања, емотивни набој под притиском готово неподношљив да је Пепа Лаковић сломио гудало на бини ударивши њиме о под, пошто је одгуслао што је требало. Ако се добро сјећам, представа је у СНП-у играна само двапут, па је пресељена у Студентски културни центар у Београду.

А у Новом Саду се дигла невиђена хајка. Подигнута је општа мобилизација цјелокупног партијског чланства да се представа осуди и неподобни људи казне. Ваљало је то издржати. Пријетили су ми дјететом; слали моје старије пријатеље да ме убјеђују; пријетили су ми послом. Саслушавали су ме са два укључена магнетофона, лично ме је саслушавао чак и Вукашин Лончар, тада једна од најважнијих личности у Покрајини.

А у Београду ме напао Јован Христић као позоришни критичар – због кукавичлука у мом кратком тексту уз програм представе. Хеј, Вава ми држи лекцију из храбрости, а мени пријете дјететом и губитком посла. Поносан сам на своје студенте – држали су се сјајно, а ја сам их молио да ћуте како не би пострадали. Нијесу ме послушали, а били су мудри и храбри. Драган Станић, Миливој Ненин, Сава Дамјанов, Зоран Суботички... Од колега – Славко Гордић. Све комитетске закључке су одбили, ризикујући да буду трајно обиљежени.

Што се комитета тиче, ту о умјетности, позоришту, драми, приповијеткама није било ријечи, већ о идеолошким преступима. Тада ми је постала доста јасна слика Југославије у разарању. Републике и покрајине су чувале своје статусе, своју „државност“, своје „националне“ и регионалне феуде. Војвођански аутономаши су носили барјак по својој активности, али главни „играчи“ су били у Хрватској. Било је то стање неког лудог, феудалног, примитивног и опасног национал – и регионал – комунизма.

Први пут ми је постао јасан биједан положај Срба и Србије у СФР Југославији. Сведена на „београдски пашалук“, Србија није имала снаге да штити Србе изван тог „пашалука“, чак ни у Војводини, а о Босни и Херцеговини и Хрватској да не говоримо. Тада су већ биле исцртане, и доста утврђене, границе између будућих држава. Срби треба да ћуте о геноциду почињеном над њима у Другом свјетском рату. Јаме су забетониране, а са њима и тема. Тај народ треба научити да

ћути. Једном су попили јаме; други пут ће „Олују“ и прогоне – егзодус народа. Ту тему треба затворити кад је већ забетонирана.

Голубњачи је претходио случај представе *Кад су цвешале тикве* и напад на Драгослава Михаиловића са самога врха државе, партије и војске – од Јосипа Броза Тита. Добро се сјећам његовога говора: помијешао је Михиза и Драгослава, а онда му је било најзгодније да каже: „Тамо неки тиквани!“ Пажња према култури огледала се и у праву на одстрел неподобних. А кад тако нешто каже шеф државе, партије и војске, онда је то опасно по живот.

За *Голубњачом*, која је стекла југословенску славу и порицања, слиједила је *Бијела књиџа* – дебео партијски куцани материјал, који су припремили хрватски комунисти, а припремама и акцијом је руководио лично др Стипе Шувар, познат као радикалан реформатор школства, чије су посљедице разарање гимназије и успостављање такозваних, данас већ заборављених, „шуварица“. Ја чак не сумњам у његове добре намјере, али *Бијела књиџа* је још један доказ колико се ужаса и несреће може нанијети из најбољих намјера. То је аналитичка, идеолошка „књиџа“ о стању у култури у СФРЈ, а посебно у Србији. На мети су били интелектуалци. У том „партијском материјалу“ прављена је листа непожељних преступника. Био сам међу првих једанаест по учесталости спомињања имена. Ко се данас још сјећа *Бијеле књиџе*, а тада је, аналитички и „документовано“, спремљен списак имена за „акцију“ и одстрел, покренута јавна оптужница као припрема за хајку. Моји искуснији пријатељи гледали су како да ме негдје на неко вријеме склоне из Новог Сада, и чим се указала прилика – 1986. године – послали су ме за лектора у Гетинген, на пуних пет година, гдје сам доживио поновно уједињење Њемачке и почетак коначног разарања СФР Југославије.

Са нападима на *Тикве* и *Голубњачу* иновиран је стари систем идеолошких напада на српску књижевност, и тај систем је касније чак и међународно „вери-

фикован“. Имали смо илузију да ће нестанком једне партијске олигархије, за коју смо вјеровали, вјероватно с правом, да је прожета духом стаљинизма, престати и нестати идеолошко пресуђивање књижевним и културним вриједностима. А ствари су много сложене, неповољније и несрећније. То се показало током система поступних „систематских“, диригованих грађанских ратова у Југославији, и касније, па све до данас.

Проблем су сада постали класици, највећи врхови српске књижевности – Његош и Андрић, а Вук је био проблематичан одувјек. Системски је нападнут српскохрватски, односно српски језик: распадом земље мора се и језик распасти – то је била идеја диригената разарања заправо српског језика. Хрвати су свој језик издвојили и добро се у Немачкој, на моје очи, за то издвајање припремили. А онда је почело разарање српског. Као да српски језик није старији од Југославије. Стварају се, потпуно гротескно – црногорски, за чије су устоличење позвани у помоћ један Хрват и једна Украјинка, која и српски и „црногорски“ слабо познаје и активно га не говори. Тај језик је у свијету немогуће нормално именовати, па се за његово „именовање“ користе неке бесмислене скраћенице. Новостворене државе су прихватиле идеје бивших окупатора и уградиле их у своју идеологију и културу. У Црној Гори су отјерани с посла професори који нијесу прихватили да предају „црногорски“ језик, а та „отпуштања“ је већ својевремено увела у праксу Аустроугарска као окупатор у Првом свјетском рату. Заstraшујући самоокупацијски чин! Да не говоримо о данас отвореном посвајању српских манастира на Косову и Метохији, али и у братским новокомпонованим државама. Напади на српску културу и књижевност који су долазили из Немачке (Р. Лауер) испод сваког су научног и људског нивоа.

Новија муслиманска читања Андрића су невјероватно маштовито идеологизована. Преко три деценије актуелна је чувена „философска“ изјава да је Иво

Андрић (у неким варијантама – Његош и Андрић; они су неодвојиви), нанио више зла Босни него све туђинске војске и сви ратови који су преко ње прошли. А ко је читао роман *На Дрини ћуџрија*, зна да у њему повлашћену позицију, на крају, има Алихоџа Мутевелић; *Травничка хроника* почиње и завршава се у Лутвиној кахви, а повлашћене су реченице најстаријег и најугледнијег Хамди-бега Тескереџића; у *Проклетој авлији* нема ниједног Србина, већ су у средишту романа Ђамил, чије име значи Савршени, и Џем-султан. Ипак се Андрићев споменик нашао у Дрини, а високи представник „међународне заједнице“, сер Педи Ешдаун, печатом је означио *забрањене* странице романа *На Дрини ћуџрија* у Босни и Херцеговини. „Међународна заједница“ је међународно признатог и планетарно познатог писца забранила печатом свога високог представника, сер Педија Ешдауна, Енглеца! Све то у име слободе и либерализације. Тако су наказна и накарадна читања међународно верификована.

Муслиманска наказна читања Андрића разобличио је београдски студент, асистент и доцент, сада енглески професор славистике, др Зоран Милутиновић. Колико муке, труда, уложене енергије и знања око злонамјерног, идеологизованог, фалсификаторског читања Иве Андрића.

О Његошу и да не говоримо! Он је проглашен за геноцидног писца. Његош је, ипак, најгоре прошао у Црној Гори. Прво су му црногорски комунистички руководиоци, из „патриотских“ разлога, да му се домовински одуже – подигли маузолеј, срушили гробну капелу и срубили врх Ловћена, поништивши тако његову посљедњу жељу. Потом је чак и у Црној Гори проглашен за геноцидног пјесника. На крају га је ваљало превести на црногорски језик. То је карикатурално смијешно и недостојно, бесмислено и несхватљиво, кад не би било истинито и жалосно. Превод *Горској вијеница* на црногорски језик најлуђа је идеја инспирисана наказном идеологијом и хистеријом. Са Његошем и гро-

бном капелом на Ловћену не можете градити аутокефалну црногорску цркву; Његошев *Горски вијенац* је сав у знаку Косова и Обилића, а уз то посвећен Карађорђу. Како с *Горским вијенцем* и Његошем правити црногорску нацију, црногорски језик и црногорску књижевност? Његош није подложен монтенигринским манипулацијама. А без Његоша чак ни Montenegro није ништа.

Присјетимо се великог преокрета у рецепцији Павића. Запад га је славио као свјетску појаву – што је и био – и као писца ХХИ вијека, све док Павић није одбио да приложи своју гранчицу на велику ломачу на којој је спаљивана Србија и истина о њој, а онда се свијет преврнуо – писац је оптужен за српски национализам, и Бог зна за шта све не. Онда се Павићу отворила Русија и још неке земље које нијесу биле под директном војном и политичком контролом Запада. Такви преокрети – наивно смо вјеровали – нијесу својствени западној демократији. Занимљиво је да је крајњи циљ свих ових ужаса била Србија и њена књижевност и култура.

Због Србије и истине и правде за Србију и о Србији нападнут је један од најзначајнијих свјетских писаца – Петер Хандке. Прво му је додијељена, па одузета Гетеова награда. Наравно, због писања о Србији и става према Србији. А Хандке је прешао ову земљу уздуж и попријеко, прешао Републику Српску, па онда писао. Замислите, више је вјеровао својим очима него западним „произвођачима истине“, једине важеће и дозвољене. Немачки писци су – свака им част (!) – сакупили новац у висини Гетеове награде, па је писац тако доживио колегијалну сатисфакцију, а цио новац донио Србима на Косову и Метохији. Мало би Срба тако штогод учинило. Зато је, за мене, додјела и уручење Нобелове награде Петеру Хандкеу прворазредни културни догађај и пламичак наде да још на свијету постоје људи који цијене истину и умјетност ријечи. Харолд Пинтер и Петер Хандке су нас вјечно задужили.

Систем је и овдје провидан и досљедан – на мети свјетских моћника су Срби и сви који их бране, говоре о њима коректно, и боре се за њихову правду и истину.

Није мање упечатљив ни примјер Добрице Ћосића, великог поштоваоца Запада и западне демократије. Човјек би очекивао да неко ко је од 1966. године дисидент и ко се носио са силама немјерљивим, добије неку заштиту и милост Запада. Е, али он је Србин и није био склон издаји, па заштите није могло бити.

Ево једне епизоде са конгреса слависта у Бјелорусији у Минску. О Добрици Ћосићу је говорила колегиница из Граца, љепушката, привлачна црнка. Шта је све та жена, не трепнувши, рекла и остала жива! Рецимо, да је Ћосић од почетка своје књижевне каријере националиста; да су национализам и национални сукоби већ у роману *Далеко је сунце* описани са становишта српског национализма... Видим да она појма нема о грађи; да од Ћосића ништа није читала, већ да прича оно што ће се нечијем уву допасти. У дискусији је понешто приупитам; она ни о чему појма нема. Кажем, јавно, да тај први роман не описује никакве сукобе међу југословенским народима, већ сукобе унутар партизанског покрета, што је у оно вријеме било незамисливо. Дакле, о српском национализму ту не може бити ријечи. Потом то испричам о Ћосићевом дневнику из Будимпеште 1956. године, о чему она никад ништа није чула, па о његовом сукобу са политиком СКЈ и са Јосипом Брозом, и о дисидентству. Зашто би то људи у Европи морали да знају, а не знамо ни ми овдје? И мало бринемо о томе шта се о нашим писцима и нашој култури говори у свијету.

Поздрављам ово о чему је говорио професор Радивоје Микић. О томе говорим на почетку сваког сеестра шта је појам *српска књижевност* обухватао почетком, или двадесетих година, а шта крајем двадесетог вијека? Како то да у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца улазе три народа, а да из Југославије излази

шест држава, седма самозвана и ко зна шта се још спрема? Колико се то књижевности развило искључиво из српске књижевности; остале националне књижевности су недодирљиве? Све то говори о једном систему разарања и саморазарања, на који су Срби, ипак, пристајали, и у томе учествовали.

Не знам да ли сте читали један необичан текст Јасне Кривокапић, написан о Хашком трибуналу. Пре-причавам скраћујући:

Послије четири године свога крвавога рада, Међународни кривични трибунал се затвара. На свечаној сједници 1. децембра објављен је његов крај. Укупно у вријеме рада Трибунала испитано је 161 кривично дјело, а укупна казна свих осуђених износи више од 1.000 година затвора. Није тајна да су од 161 оптуженог 105 били Срби и Црногорци, од којих је само 17 ослобођено, а исти број је умро прије осуде. Преосталих 156 особа добило је казне од три године, па до доживотне робије. Само једна особа није отишла у Хаг, а прича о њој оличава цио систем Трибунала. То је Грубан Малић – јунак Булатовићевог романа *Херој на мајарицу*, који је 1995. године био споменут у разговору између српског новинара Небојше Јеврића, Булатовићевог земљака, и америчког новинара. Јеврић је Американцу испричао једну од најбруталнијих прича о једном од Срба у рату, Грубану Малићу, који је, према америчком репортеру, био у логору Омарска гдје је редовно силовао босанске жене. Американци су одмах преузели врући материјал и објавили неколико текстова о бруталној суровости Срба. Посљедица огромног одјека ових текстова била је да Ричард Голдстон дописао Грубану Малића на списак ратних злочинаца. Јеврић објављује да је Грубан Малић Булатовићев књижевни јунак, али апсурдни механизам је незауостављив. Истина, Јеврићева изјава је изазвала прави скандал. Постављено је питање о подобности Ричарда Голдстона као судије, који је био истовремено и професор кривичног права на Харварду, и учествовао у извјештајима Са-

вјету УН о ратним злочинима широм свијета. Превара је била откривена исте, 1995. године, Малић је тек 1998. уклоњен са листе оптужених – таква је моћ апсурдног механизма бирократије. Судије су ревносно спремне да осуде Србе и за најглупљу причу, за злочине које нијесу починили. Ако би се икада установио суд о холокаусту, не би требало да нас зачуди ако би се међу оптуженима нашао Исус Христос, будући да су већина нациста били хришћани.

То је, дакле, један од прилога новијој рецепцији Булатовићевог романа *Херој на мајарицу* и његовога главног јунака Грубана Малића као оптуженика пред Хашким Трибуналом. То је и једна од илустрација с којом страшћу су прогоњени Срби и у тој хајци су били ангажовани бројни европски и амерички интелектуалци, а богме и југословенски, па и српски. Охрабрујуће је да су неки барем имали велике резерве, чак иако су били својевремено ангажовани у повјерљивим службама, попут Ноама Чомског, вјероватно најпознатијег лингвистичког имена свијета, и двојице нобеловаца – Харолда Пинтера и Петера Хандкеа. Зато има мало наде за борбу за истину о Србији. Остаје ми такође да се надам да је покојни професор Милорад Екмећић био у праву када је говорио да Запад није један ни једногласан, већ разноврстан и вишегласан. Али остаје ми и стрепња, јер је Запад водио два свјетска рата, и низ других широм планете, а међу великим акцијама је и уједињено бомбардовање Србије и Срба.

Идеолошки и политички напади на књижевне и културне вриједности нијесу само наш специјалитет нити су продукт једног друштвеног система и једног времена, већ су и просторно и временски универзални. Тема је, дакле, стара колико и људска цивилизација. Природно је да ми причамо неке наше приче, које знамо и које нас погађају.

РЕГИОНАЛНА ПОЕТИКА, ПОСТЈУГОСЛОВЕНСКА И СРПСКА КЊИЖЕВНОСТ НА ПОЧЕТКУ ХХІ ВЕКА

Последњих година неретко се можемо сусрести са термином „регионалне поетике“ у различитим контекстима, најпре у вези са књижевним листама које обухватају читаво подручје на којем се без превођења може разумети српски језик (додуше, заступници „регионалних поетика“ пре ће рећи „заједнички језик“, „наш језик“ или „српско-хрватско-босанско-црногорски“ језик). Своје постојање ове листе, без обзира на привидно логично образложење (комуникативност без баријера) дугују идеологији: потребно је вратити у фокус заједничког сапостојања српску, хрватску и друге екс-Ју књижевности тако што ће се у исту вредносну раван ставити дела савремених писаца широм авнојевских граница, да би се временом дошло до појма регионалне или постјугословенске књижевности као јединог ме­родав­ног окви­ра. Пажљивијом анализом дела која су обухваћена тим листама, а које обухватају широке дијапазоне аутора старије или средње генерације, попут Драгана Великића или Миљенка Јерговића, па све до остварења која су била у најужем избору за „Нинову награду“ претходних година, попут романа *По шумама и њорама* Миленка Бодирогића, могу се уочити одређене поетичке сличности које су неретко апострофиране и од стране књижевне критике која у битноме узима позиције културне моћи: чланова жирија најпрестижнијих награда, организатора књижевних фестивала или оних делатника који се баве медијском продукцијом културних садржаја. Извесна врста меценатског подстицаја овој поетичко-стилској формацији такође је присутна. Сем регионалних резиденцијалних програма за писце и новчаних награда, низ година је

ангажованост била једна од истакнутих карактеристика на посебном откупу књига у организацији Министарства културе Србије и Народне библиотеке, и то тако да је ангажована књижевност у самом наслову конкурса стајала напоредо са науком и хуманистиком: „Откуп књига из области друштвених наука, хуманистике и ангажоване књижевности“. На другој страни, полемике које су се поводом одређених дела која су припадала тематском опсегу нове регионалне књижевности, али га дубоко субверзирале, као што је случај са романом Владимира Кеџмановића *Тој је био врео*, показују да није довољно само писати о одређеној теми и из одређеног идиома, већ је потребно и заузети одобран став према њој. Читава ова комбинација условавања, подстицања, неформалног прописивања поетичких значајки и организованог меценатства, не може а да не подсети на одавно превазиђене нормативне поетике, за које се са добрим разлогом веровало да су макар у српској књижевности дефинитивно поражене педесетих година минулог века.

Нормативне поетике, у свом историјском виду, јављале су се у неколико карактеристичних облика. У класицизму, нормативна поетика је обликовала свеукупну форму уметничке књижевности, остављајући народну књижевност по страни. Са романтизмом, као првом модерном стилском формацијом у светској књижевности, направљен је отклон од нормативности, која се делимично реактуелизује унутар различитих реалистичких поетика, са важним ослоном на идеолошку аргументацију.

Нормативне поетичке обрасце обједињује јединствена тежња: извануметнички мотивисана воља да се књижевност уподоби одређеној представи о људској природи и њеном историјском смислу. У класицизму, то је била представа о рационално уређеном универзуму, док је у реализму у питању материјалистички прогресивизам, односно веровање у сврховитост историјског кретања којем треба да се саобрази и књижев-

ност. Једино тако могу се мерити несамериве категорије попут месних прерађевина и књижевних дела, како је то чинио Светозар Марковић.

Но, ова наопака телеологија свој врхунац је доживела са соцреализмом, који је владао у књижевности комунистичких држава од тридесетих година до половине XX века. За соцреализам карактеристично је и што је питање његове уметничке истинитости било непосредно везано за идеолошко утемељење. Да би могао себе да прогласи напреднијим од авангардне књижевности, иако је поетички био далеко иза ње (што се најбоље може видети на примеру оних писаца који су писали и модернистичку и соцреалистичку прозу, макар и у мањем обиму, попут Иве Андрића), он је своју природу повезао са дијалектичким материјализмом, творећи својеврстан силогизам по којем је ова стилска формација, као огледало најнапреднијег друштва, самим тим прогресивнији од тзв. „буржоаског модернизма“. Карактеристичан мотив соцреалистичке критике, која је оптуживала модернистичке ауторе у СФРЈ да представљају радничко друштво на декадентан начин зато је истовремено и тачан и погрешан. Наиме, уколико је радничко бескласно друштво врхунац друштвеног прогреса, онда је његово несоцијалистичко представљање свакако погрешно јер припада спознајним реквизитима прошлости, али, уколико оно није врхунац прогреса, те уколико такав прогрес и не постоји, онда не само да је модернизам у уметничком смислу истинит већ својом трансгресијом реализма пружа могућност дубље истинитости која не робује узусима миметичности. Истовремено, јунак соцреализма не само да фигурира као уметнички тип већ пружа и могућност идеалистичког поистовећивања, преузимајући функцију протагонисте средњовековних житија. Другим речима, упитно је да ли је протагониста соцреалистичке књижевности човек какав јесте или тек човек какав треба да буде.

Не мање важна особина свих нормативних поетика јесте детаљност са којом су били прописивани не само књижевни поступци и технике већ и теме, чиме се књижевност сводила, парадоксално, на нешто попут средњовековне вештине, која у хијерархизованом друштву заузима своје прилично стабилно дефинисано место јер је подређена општем утопијском циљу. Да ли, дакле, тако нешто постоји и у савременом књижевном животу, посебно у српској књижевности?

Одговор мора бити негативан у апсолутном смислу, односно не постоји прописана поетика по којој би савремена српска књижевност морала да функционише, али то не значи да не постоји одређено усмеравање књижевног живота. Тачка са које се то може уочити везана је за друштвену валоризацију књижевности и њене одјеке.

На једном плану, могу се пратити одређене поетичке нити које везују добитнике књижевних награда које имају изразиту домаћу или регионалну појавност: као што су „Нинова награда“ и тзв. регионална награда „Меша Селимовић“. У обрнутој перспективи, овакво усмеравање књижевног живота може се пратити у реаговањима на доделу Нобелове награде Петеру Хандкеу. Дакле, у различитим модалитетима изношена је иста намера: да књижевност на изванредан начин мора имати ангажовану компоненту, односно да постоји њена морална одговорност: пожељна књижевност је, да парафразирамо Радомира Константиновића, она која се не мири са (српским) злочином.

Књижевност која се не мири са злочином јесте она која пише о злочинима, чиме остаје релевантна само уколико је темељна тема друштвеног живота грађански рат деведесетих година или његови аналогони у прошлости. Природа тог рата, која је донела распад наднационалне југословенске књижевне заједнице на низ националних, од којих су неке тек тим чином и конституисане, таква је да књижевну продукцију непрекидно усмерава ка питањима идентитета, као неопхо-

дног предуслова националног конфликта. Као књижевност са етичком сврхом, овај вид савремене уметности речи зато непрекидно инсистира на немогућности идентитета, односно негирању колективних идентитета који не обухватају целину онога што је названо, декларативно, заједничким језиком. Иако неименован и поетички флуидан, овај тематски налог може се посматрати као први у низу неформалних узуса једног важног дела савремене српске књижевности, који резонира са својим корелатима у другим југословенским књижевностима.

Пошто је један од најважнијих елемената националног идентитета језик, а он је на претежном делу постјугословенског простора структурно-лингвистички истоветан, то је избегавање да се о њему говори као о националном језику, уз неретко рабљење неутралне одреднице „наш језик“ или употребе непрактичне одреднице „БХС језик“ један од важних елемената мотивске униформности у овом књижевном дискурсу. Као социолингвистичка верификација овакве употребе језика могла би послужити и недавно проглашена „Декларација о заједничком језику“ (2017), али на врло специфичан начин. Наиме, да би постјугословенски наратив испуњавао основне услове мимезиса, неопходно је да у ширим просторима културе постоји акумулирана и широко прихваћена представа на коју се овај важан топос постјугословенске књижевности ослања. Отуда долази до корелације дубљег нивоа између идеологеме у једном таквом књижевном делу и социолингвистичког концепта „заједничког језика“ као наднационалног и ненационалног, а у крајњем случају и паранационалног – језика флуидне заједнице која се поново конституише. Именовање језика представља кључни предуслов да књижевност писана на њему постане национална књижевност, што у самој расправи о (псеудо)нормативном карактеру регионалне поетике даје нову димензију.

Наиме, док подразумевана, или макар жељена тема припада регистру нормативне поетике, спор око имена језика припада књижевноисторијском регистру везаном за апорије националне књижевности као појма. Ово преклапање теоријских регистара, које, међутим, не поништава важност наметнуте наративне теме и обликовања језичке проблематике у њој, упућује нас и на следећи могући правац: сагледавање регионалне поетике не као стилске формације која би, историјски условљена, била карактеристична за пост-постмодернизам на територији бивше Југославије, већ као основе једне псеудонационалне књижевности. У историјским паралелама, ова псеудонационална књижевност структурно би могла да подсети на српску и хрватску књижевност у доба романтизма: када су идиом, поступци, јунаци и ангажман ширег круга писаца били управљени ка јединственом циљу.

Свакако, у односу на романтизам, као прву стилску формацију у којој се појавила идеја југословенског заједништва, регионална поетика, односно постјугословенска књижевност у настајању, представља битну негацију. Њен језик није више у дослуху са језиком „народа“, односно оних слојева народа који не припадају тадашњим образованим класама, већ управо супротно, у коду „заједничког језика“ је превладавање епских образаца који могу имати одређене идентитетске импликације. У тематском регистру, уместо националне еманципације и ослобођења, постјугословенска књижевност инсистира на еманципацији од националног, али не у корист универзалног већ регионалног, чиме представља псеудоморфозу модернизма јер наместо синтезе појединачног и општег нуди преображај мањег појединачног у корист већег – такође појединачног, југословенског уместо српског, хрватског итд...

Књижевни јунак постјугословенске књижевности, односно идеални протагониста по мерилима регионалне поетике, отуђени је урбани појединац, флуидног идентитета и најчешће негативно одређен спрам

ширих културних образаца. Ова негативна одређеност, која на спољашњем семантичком плану може подсећати на негативистички либерални концепт слободе од нечега, на дубљем нивоу није то, јер у складу са преображајем мањег појединачног у веће појединачно, наместо нпр. националног идентитета јунака нуди његов регионални идентитет, који не постаје свечовечански јер човечанству заправо и нема шта да понуди, ограничавајуће заробљен у једну искључиву проблематику.

У коначници, овај савремени антиромантизам се може одредити двојако: као заматак псеудонационалне књижевности и као псеудонормативна поетика. Као псеудонационална књижевност, она би се могла именовати постјугословенском, термином који има своје теоријско и функционално образложење и трајање, а утемељен је у лабавој претпоставци о некадашњој југословенској књижевној заједници. Ова заједница, у време романтизма заснована на језичко-поетичким основама, одмицањем историјских процеса у XX веку све више је постајала институционална, а не аутентично уметнички оквир. Да није тако, да ли би постојале књижевноисторијске контроверзе о национално-књижевној припадности Иве Андрића, Владана Деснице или Меше Селимовића? Другим речима, југословенска књижевна заједница могла је постојати једино уколико наредени проблеми нису били проблематизовани, односно уколико се преко њих, упркос ауторској вољи, могло прећи. Такође, ако је југословенска књижевна заједница била институционално (пре)обликована, јер ниједан од органских поетичких југословенске књижевности као националне (Јована Скерлића и Павла Поповића) ефективно није заживео, онда је и постјугословенска књижевност једна врста институционализације, али у неформалном, постмодерном виду, носталгије за титоистичком Југославијом и њеном културном идеологијом.

Као псеудонормативна поетика, регионална поетика тежи да унифицира књижевни живот усмеравањем продукције у одређеним правцима који треба да

произведу постјугословенски или чак неојугословенски књижевни стил, неку врсту заједничке поетичке платформе која би дала уметнички идентитет ауторима који теже надвладавању националних књижевних граница. Међутим, та врста уметничког идентитета већ постоји, макар на основном језичком нивоу који је у очима европске културне заједнице један и недељив, упркос именовању. На тематском нивоу, потреба да се пише о превазилажењу националних подела и културно-идентитетских матрица које производе конфликте, није поетички новум. О њему је још 1980. године писао Данило Киш у есеју „Хомо поетикус упркос свему“, тражећи као залог еманципације југословенске књижевности да управо не буде то што постјугословенска књижевност јесте: политичка књижевност чији је простор у ширим оквирима ограничен тиме да „ми морамо по сваку цену бити само *homo politicus*, увек и на сваком месту“.

У години када је Киш објавио свој есеј умро је симболички и институционални центрум Југославије, Јосип Броз Тито. Киш, међутим, свој есеј је обликовао као критику западноевропске колонијалне перспективе којом су југословенски писци посматрани, упозоравајући да културни центри моћи на Западу желе да слика југословенске или југословенских књижевности буде управо таква: нижеразредна по тематици, односно, у једној слободнијој књижевноисторијској аналогiji, да заузима оне просторе који су у класицистичкој поетици били резервисани за пучку литературу. Шта ове претпоставке говоре? Да постоји одређена дубока културна предрасуда која унапред дефинише поетички оквир којим се досеже признање у иностраним геополитичким центрима. Како функционише то признање, ако је веровати Кишу? Као идентификовање са представом: неко је валоризован ако је препознат, односно ако не измиче претпоставци о томе шта писце са овог простора закупаља и шта је њихов књижевни идентитет.

Четири деценије касније, ова колонијална перспектива не само да је интериоризована, него се обрађује као еманципаторска, има своје заговорнике, произвођаче и институционални оквир. Кишов гротескни балкански *homo politicus* постао је постјугословенски књижевник, поносан и борбен у својој намери да чврсто стоји на „предзиђу“ културне Европе спрам националистичких варвара са Балкана. У поетичком смислу, он пише у релативно чврстим оквирима регионалне поетике, мењајући националну затвореност регионалном, коју перципира као слободу. Његово гротескно обличје представља један од могућих културних образаца који, посредством књижевности, има своје чврсто место у транзиционом културном рату у Србији. Овај културни образац, за разлику од оних идеолошких образаца и забрана који су постојали у XX веку, флуидан је и полиморфан, али зато не мање делотворан. Као и у случају соцреализма, супротстављање њему не представља негирање појмова који га манифестно обликују, већ ослобађање књижевности и културе од усмеравања књижевноуметничке имагинације и креативног потенцијала у једном инструментализованом виду. У својеврсној синтези, тек ће то ослобађање допринети испуњавању еманципаторског циља регионалних поетика – јер је културна еманципација, као аутентично романтичарско културно кретање, могућа тек у слободи од колонијалне перспективе. Српска књижевност, уколико жели да и убудуће задржи свој креативни потенцијал, морала би да превазиђе ове наметнуте колонијалне оквире и да органским путем, у вавилонском мешању индивидуалних поетика, пронађе ону меру синтезе општег и појединачног, универзалног и националног, која је не чини мање светском уколико је и даље српска.

ИДЕОЛОШКА ТУМАЧЕЊА – СЛУЧАЈ ГРИГОРИЈЕ БОЖОВИЋ

Нису ретки они писци који место рођења маркирају и као своје, условно речено, опредељење. Тако и Григорије Божовић спада у писце који су место свога рођења преточили у књижевни топос. Рођен је и одрастао у Ибарском Колашину, а „однегован на десетерцу, са богатом усменом литературом, са јужним дијалектом“, ¹ у вуковском и његошевском духу, син протојереја и колашинског кнеза Вукајла. За живота (до 1. јануара 1945) објавио је седам збирки приповедака и један избор (*Из Старе Србије*, 1908; *Приповећке*, 1924; *Приповећке*, 1926; *Робље заробљено*, 1930; *Тешка искушења*, 1935; *Под законом*, 1939; *Неизмишљени ликови*, 1940; *Приповећке*, 1940) и пет збирки путописа (*Узиредни записи*, 1926; *Црпе и резе*, 1928; *Урезане истине*, *Чудесни кућови*, *Са седла и самара*, 1930). Божовићев обиман књижевни и репортерски рад, чак и када изоставимо објављене збирке приповедака и путописа, остао је на часописним страницама све до данашњих дана. Разговорима о овом плодном писцу, након идеолошког ћутања, започето је скидање књижевне анатеме, и то прво укључивањем његових приповедака у антологију *Ушљена бастина* 1990. године² („Злате из Слатине“, „Стал-Кијева“, „Мајка“ и „Тиваидска напаст“), а онда и објављивањем *Изабраних дела Григорија Божовића* у три књиге, две књиге приповедака и једна књига путописа – *Неизмишљени ликови*, (избор), *Робље заробљено* (приче о женама), *Чудесни кућови*, (путописна

¹ Б. Ђосић, „Григорије Божовић“, у: *Десет писаца – десет разговора*, приредио Јован Пејчић, Народна библиотека Бор, 2002, стр. 100.

² *Utuljena baština I, Antologija pripovedaka*, прир. Gojko Tešić, Književno-izdavačka zadruga „Dositaj“, Beograd, 1990.

іпроза).³ Након враћања Божовићевог лика и дела у простор српске културе, појављује се и избор *Косовских іприча* 1999. године,⁴ а у новије време овај писац кључно место заузео је у *Анїолоіији косовскомейіохијских іприіповедача (1871-1941)*,⁵ и тако је српска књижевна јавност добила могућност да обогати сопствену књижевност Божовићевим опусом, који представља вредан и, изнад свега, веродостојан документ о животу на просторима Старе Србије.

Шта су били основни узроци, а шта последице одлуке да се дело овог плодног приповедача из Старе Србије анатемише и да он потоне у заборав? Ко је Григорије Божовић? Његов лик и његово дело можемо подвести под категорије: *Србин* (косовски), *іаііриііа*, *инїелекїуалац*, *націонални радник*, *хуманисїа*, *демокраїа*, *анїікомунисїа*. Наведени појмови указују на ону раван која је била кључна за судбину не само националног радника већ и приповедача који је место добио још у Скерлићевој *Исїирији нове срїске књижевностїи* (1914), а којег је овај критичар видео пре свега као приповедача који је књижевну географију проширио уводећи Стару Србију, док га је Винавер назвао хроничарем „крвавога и жалнога Југа“ (1924). Имајући ово на уму, недвосмислено можемо говорити о једној врсти сусрета – личности писца и тематско-мотивског регистра, те се личност писца ишчитава у приповедном опусу из којег се трагички потенцијал прелио у судбину писца. У богатом и обимном књижевном опусу Божовић је „сав за традицију и у традицији“.⁶ Пишчево породично наслеђе, (потиче из породице на-

³ *Изабрана дела Гриїорија Божовића*, 1-3, прир. Гојко Тешић, Јединство, Приштина, 1990, 1998.

⁴ Григорије Божовић, *Косовске іприче*, прир. Александар Јовановић, Српска књижевна задруга, Београд, 1999.

⁵ *Анїолоіији косовскомейіохијских іприіповедача (1871-1941)*, прир. Владимир Цветановић, поговор Александар Јовановић, Српска књижевна задруга, Учитељски факултет, Београд, 2018.

⁶ Б. Ђосић, „Григорије Божовић“, у: *Десетї писаца – десетї разївора*, стр. 102.

хијских кнезова), по сопственом сведочењу, „утицало је на моје формирање, а борба Колашина као последње српске бране према најезди Арнаута на север, дала ми је подстрека да тај отпор с поносом гледам за свој ужи завичај, а да рајетинство по другим, слабијим крајевима осетим.“⁷ Веру је схватао као важну одредницу националног идентитета. Приказивао је „неизмишљене ликове“, описивао слабљење Турског Царства, приповедао о две вере – ислам и хришћанство – пет нација – Срби, Бугари, Македонци, Турци, Арбанаси – у времену у коме није било ни правог рата ни правог мира. Покушавао је на све начине да прикаже судбину обичног човека у трагичним околностима, судбину омеђену традицијом и аманетом, етиком и опстанком („Стрико-Долгач“) оним што је морално насупрот ономе што је корисно, и то на просторима који у Божовићевом приповедању поништавају све разлике између историје и географије („Чудни подвижник“), просторима на којима се бори чојство са јунаштвом, на којима траје непрестана борба која често поништава све људско у човеку. Једном речју, Божовић настоји да буде објективни приповедач, писац историје и културе на размеђи епоха. Партијски је припадао Самосталној демократској странци Стојана Прибићевића од 1918, а 1929. године, у знак протеста због изгнанства С. Прибићевића, одбио је свако учешће у влади. Судбина Григорија Божовића била је суштински одређена 1941. године, када одлази у Пљевља и тамо остаје до 1944. године. Његово деловање у овом периоду условило је каснију политичку и литерарну осуду.

Божовићев усуд потврђује и Наполеонова мисао да је „политика модерна судбина“, пошто је овај писац осуђен као протагониста великосрпске идеологије у осам тачака оптужнице, како наводе истраживачи, и тако уједно и стрељан и отеран и са политичке и са литерарне сцене. Његова судбина недвосмислено пред-

⁷ Исто.

ставља израз идеолошких амплитуда прошлог века, она је и одраз једноумља у времену у коме није могло и није смело да се прихвати интелектуално деловање на осетљивој територији. Уколико пажљивије осмотри-мо осам тачака оптужнице које наводе истраживачи, видимо да су оне усмерене изнад свега на (1) сарадњу са „фашистичким окупатором“ и (2) борбу против народно-ослободилачког покрета. А уколико желимо да будемо прецизни у сагледавању тобожње кривице, главна оптужба је у истицању да је Божовић *антикомуниста*. Божовићево схватање политике које је подразумевало опредељење за мир, слогу и сарадњу између Срба и муслимана и *антикомунизам* као идеолошко уверење и основа за политички ангажман овог националног радника, оквалификовани су као „злочинство против народа“ и ова идеолошка пресуда је дуго била на снази. Божовић је стрељан у ноћи између 1. и 2. јануара 1945. године. Трагична судбина овог националног радника ће бити јаснија уколико се узме у обзир став КПЈ да позицију српског народа у Југославији интерпретира одредницама „хегемон и угњетач, те ваља подржавати све покрете који иду ка ликвидацији великосрпске хегемоније. Важно је уочити“, напомиње Богдановић, „да се у односу на албанску мањину није изменио полазни став, став да су Косово и Метохија (па чак и Санџак) у ствари *албанска земља*, те да је дужност КПЈ да помогне ослобођење албанске мањине, борећи се само против фашистичке варијанте тог *ослобођења*.“⁸

Политичка пресуда преточила се у литерарну осуду и Божовићеву књижевну смрт. Да би осуда била јача у југословенским енциклопедијама (Ж. П. Јовановић у *Лексикону писаца Југославије* 1972, и Ели Финци у *Крлежиној Енциклопедији Југославије* 1956) Божовић се миноризује као приповедач, а недвосмислено се истиче да је он сарадник окупатора. Ели Финци наво-

⁸ Димитрије Богдановић, *Књига о Косову*, Српска књижевна задруга, Београд, 2006, стр. 352.

ди: „Плодан приповедач и новинар с наглашеним фолклорно-регионалним интересовањем. [...] У своме делу износи патријархалне обичаје и чудне нарави примитивних, заосталих крајева, приказујући муслимански, албански и македонски живаљ, величао древне српске (углавном православне) церемоније и ритуале са конвенционално-конзервативних позиција. За време Другог светског рата сарадник италијанског окупатора, секретар четничког Националног комитета за Пљевља. Уређивао окупаторски *Пљеваљски вјесник*. Погубљен као издајник.“⁹ Јовановић у *Лексикону*, након података о животу и раду Григорија Божовића, закључује: „За време Другог (sic!) свет. рата сарађивао је са италијанским окупаторима. Стрељан у Београду.“¹⁰ Наведена два става, од којих Финцијев колико-толико указује на Божовићеву приповедну делатност, али за њега везује и оптужбе за реакционарност, конзервативност и великосрпске тенденције, показују колико је целокупно Божовићево књижевно дело потцењено, колико му је умањена књижевна вредност, пошто се, на једној страни, указује на лексичко богатство, а, на другој страни се истиче да је његово дело лишено сваког озбиљнијег стваралачког резултата. Нема сумње да је оваква тумачења изазвао овај став самог Божовића: „Жао ми је што моје написе често рђаво схватају муслимански и босански интелектуалци, налазећи да сам ја опаки православца. Међутим, иако сам био турска раја, ретко ће се наћи какав мој земљак који са више осећања приступа муслиманима.“¹¹ И Финци и Јовановић одреднице о Божовићу закључују (не)посредном идеолошком осудом – сарадник окупатора, при чему је Финцијева осуда добила на тежини последњом реченицом: „Погубљен

⁹ *Enciklopedija Jugoslavije*, том 2, Бје-Срн, Југословенски лексикografski завод, Загреб, 1982, стр. 392.

¹⁰ *Leksikon pisaca Jugoslavije*, том I, А-Дž, Матика српска, Нови Сад, 1972, стр. 324.

¹¹ Б. Ћосић, „Григорије Божовић“, у: *Десет писаца – десет разговора*, стр. 105.

као издајник.“ Ова реченица надвила се као сенка над Божовићев живот и дело, и зато Гојко Тешић, у другачијим околностима, оцењујући судбину Григорија Божовића, закључује: „Бурна животна путања са трагичким свршетком.“¹² Основни узрок за Божовићево идеолошко изгнанство из књижевности је приповедање које треба да води вишој уметничкој истини. Међутим, томе је супротстављена оцена да „националистичка идеологија пати од прожетости лажном свешћу. Њени митови преокрећу реалност: она тврди да брани културу, док у ствари кује високу културу; она тврди да шири старо народно друштво, док у ствари потпомаже изградњу анонимног масивног друштва.“¹³ Поменута књижевно-идеолошка осуда Божовићевог стваралаштва и једанаест година након погубљења повезала је лик и дело и послала Божовића у заборав.

Шта је заправо основни Божовићев грех – борба за политичко, национално и духовно уједињење народа који живе на Косову и Метохији? У литерарном ангажману Божовићев покретач је *нација* и изнад свега *вера*, а ове две категорије несумњиво су, по уверењу овог писца, покретач свих народа и нација. Стављање анатеме не само на Божовића, већ и на друге интелектуалце које је задесио Божовићев усуд, или на оне који су, избегаваши одмазду, емигрирали, јесте „закон природе“ према речима Хане Арент јер, да је цитирамо: „Закон природе налаже да се елиминише све што је штетно и неспособно да живи [...] Закон историје налаже одумирање одређене класе током класне борбе [...] закон убијања, помоћу ког тоталитарни покрети грабе и спроводе власт, остао би њихов закон чак и ако

¹² Гојко Тешић, „Поговор“, у: Григорије Божовић, *Чудесни кућови, Изабрана дела Григорија Божовића*, књ. 3, прир. Гојко Тешић, Јединство, Приштина, 1990, стр. 277.

¹³ Ернест Гелнер, *Нације и национализам*, Матица српска, Нови Сад, 1997, стр. 175.

би они успели да покоре цело човечанство“.¹⁴ А она још додаје: „Тотални терор лако се може протумачити као симптом тираније, зато што тоталитарна власт у својим почетним фазама мора да се понаша као тиранија и да поруши границе човековог закона“.¹⁵

Књижевно дело Григорија Божовића одликује се трима кључним категоријама: *језик, вера и нација*. Те категорије суштински суделују у обликовању *идентитет*. Шта је идентитет за Божовића? Основу једног националног идентитета чине: језик, вера, култови, предања, историја и историјска свест. Питање језика је питање културног и националног идентитета, културног јер је свако језичко испољавање истовремено и културно, а како је српска културна контактна, питање језика јесте питање народног језика, дакле непосреднога говора, а националног јер се путем језика појединац укључује у ширу заједницу. Божовићево књижевно дело обилује живим народним језиком, језиком обичнога човека, који на све начине покушава да очува свој идентитет, а свој идентитет чини видљивим пре свега кроз верску припадност, предања, историју и историјску свест. Отуда се и може рећи да је Божовићев књижевни опус језички разноврстан, будући да је овај плодни писац језик ставио у срж свога дела – он је контактни, и у том контакту јединке се путем језика, ма колико он био (не)познат, повезују а у том повезивању граде културно јединство на једном простору. Божовић „је на језик гледао као на процес непрекидног историјског кретања и настајања [...] у сталном и непрекидном току настајања и развојности, својеврсни процес метафора и метафоризације“.¹⁶ Извесно је да је

¹⁴ Hana Arent, *Izvori totalitarizma*, Feministička izdavačka kuća 94, Beograd, 1998, str. 472.

¹⁵ *Isto*, 473.

¹⁶ Никола Цветковић, „Поетички и језичко-стилски аспекти у фолклорним фрагментима Григорија Божовића“ у: *Језик и стили Григорија Божовића*, Филозофски факултет, Косовска Митровица, Стари Колашин, Зубин Поток, 2006, стр. 138.

метафором „у традицији и за традицију“ јасан пишчев став према језику, будући да је он настајао на извору онога што је доживљено и проживљено. Јунаци Божовићевих приповедака су обични људи, заокупљени свакодневним бригама, а језик којим они говоре је живи локални језик њиховог краја. Зато је језик и средство којим се остварује не само карактеризација јунака, већ се и дочарава све оно што се дешава око њега, а његова лична драма је најчешће предочена кроз живи дијалог, у локалном колориту. Језик потурчењака Божовић у приповеци „Арнаутин“ описује на следећи начин:

„Само су врло весели стасите потурице, или *Бошњаци*, како их Митровица називље. Штавичани, Рожајци, Бихорци и Пештерци. Дивно и чисто одевени, у великим као снег белим чалмама око читава лица, иду улицама у мањим гомилама, галаме, смеју се и живо разговарају својим дивним јужним наречјем и не стиде се као обично за тај језик од Арнаута и Турака. Испољавају један расни осећај да су дома, да су они главно, да је њихов језик наш и *нашки*, а да је све друго придошлица, па га треба жалити што верује праву веру – Мухамедову – кад тамо не зна језика, него чаврља туркушки, и за дивни *наш хлеб* каже, погански син, *бук...*“ (42-43).¹⁷

Судбина Јеврејина Јехудила у „Битољским богаљима“ назире се преко језика:

„Јер док и јудејски старудар и кичевски млекар кличу по градским улицама српским говором, знајући да ће их целокупно становништво разумети, и то ако само тако буду узвикивали, дотле дрвосек, сањајући

¹⁷ Григорије Божовић, Антологијска едиција *Десет векова српске књижевности*, књ. 131, приредила Марија Благојевић, Издавачки центар Матице српске, Нови Сад, 2020. НАПОМЕНА: целокупни извори цитирају се према наведеном издању, и то тако што се након цитата у загради наводи број страница.

ваљда да је на селу испред беснога аге-господара, повија се, у страху заборавља језик матере своје, па као сова гукне овда-онда:

- Одун јарма, одун... ма!“ (65)

Два слепца Арабљанина карактерише језик који преко песме продире до дубине душе:

„Мелодија чудна, језик потпуно неразумљив, па опет тако ти је близак души, и човек осећа да је некад у сну слушао овакву песму. Грлени гласови, иначе опори, изговарају се с толико мекоће и гипкости, да не можеш уха одмаћи, него би хтео непрекидно да слушаш.“ (72)

Друга функција језика, она контактна, појављује се у приповеци „Стал-Кијева“:

„Кога су Арнаути уважавали између Срба и певали, давали су му и име према својему језику, краће и zgodније. Зато и остаде спомен о последњем пред ослобођење јунаку, о Стал-Кијеви...“ (90)

Језик је и средство за исказивање националних уверења, као и у приповеци „Злате од Слатине“:

„Тако веома свечано прозбори војвода, старајући се да му језик буде ближе бугарском, па узевши пушку устаде и заповеди у врсту, те с поворком два пута прође испред Златета, поздрављајући га.“ (118)

Карактеризација јунака остварује се помоћу језика:

„Хасан Чауш бејаше ту из Биљаче, нека чудна мешавина по крви: колико је био Турчин, толико си исто могао рећи да је Арнаутин или Србин. Говораше на сва три језика слободно, премда му је српски био измешан безбројем турских речи. Али је турским ванредно владао, да сам ја са њиме најрадије на том језику разговарао, и сам на тај начин учећи се. У мла-

достига је служио осам година у војсци по Анадолу, те је тамо и научио језик и примио све турске навике за саобраћај са људима.“ (114)

У путописе Божовић уноси историјске податке којима се профилише народ Старе Србије, који, бирајући између вере и нације, бира веру а жртвује језик:

„По селима Горње Реке утврдио сам да нема ни пуних стотину година кад су они још говорили српски. Арнаутски им је натурен силом и зулумом, јер и данас све прича кад им је постављено питање шта да жртвују: веру или језик. Веле да су дали језик, да би веру сачували и преко ње српско име. Осим тога још једна околност. Ја памтим кад су нека села око Пећи примала арнаутски језик. [...] Тај језик они не сматрају за матерњи говор, но за знак њихова робовања и рајетовања. Ова ме чињеница највише изненадила и ја сам тек после тога осетио колико их боли каква непажња ако им се ко подсмехне или само прошапће да су Арнаути. Наравно, као што им је традиција српска, као што су им песме превод са српскога, у њиховом арнаутском језику има много српских речи и за домаће ствари и у молитвама. „Помози Боже, подај Господе и придај“, обични су свакодневни изрази при мољењу. А чуо сам и једну песму старинску: „Пошло момче из града“ коју ми је изрецитовала једна баба са крупним арнаутским нагласком и са пуним очима суза:

- О, господин-о!... О, пустињ-о! Сме били Срб, јеми кон Срб е јеми, мос вет мо!... (Били смо Срби, јесмо то, и не разбирај више!) О, пустињ-о!...“ (252-253)

Личне драме предочене су живим народним говором (наведимо само неке: „За верата“, „Стрико-Долгач“, „Битољски богаљи“, „Кад мртви прозборе“) а јунаци и њихове трагедије израњају из језика као усуд са којим су се сродили.

Звоно као значајан симбол Андрићевог дела представља, на извештан начин, мотив који повезује два писца. Андрић записује:

„У приповеци Григорија Божовића Васојевићска „Божанствена комедија“ (из збирке *Неизмишљени ликови*, стр. 150) прича један потурчењак како је имао визију другог света и видео како су остали потурчењаци црногорски кажњавани тамо разним казнама. Једна од најгорих казни је ова. „Крај намастира од високих греда подигнута звонара, на њој много звона, а за конопе прихватили Ђемо Пепић, Авдија Дабетић и још неколико њих, па тегле и звоне непрекидно откако су ушли у тај тор.“

(Најгора казна за Турчина то је да звони)¹⁸

Овај Андрићев запис значајан је из два разлога: (1) показује да је Андрић имао увид у Божовићев опус, што је од велике важности, будући да су били и савременици и (2) ова белешка указује на мотив звона, важан у Андрићевој прози, посебно у приповеци „Писмо из 1920. године“. Овај мотив има изузетан значај и у Божовићевој прози, посебно у наведеном сегменту, и указује на последице преласка у другу веру, мада и сликовито дочарава јунаков подсвесни живот – из позиције неког *saga* сагледава се оно што јој претходи.

Верски идентитет у Божовићевом приповедачком опусу има веома значајну улогу. Нераскидиво је повезан са патријархалним оквиром и чврстим моралним начелима која детерминишу судбине јунака. Нема сумње, Григорије Божовић је слутио да у „*народу* осећање православља још увек живи, јер је оно производ мекоће, широкогрудости и човечности наше словенске душе. [...] На пример, мој Колашинац духовно живи од народних песама и православља, и то оног простог православља каквога му је Дечани и Патријаршија заве-

¹⁸ Архив САНУ, Лични фонд Иве Андрића, Историјска збирка 14.433/444, л. 130.

штала.¹⁹ [...] Национализам је за мене вера. Стварање једнога народа од наше расе, за мене је највиши задатак. Али, ја посматрам у исто време борбу верских менталитета, и видим често да је у том православца симпатичнији.²⁰ Временски оквир Божовићевих приповедних остварења условио је и значај питања верског идентитета као елемента којим се кроз свест појединца проблематизује статус заједнице. Божовић је питању вере приступао са неколико страна – с једне стране, кроз свест јунака карактерише се *друџи*, човек друге вере, док је, с друге стране, актуализовано питање процеса денационализације. Однос према *друџом* увек је постављен у оквире верског осећања. Занимљиво је Атанасово виђење у приповеци „За верата...”

„Бугари су били бугарска, Грци грчка, као и Турци турска вера. А пошто смо ми са Грцима били не само под једном верском влашћу патријаршијском, него и у многим везани и у борбеној заједници, Атанасова здравица значила је жељу за напредак српске и грчке народне ствари у Маћедонији, насупротив турској, бугарској, влашкој и арнаутској.“ (34-35)

У овом виђењу коришћено је поређење по сличности, пошто се *друџи*, онај који је различит, сагледава пре свега као неко ко је друге вере, и, самим тим, као неко ко је од онога који пореди различит и због те разлике представља реалну претњу. У сагледавању *друџи* свест јунака посеже за традиционалним маркерима, као што су елементи народне традиције: „Турска вера је погана вера.“ (41) Или је, пак, у приповеци „Суђе-нога тренутка“ *друџи* објективизован: „Пера Симић још једном се с презрењем сети неблагодарности браће Мирића, па му мало одлакну на души и први пут у животу осети колико је та вера ситна и пакосна“. (104)

¹⁹ Ово је Божовић сматрао завештаном етиком. Видети у: Б. Ђосић, „Григорије Божовић“, у: *Десет њисаца – десет разговора*, 105.

²⁰ *Истио*, стр. 105.

Претња *друїої*, актуализована у поменутој приповеци, проблематизована је и у неким другим приповеткама, што значи да је Божовића опседало питање денационализације преко верског опредељења. У приповеци „Љута нема“ читавају се два становишта преко којих је, у ствари, представљена подвојеност јунака и безизлаз у коме се нашао, јер турчењем, Симан, један од тројице браће, не само што својој браћи постаје туђ, постаје *друїи*, већ то постаје и самом себи:

„Јанић и Андреј већ су одавно дигли руке од њега, мирећи се са судбином и срамотом која их због брата туче. Њиховом невољом закаљено православље било је пуно огњене мржње и некога чуднога верскога поноса: нека пропада њихов брат само кад је још жива прадедовска вера, и нека цео свет види како пролазе они који је остављају било и насилно. Али мајка није имала тако тврдо срце. Она је у њему налазила разумевање за синовљево несрећу и правдала га и пред собом и пред њима.“ (85)

Јунакова коб постаје очигледна у монологу који има двоструку функцију – приказује отуђење од породице за коју је Симан „проклетство“ и отуђење од самог себе, јер оног тренутка када се Симанова свест о самом себи променила, и сам Симан се радикално мења. Обрнути случај срећемо у приповеци „Љута православка“. У овој приповеци се промена *друїої*, а у овом случају он је ослонац патријархалне породице, појављује и као оно што утиче на поступке оних јунака који желе да очувају свој верски идентитет везујући га не само за фолклорну сферу већ и за све оне елементе који се, у породичном окриљу, могу посматрати као темељ православне вере. Нарушавањем породичног, интимног живота, нарушава се и све оно што је опште, а да би се то што је опште сачувало потребни су радикални потези, попут оних које чини Богдана, која нимало случајно баш својим именом симболизује макар део ширег традицијског оквира. У трагичним трену-

цима, *друџи* се поштује, као у приповеци „Две жене“: „Опружили га на ледини испред опаспаљене воденице како му вера прописује, покрили му лице шареним рупцем, који беше неко одвио са свога ћулава.“ (201). Проблем друге вере друге националне припадности има посебан значај за јунаке као што је Злате, пошто он управо у немилосрдној борби са *дружим* губи живот, а трагичка компонента у судбини овог јунака унета је у реченицу: „Ти се молам, света владико, ако сум заслужан за народ, ако сум сторил што за вера и за српска работа, да ми чатиш молитва како на мртвец, да ме опејеш!...“ (124)

Питање верског идентитета најчешће је повезано са питањем националног идентитета, јер: „Нација живи само ако оживљава своју прошлост“.²¹ Проблем драматичности националног опредељења није везан само за просторе Косова и Метохије, већ и за Црну Гору: „Црна Гора је тајна и наше национално чудо као и Косово.“ (262) Бугарску („Злате из Слатине“), Македонију („Битољски богаљи“), Грчку („За верата...“). Чини се да приповетка „Битољски богаљи“ на више начина открива Божовићева и политичка и морална начела. Приповедајући у првом лицу, приповедач Битољ приказује као Јерусалим, и, на самом почетку, уводи мотив страдалништва, указује на симболе жртвовања и страдања. Обликујући у овој социјално-реалистичкој приповеци „словенске мизерије маћедонске“ једну посебну атмосферу, приповедач је омогућио да постане видљив његов став о потреби заједничког живота у миру, али он не бежи ни од тога да укаже на проблеме: „док и јудејски старудар и кичевски млекар кличу по градским улицама српским говором, знајући да ће их целокупно становништво разумети, и то ако само тако буду узвикивали, дотле дрвосек, сањајући ваљда да је на селу испред беснога аге-господара, повија се, у

²¹ Jan Asman, *Kulturno pamćenje*, Prosveta, Beograd, 2011, str. 137.

страху заборавља језик матере своје“, Нестор Црни свира „Бојерку“, „Принцезино Коло“, „Сарајевку“, док Арапи „иду, певају, без срџбе, песмом опомињу људе да не заборављају бити добри.“ С друге стране, исказивање националног осећања долази до изражаја у приповеци „Чудни подвижник“, у којој јунак, гледајући из перспективе *другог*, свој положај у свету и животу види као „испаштање“, а само Косово сагледава као проклетство, као симбол онога што је традиција и памћење. За јунака ове приповетке косовско завештање у коме је извориште националног идентитета јесте корен оне имажинације која се ослања „на имажинацију континуитета из далеких времена“.²² Идентитет се доживљава као „резултат културне, политичке или идеолошке изградње, другачије речено историјске конструкције.“²³ Јер, не треба губити из вида да и „лични и индивидуални идентитет настају и развијају се кроз рефлексију [...] процесу који се одвија самим повезивањем појединца са хоризонтом неке друштвене и културне формације. Реч је [...] о процесу *наизменичног оцледања* (Th. Luckmann), о изграђивању и стабилизацији личног идентитета кроз идентификацију како са *сигнификативним другима* тако и са сликом коју нам ови шаљу натраг.“²⁴

С тим у вези, важно је указати на ЈЕЗИК, ВЕРУ и НАЦИЈУ у Божовићевом опусу. Ова тријада подразумева и четврти елемент Божовићевог схватања човека, оно што се дефинише појмом *чојство*. Тек кад се и чојство укључи, стиче се потпуна слика о систему вредности на које је Божовић у свом приповедању указивао, недвосмислено покушавајући да осветли бинарност историјске и актуелне слике балканске стварности. *Језиком*

²² *Isto*, стр. 137.

²³ „Imaginarно u identitetskoj afirmaciji. Razgovor sa Žan-Fransoa Bajarom“, razgovor vodio Silven Aleman, u: *Identitet(i); Pojedinac, grupa, društvo*, priredili Katrin Halpern, Žan-Klod Ruano-Borbalan, Clio, Beograd, 2009, стр. 388.

²⁴ Jan Asman, *Kulturno pamćenje*, стр. 139.

Срба, Македонаца, Албанаца и Бугара у његовом приповедном опусу обзнањен је трагизам живота на косовском, бугарском и македонском тлу; проблем *вере*, тако наглашен у Божовићевом стваралаштву води ка дубљем разумевању *нације*, док је мотив *чојства* омогућио да се на посебан начин књижевно осветле људске невоље у бурним и драматичним временима новије историје, једнако као што баш тај мотив омогућава да се у Божовићевом књижевном свету појави елемент који по значају надраста језик, веру и нацију (на пример приповетка „Мајка“, „Две жене“, „За верата“). Језик, веру, нацију и чојство у себе укључују идеологије схваћене као „збир начела и предрасуда који је истовремено и визија света и систем вредности“.²⁵ Код Божовића идеологија подразумева стварање услова за неговање традиције, за њено укључивање у свет његових јунака. Отуда је и било неизбежно да се јунаци Григорија Божовића појаве као људи који морају да бирају. А кад су у прилици да бирају, они се опредељују за вредности патријархалне заједнице, пошто једино у њој проналазе и довољно чврсте моралне законе и довољно широк оквир за кретање ка будућности. Налазећи се стално у процепу између онога што је њихово, што им је добро познато и онога што је туђе, што им се нуди, Божовићеви јунаци су у прилици да живе на један изузетно драматичан начин, начин који их води ка јунацима наше епике и величини моралних искушења са којима се епски јунаци суочавају. А то је и основни разлог зашто нам се и чини да је Григорије Божовић приповедач снажно укореван у најдубље схваћену традицију српске књижевности и културе.

Божовић је и у путописима настојао да укаже на питање националног идентитета уско га повезујући не само са вером и обичајима, већ и са карактеризацијом људи у одређеним крајевима, карактеризацијом код

²⁵ Žerar Ženet, *Figure*, Vuk Karadžić, Beograd, 1985, str. 105.

које је од кључне важности моменат *чојсџива*, подједнако важан за све националне и верске колективе о којима је он говорио и у својим приповеткама. Григорије Божовић се, кад имамо у виду целокупно његово стваралаштво, може посматрати као релативно објективни тумач српске историје, тумач који проблематичност статуса вере и нације користи као повод за покретање питања једног простора и времена, питања судбине српског народа у XIX и на почетку XX века. Божовићев опус нам омогућава да видимо „кретање човека кроз подгрупе и подкултуре, које су постале различите“, напор да „свестан њиховог садржаја [...] да се од њих и дистанцира: отуда и моћ да се упусти у сопствену манипулацију том материјом и да успостави *сојсџивену кулџурну формулу*.“²⁶ Регионални оквир (Косово и Метохија, Македонија, Бугарска, Црна Гора, Херцеговина...), не може да се посматра другачије но као средство да се питања националне судбине конкретизују. Кретањем по мултикултурним крајевима, Божовић је указивао на процесе акултурације, асимилације и интеграције²⁷ често стављајући себе у позицију оног ко једну културу гледа споља, желећи да јасније види све њене појавне одлике. Зато је овај писац и бирао јунаке различитих националних заједница, пошто је само на тај начин могао да покаже да су „други“ исто што и „ми“ и да се у том „ми“ „културе не сусрећу (саме културе – М. Б.), већ њихови носиоци који, сопственом динамиком, уводе нове параметре.“²⁸ У суд-

²⁶ K. Kamijeri, „Kulture i strategije, ili hiljadu načina prilagođavanja“, u: *Identitet(i); Pojedinac, grupa, društvo*, priredili Katrin Halpern, Žan-Klod Ruano-Borbalan, Clio, Beograd, 2009, str. 106.

²⁷ Videti: *Isto*, str. 107-109.

²⁸ *Isto*, str. 110.

Видети: Марија Благојевић, „Традиција на размеђи епоха – Григорије Божовић“, у: *Григорије Божовић*, Антологијска едиција *Десет векова српске књижевности*, књ. 131, приредила Марија Благојевић, Издавачки центар Матице српске, Нови Сад, 2020, стр. 9-23.

бини Григорија Божовића ово *ми* из филозофске поставке *ми* и *грући* прерасло је у концепцију *ја* и *грући*, *ја* које својим делом и радом није прихватило нове параметре и одбило да постане *грући*.

Милица Кецојевић

(НЕ)ОБИЧНА СУДБИНА ЈЕДНЕ КЊИГЕ

О Послератној српској књижевности Предрага
Палавестре

Књи́ге мо́гу би́ти о́пасне.
На најбоље би требало стави́ти у́зорчење:
„Може промени́ти ва́ш живо́т.“
Хелен Ексли

Књига *Послератна српска књижевност* Предрага Палавестре (Сарајево, 1930 – Београд, 2014) убрзо по објављивању, 1972. године, у издавачком предузећу „Просвета“ из Београда, постала је предмет интензивног интересовања и (пр)оцењивања у књижевној, друштвеној, па и политичкој јавности. И мада је несумњиво у питању књига на коју се у науци о књижевности, према сведочењу савременика, доста дуго, са нестрпљењем и „са оптимизмом“ (Палавестра 2012: 41)¹ чекало, сасвим оправдано, с обзиром на немали, динамичан, „поетички и генерацијски згуснути“ (Палавестра и др. 2014: 21) и до тога часа „недовољно проучени“ (Ивановић 1997: 22) временски одсек који испитује, од 1945. до 1970. године, нешто другачије казано, „С обзиром на нашу традиционалну оскудност када је реч о књигама посвећеним *синтетичком* изучавању појединих периода наше књижевности“ (Стојановић 1972: 10, нагл. М. К.), наоко парадоксално, у тренутку када се појавила, наишла је на противуречну рецепцију. Наиме, тек сасвим ретки проучаваоци су према њој били благонаклони, препознали су је као резултат врло значајног, амбициозно замишљеног, брижљиво

¹ Напомена: Сви цитати у раду биће дати према наведеном издању ЈП „Службени гласник“, са ознаком стране у загради на крају цитата.

спроведеног, „пионирског“ научног подухвата вредног поштовања, уз то, имали су у виду и обиље потешкоћа са којима се Палавестра током вишегодишње израде једне овакве, изузетно обимне монографије сасвим сигурно морао суочити, природно и разумљиво, спрам незнатне временске и критичке дистанце са које се дела разматрају, посвећено анализирају и вреднују (већина аутора је у том часу још жива) и, шире, појаве из јасно оцртаног социо-историјско-културног круга осветљавају. С друге стране пак, већ самим својим, на извештајан начин, провокативним насловом („На омоту, технички завидног нивоа, издавач или аутор (?) књигу *прошуре* као историју српске поратне књижевности“, писао је Драган Барјактаревић у тексту „Шта је др Палавестра хтео? Уместо критике, а поводом једног критичара“, 41, курзив М. К.), студија је изазвала низ бурних и углавном изразито негативних реакција, што је, у крајњој тачки, прерасло у чувену и, по речима аутора, „добро организовану међурепубличку (*партијску* и – М. К.) политичку хајку“ (Палавестра и др. 2014: 18), која је годинама трајала и била уперена не само против књиге (чини се да је у негативној оцени ипак најдаље отишао Чедо Кисић: „...пред нама је једна суморна књига, са суженом оптиком, без широких, интернационалних видика, са толико полуистина које замрачују и она добра мјеста извјесне погођене оцјене (кад је ријеч о неким појединачним остварењима), да би било боље да, оваква, није уљегала свијет“, 56, курзив М. К.) и, посебно, њене „лепе“ и „модерне“ ликовне опреме, коју је осмислио Богдан Кршић, професор на Академији примењених уметности, а против опреме је, на једном од представљања монографије, у Дому омладине, у Београду, међу првима устао критичар Драган М. Јеремић, него и против личности аутора (убрзо чак против ауторовог рођеног брата), што је имало далекосежне последице на његов животни и, уједно, стваралачки пут. Најпре, Палавестра је био смењен са позиције главног и одговорног уредника месечника „Савреме-

ник“ (а томе је битно допринела и Палавестрина одлука да у поменутом гласилу објави причу „Губавац“ Милована Ђиласа, одлука која је била протумачена као видан покушај „књижевне рехабилитације политичког отпадника и робијаша“ (13), што се, разуме се, директно конфронтирало ставовима Градског комитета СК Београда (69), због чега је Ђиласова прича, још у процесу штампе, на инсистирање БИГЗ-а,² била изостављена), затим, смењен са места књижевног критичара листа „Политика“, доцније окарактерисан као „морално-политички неподобан“ (19) кандидат за избор у звање универзитетског професора, напослетку, многе редакције су одбиле његове књиге, али и књиге писаца које би он приредио. Зато је, изузев у ретким приликама, на уличним распродајама или, рецимо, током Сајма књига, када се могла наћи „у пола цене“ (17), Палавестрина монографија била повучена из слободне продаје, да би, четири деценије касније, 2012. године, без прерада, доживела поновно, друго издање, у „Службеном гласнику“, у оквиру Библиотеке „Књижевне науке“, под нешто измењеним насловом – *Послератна српска књижевност 1945-1970. и њена историја*. Треба напоменути и то да се, док је о композицији ове књиге реч,³ у односу на прво издање, једина новина огледа у

² ...Милован Ђилас и њему слични, који се непријатељски односе према нашој социјалистичкој заједници, не заслужују издавачку пажњу Београдској издавачко-графичкој завода (69), пренела је „Политика“.

³ „...она нема ни предговора, ни поговора, ни објашњења, ни основне критериолошке експозиције. Постоје само аподиктичке оцјене о једном раздобљу, идејним и књижевним процесима, писцима и дјелима“ (50), запазио је Чедо Кисић. На недостатак исте такве природе указао је и Зоран Стојановић (1972: 11) у свом осврту, који је био објављен у новембарском броју новосадских „Поља“: „Слободно се може рећи, на крају, да је Палавестра приступио синтези нашег послератног књижевног живота без претходно чврсто дефинисаних методолошко-критичких ставова. Сувише је, очигледно, веровао у чистоту и природност своје критичке мисли...“. Веома сличан коментар проналазимо и у чланку Драгана Барјактаревића, чланку индикативног поднаслова „Ко

томе што су у претходно објављеним поглављима (укупно шест), која су била распоређена по принципу концентричних кругова⁴ – „Послератне књижевне идеје и покрети“, „Критичка традиција и нова књижевна критика“, „Побуна авангарде и обнова традиције“, „Развојни ток послератне српске прозе“, „Класични и нови књижевни облици“ и „Додаци“ (поглавље које се неретко истиче као незаобилазно, штавише, поглавље чија потпоглавља, будући да су „строго функционална“ [411, фуснота 1], условно, оличавају можда и највећи квалитет ове научне студије [Стојановић 1972: 11])⁵ – прикључене целине под насловима „Прича о овој књижи“ и „Документи“ (чини их 11 извора), две целине које имају непорецив значај за читаоце и представљају својеврстан подстицај за проучаваоце различитих про-

ваља, ко не ваља“: „...Палавестра нема јединственог филозофског и критичарског система, већ, по класичној дефиницији еклектицизма, бира из других и многих система оно што му изгледа добро, тачно и згодно, па онда од свега тога, збрканог и ред-по-нред, прави своју мутну, кошмарну, научну, стручну итд. повест једне националне књижевности“ (44). Насупрот овој тројници критичара, приближно у исто време, Бошко Новаковић (1973: 211) је у *Лешојису Мајице српске* истакао како је Палавестра „тип критичара са јасно наглашеним историјским методом“. Уп. о томе и са: Вучковић 1997.

⁴ „Опредељујући се за систем концентричних кругова и полазећи од неких саморазумљивих полазишта, Палавестра је показао елементе сопственог књижевноисторијског система, у коме средишње место заузима периодизација српске књижевности, дефинисање појединих стилских формација и комплекса који је чине, као и хронолошке и типолошке класификације“ (Ивановић 1997: 20).

⁵ Узгред подсећамо да поглавље „Додаци“ образују следећа потпоглавља: „Извори коришћени приликом рада на овој књизи“, „Хронологија српске књижевности 1945–1970.“, тј. селективна библиографија коју је урадио Предраг Протић, а она броји више од хиљаду библиографских јединица, „Библиографија књижевне периодике у Србији 1945–1970.“, коју је саставио Милослав Шутић, затим, „Биобиблиографске белешке о писцима послератне српске књижевности“, податке је прикупио и имена писаца по азбучном реду разврстао Предраг Протић, и „Индекс имена“, регистар са преко пет стотина имена.

фила, с обзиром на то да сведоче о судбини једне монографије с почетка 70-их година минулог столећа, судбини условљеној бројним изванкњижевним разлозима.

Но, уколико пођемо управо од непорециве чињенице да је студија синтетичког карактера (прати развој и критике, и сва три књижевна рода: лирике (поезије), епике (прозе) и драме, и њихових (под)врста, с тим што је важно нагласити да аутор, можда помало необично, не диференцира роман и приповетку, него апелује на очување њиховог „органиског јединства“, в. Палавестра 2012: 243. и даље) Предрага Палавестре, посвећена нашој *националној* књижевности после Другог светског рата, била крајње неповољно оцењена као књига „ван свих правила понашања и мимо фиксиране политике СКЈ“ (48), којом су „Нарушене (...) и уставне одредбе“ (Исто), објављена, како се острашћено веровало, у настојању да се „зада ударац многим вредностима револуције“ (Исто), онда је неопходно истаћи да се једна од кључних замерки које су припадници Савеза комуниста Југославије веома оштро упућивали аутору, који је својевремено и сâм припадао владајућој Партији, па се са њом разишао 1968. године,⁶ али и издавачкој кући, пре свих, директору Антонију Исаковићу и рецензентима, Свети Лукићу и Петру Џацићу, зато што су, како веле, без нарочите „друштвене“ одговорности одобрили њено појављивање (иако је у усменом виду дао свој пристанак, Џацић је, како би избегао партијску казну, касније тврдио да књигу „*de facto* није препоручио за штампу, мада је био спреман да то учини“ [7, курзив аутора], а Исаковић и Лукић су били

⁶ У јеку острашћених напада на аутора и књигу којом се бавимо, Оскар Давичо ће, у једној прилици, (зло)употребити баш овај биографски податак, наиме, алудирајући на Палавестру а ипак га не именујући, казаће како је каријере, односно интереса ради приступио Савезу комуниста, а потом из њега изашао чим му „чланство за даље напредовање није више (било – М. К.) потребно“ (67).

приморани да напусте позиције и дужности које су обављали), тиче понајпре глобалне концепције књиге, то јест околности да је аутор у свој књижевноисторијски/књижевнокритички преглед, односно „антологију“, како ју је, не без потцењивања, одредио Мугдим Карабег у тексту штампаном у сарајевском „Ослобођењу“ 16. јануара 1973. године, укључио муслиманске писце из Босне и Херцеговине, сматрајући да се Палавестра, док је следио властите, „субјективне“, „ненаучне и измишљене“ критеријуме, огрешио о „историјске, социјалне и друге факте“ (40), чак да је поједина имена, примера ради, Мешу Селимовића, Хамзу Хума, Изета Сарајлића, Ђамила Сијарића, Хусеина Тахмишчића, Твртка Куленовића и Сеада Фетахагића, самовољно сврстао у ред српских аутора, сликовито поредећи такав Палавестрин метод са „игром оловних војника“, у којој се књижевници „сврставају час у ове, час у оне национално-регионалне и друге групације“ (Исто), упркос „персоналитету и самосвојности босанскохерцеговачког духовног стварања“, упркос „*заједништву*“ као историјској категорији босанскохерцеговачког миљеа“ (Исто, курзив аутора), а, такође, резултат те „игре“, по Карабеговом уверењу, „не одговара (...) истини“, стога, како суверено закључује, „иритира и збуњује“ (Исто). Подстакнут овом крупном и врло озбиљном примедбом, Палавестра ће у уводном поглављу своје студије из 2012, уз остале аргументе, приложити и исцрпно објашњење дато Наставно-научном већу Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду, у коме на једном месту описује методологију сопственог рада и детаљно образлаже да је, састављајући своју књижевну историју, примењивао ДОТАД „уобичајени научни и критички поступак“ (18), те да се користио, како наглашава, „*до шога часа верификованим и општеважећим*“ подацима, који нигде нису досад исправљени нити демантовани као нетачни и неприхватљиви с гледишта националне политике, примењене у раду на историји књижевности“ (18, ауторов курзив, болдова-

ње је наше), дакле, примерима и подацима који су годинама „били у оптицају и употреби“, који су се могли сусрести у бројним „југословенским књижевним прегледима, антологијама и лексиконима“ (18). Трудећи се да докаже да поменуте босанскохерцеговачке писце није „преотео“, „превеслао“, односно „премутирао“ у српске, као што су његови неистомишљеници тврдили, и бранећи се да се ни у једном тренутку није огрешио о јасне одредбе важећег Устава, по којем су, у складу са новоформулисаним политичким ставом (1971), Муслимани из БиХ били проглашени, потом и званично (1974) признати за посебну нацију у саставу СФРЈ и, надасве, „народ равноправан са свим другим народима БиХ и с другим народима у Југославији“ (46), а управо за неразумевање и кршење основних државотворних начела га је сасвим отворено био оптужио и малочас поменути Драган Барјактаревић у тексту који се први пут, 22. фебруара 1973, нашао на страницама листа „Комунист“ (текст је дословно пренет у македонско издање од 2. марта и у словеначко од 23. фебруара), следећим речима:

„Просто: у низу антологичарских *йревида* (...), Палавестра је направио преседан какав се једном озбиљном, научном и *сйручном* историчару књижевности није смео десити. И он је, наиме, заборавио то *кобно* национално, етничко, итд. У његову *Палавесйрину срйску књижевносй*, упали су, захваљујући том, ето, *йревиду* и Муслимани и Црногорци, који су, ето опет, и по Уставу, припадници других нација. И Босанци, и Херцеговци, и Црногорци, и Србијанци, сви скупа, по Палавестри, то је једна нација!“ (47)

Предраг Палавестра је посегао за писмом које је Меша Селимовић 12. јуна исте те године самоиницијативно послао на адресу Редакције дневног листа „Политика“. Како сазнајемо, на основу приложених релевантних докумената, тадашњи главни и одговорни уредник „Политике“ Војислав Ђукић је ово Селимовићево,

по свему судећи, деликатно и неприкривено аутобиографски интонирано писмо одбио да обелодани, уз образложење да би се „могло схватити и онако како ни Ви ни ми не бисмо желели“ (72), јер се у њему писац, настојећи да отклони настали неспоразум и да оправда Палавестрин избор (Палавестра то није учинио „на своју руку“, већ „с мојим пристанком, чак и по мојој жељи“ [70], изричит је Селимовић), експлицитно изјаснио као припадник српског народа, те се непоколебљиво определио за подједнаку припадност и српској као националној и босанској као регионалној књижевности. Истоветан став, којим се Селимовић по националном питању недвосмислено декларише, налазимо и у тестаменту који је сачинио и који је, не случајно, отпратио Српској академији наука и уметности, Одељењу језика и књижевности, па се данас чува, као документ, управо у Архиву САНУ, под сигнатуром 14.441/76:

„Потичем из муслиманске породице, по националности сам Србин. Припадам српској литератури, док књижевно стваралаштво у Босни и Херцеговини, коме такође припадам, сматрам само завичајним књижевним центром, а не посебном књижевношћу српскохрватског језика. (...) Припадам, дакле, нацији и књижевности Вука, Матавуља, Борисава Станковића, Петра Кочића и Ива Андрића, а своје најдубље сродство са њима немам потребе да доказујем“ (71).

А Палавестрине „покушаје“ да „присвоји“ туђе „културне и историјске вредноте, дјела, личности и ствараоце“ (37), покушаје који су били окарактерисани не као знак „чисте љубави према књижевности и писцима“ (54), већ као „део“ унапред добро осмишљене „националистичке игре“, односно склоност аутора ка „митоманији“, као „медиокритетство“ и(ли) „мешетарење“ (37), узроковано, како су промишљали, неприхватањем федералног положаја БиХ у оквиру социјалистичке Југославије (37), штавише, непоштовањем,

чак настојањем да се један такав статус преиспита и превреднује, уз књижевника Младена Ољачу, тадашњег председника Комисије за образовање, науку и културу ЦК СК БиХ и председника Удружења књижевника БиХ (9), оштро су осудили и критичар Чедо Кисић и Оскар Давичо. Они су, такође, осудили Палавестрину смелост да у своје капитално остварење, поред извесног броја Муслимана, па и Јевреја (Исака Самоковлију, Ериха Коша, Елија Финција, рецимо), „олако“ уврсти Црногорце (на пример, Михаила Лалића, Сретена Перовића), Србе из других република, додуше, са изузетком Срба из Хрватске (54), стварајући при томе, метафорички речено, „националну (националистичку) кашу са писцима“ (46). Док је Кисић своје оптужбе засноване на Палавестрином, како га он доживљава, српском национализму подробно изнео у тексту „Књижевност и предрасуде“, који је излазио у два наставка, у фебруарском и мартовском броју сарајевског часописа за друштвена питања, науку и културу „Одјек“, чији је Кисић директор и главни уредник у то доба био, револтиран изузетно афирмативним приказом који је претходно био објављен у „Просветном прегледу“, у коме се *Послерайна српска књижевност* свесрдно препоручује као „*приручник и уџбеник у настави матерњег језика и књижевности*“, односно признаје да „по стилу којим је писана може да послужи као изванредна лектира ученицима за подизање нивоа писмености до највишег ступња“ (в. стр. 60-62, курзив пренет из оригинала), дотле је, чини се, у политичкој хајки против аутора монографије о поратној српској књижевности пресудну улогу одиграо Оскар Давичо, који је, будући да је био члан ЦК СКЈ и члан Савета федерације (9), у Београду подржао босанску „политичку акцију“ (12). Но, уколико, макар за тренутак, оставимо по страни анимозитет који је гајио према Палавестри лично (опет, према сведочењу аутора, али и савременика, корен тог антагонизма треба тражити у Давичовом осећању незадовољства валоризацијом његовог укупног стварала-

чког доприноса у монографији јер, како сматра Палавестра, док се за поезију О. Давича може рећи да је (из)вршила утицај на млађе песнике својом „формалном необавезношћу, широким песничким слободама и смелом, грубом језичком игром“ (190), дотле је његова проза, са изузетком првог романа „Песма“ (1952), само пукò оличење „слабости ауторовог политичког априоризма и идејне тенденциозности са становишта једне контрареволуционарне моралистичке правоверности“ (287), суочићемо се са чињеницом да је Давичов обрачун са Палавестриним ангажовањем на пољу књижевности отпочео још 1950-их година, конкретно, поводом послератне српске поезије, и то дужим, полемичким огледом „Неотпори на дневном реду“, који се појавио 1953. године, у другом броју новоосноване, како је Палавестра назива, „тобоже надстраничке, репрезентативне и амбициозне партијске ревије“ (122) „Нова мисао“, да би се наставио 1968. године жестоком расправом о реализму и (реалистичкој) књижевној традицији, расправом „Белешке о традицији“, у којој се Давичо, у листу „Комунист“, као заговорник модерних и (нео)авангардних тенденција у нашој литератури, обрушио, између осталих, на Предрага Палавестру због ставова изнесених нешто раније, децембра 1967, у дискусији о „Традицији и традиционализму“ која се водила у тематском броју *Савременика*, нарочито због, како га Давичо помало цинично атрибуира, „суперменски луцидног“ (30) уверења да „...ми данас у нашој прози више немамо традиције критичког реализма. (...) Та традиција је потпуно (*и нејраведно* – М. К.) занемарена и мени се чини да је та традиција занемарена (!) углавном због тога што су писци који би имали могућности и снаге да неке ствари у животу око себе запазе и саопште, устукнули пред опасношћу да буду обележени као традиционалисти...“ (30). Мимо тога што, подстакнут цитираним ставом, истиче Палавестрину слабост, спремност да се слепо поводи за „литерарном модом“ (и раније је умео да „арлауче са ве-

ћином вукова“, 30) и да, сходно владајућем тренду, „дрма жице традиције“ (30), Давичо није могао да избегне да се још једанпут не осврне и да негира квалитет Палавестриног, између осталог, антологичарског рада, да осветли, по његовом мишљењу, сасвим погрешан начин на који Палавестра разуме, па и тумачи песништво уопште (вођен књижевно-типолошким мерилем, Палавестра издваја шест фаза у развоју поезије послератних песника), настао као последица, одвећ поједностављено, одсуства његовог слуха за овај феномен, а оличен у тврдњи „да је *доминантна ноша* српске поезије *исповедни мисаони лиризам*“ (31). Надаље, спор међу њима двојицом, општепознат као оштар сукоб између „реалиста“ и „модерниста“ се, због размимоилажења у схватању комплексног и реципрочног односа књижевности и друштва, из „Књижевних новина“ и „Младости“, односно „Књижевних новина“ и „Сведочанства“, пренео у часописе „Савременик“ и „Дело“, да би достигао свој врхунац у тексту објављеном у „Политици“ 20. јануара и интервјуу „Нину“ 18. марта, оба 1973. године. Као и већина пре њега, Давичо не пропушта прилику да посебно нагласи како Палавестра поступа на „ситносопственички и патерналистички“ (40) начин, те не само да, уверава нас Давичо у тексту „Против традиције као идеологије“, неосновано полаже право на „монопол“ „на српство“ (38), сматра неосновано јер:

„за мене је Србија земља у којој постоји, сем српске литературе, и мађарска литература, албанска литература и на неки начин словачка, румунска и разне друге литературе. Ако ми правимо српску књижевност, да ли је то књижевност Срба у Србији? Без обзира што их је највећи број, не можемо се одрећи, и не смемо да се одрекнемо, ни књижевности народности, како се то каже, које егзистирају у тој Србији, социјалистичкој, самоуправљачкој Србији, и које имају пуно право на афирмацију, као књижевност, као

култура и управо преко те афирмације да створе услове за нешто што бисмо могли да назовемо вождгаостиом интернационалистичким духом итд.“ (38).

Него и, за Палавестрине (политичке) неистомишљенике можда још значајније – оглашавајући се као поклоник концепције унитарног југословенства (38) истовремено оспорава постојање муслиманске нације у оквиру југословенске заједнице, а то заправо значи да опонира текућим, прогресивним социјалистичким идејама, дакле, „вуче назад“, другачије казано, тежи да „рецидивира неке друштвене форме и форме односа међуљудских, које су биле, и које су поражене“ (38).⁷ Изјашњавајући се, тим поводом, као изразити противник унитаризма, Оскар Давичо, међутим, не одриче у потпуности критеријум заједништва, напротив, истиче марксизам као алтернативну методу хуманијег „сагледавања света и ствари у свету“ (39), стога, по његовом осећању, марксизам треба поставити као темељ на коме би се идеја јединства могла ојачати и одржати.

И управо се у марксизму, чини се, мора тражити још један разлог због којег је Палавестрина студија била готово једнодушно нападнута. Наиме, Палавестра је прву фазу послератног периода, хронолошки омеђену 1945. годином, односно, са друге стране, 1952. годином, углавном негативно вредновао. Баш захваљујући ставу да је наведено раздобље „било затровано тврдим стаљинизмом“ који су, непосредно после оружане Револуције, „собом донеле победничке партизанске чете“ (12), ставу који је, мимо воље аутора По-

⁷ Идентичан став заговара и Чедо Кисић: „...у њој (Палавистриној књижи – М. К.) (је), на жалост, дошао до изражаја унитаристички концепт националне књижевности, против кога су одавно сви прогресивни духови српске књижевности (и не само они), дубоко увјерени да он одудара од најплеменитијих стремљења у овој књижевности и да не служи хуманиситичком пријатељству међу нашим народима и народностима и њиховим културама, већ рађа нова нејовјерења и нове сумње и оптерећује генерације њима“ (54, курзив је наш).

слерајине српске књижевности, био сасвим „нетачно и тенденциозно протумачен“ (14), као, уосталом, и многи ставови које је заступао у својој књизи, догодило се да ова монографија понесе „терет и одијум који јој не припада“ (18) и да, сходно томе, буде олако, неправедно и неповољно оцењена као „антимарксистичка“ (66), речју – „контрареволуционарна“ (11). Недуго потом, као „дубоко штетна за саму културу“ (27), између осталог зато што – сагласни су у томе сви Палавестрини критичари – не пружа обухватну и објективну слику „времена о коме је ријеч и књижевности у њему“ (51), то јест, послужимо се Кисићевим речима, „није ни вјерно огледало, ни поуздано критичко свједочанство“ (57), била је анатемисана од стране Комунистичке партије и њеног руководства. А, опет, да контрадикторност буде још већа, управо је Палавестра био тај који је тежио кохерентном приказу, „тоталитету“, и то на најбољи могући, модеран начин, служећи се достигнућима свих трију дисциплина науке о књижевности: теорије, историје и критике (Ивановић 1997: 17), па и достигнућима њој сродних наука (филозофије, историје, социологије, психологије итд.), наиме, на начин који је можда понајбоље описао Павле Зорић (1997: 87) у свом раду објављеном у зборнику у част П. Палавестре, дакле, „не прихватајући концепцију о националној затворености једне литературе“, већ „ослањајући се на теорију контекстуалности“, уважавајући непосредну зависност српске књижевности од јужнословенских књижевности, од европске, па и светске литературе (у вези са компаративним приступом, рецимо, Кисић изриче дијаметрално супротан став), и, с друге стране, управо је Палавестра био тај који је заступао тезу о „демократизацији критике“, другим речима, био заговорник не само изласка критике „из скучене средине универзитетских учионица, семинара, ђачких дружина, библиотека, књижевних часописа...“ (84), „из привилегије одабраних“ (Делић 1997: 73) (примера ради, сасвим обрнуто је тврдио Д. Барјактаревић), и напу-

штања традиционално схваћеног појма критичара и његове улоге „непогрешивог арбитра у свим питањима везаним за књигу“ (86), него и одлучне борбе против свих видова „догматске спутаности“ (Новаковић 1973: 219)⁸ (уп. треће поглавље „Побуна авангарде...“, в. песници Васко Попа и Миодраг Павловић), против „политичке и идеолошке превласти над уметношћу“ (77), условно, над слободом мишљења и уметничког стварања, речју – над „естетиком“, док је политичко-идеолошки усмерена пристрасност приликом анализирања и вредновања конкретних остварења, више него очигледно, судећи по свему што смо претходно рекли, била често присутна у књижевности/књижевној критици новијег доба, за коју се аутор у овој прилици нарочито занимао.

⁸ Кисић замера Палавестри да се (Палавестра) сувише предавао „страстима афективне критике“, те није успео да превлада „деликатну границу која дијели прогресивну антидогматску мисао од конзервативних и нихилистичких становишта“ (59). „Закашњелим тирадама гњева, са у основи истим догматским рјечником и стилем“, односно, како на другом месту Кисић упозорава, „ни испразном вербалистичком грмљавином (...), чији *furioso* понекад подсјећа на хистеричне антикомунистичке памфлете“, „не може се борити против догматизма. Неки други пут ваља и требало је пронаћи за ову синтезу, онај који извире из књижевности...“ (52, 53, курзив пренет из оригинала).

ТРИ ФРАГМЕНТА: О МИОДРАГУ Б. ПРОТИЋУ, О ГОЈКУ ЂОГУ И О ДОБРИЦИ ЂОСИЋУ

Три фрагмента...

Ја сам иначе, својевремено, тврдио да је фрагментација нешто без чега српска проза није могућа и о томе сам написао књигу *Фрагменти*.

Као сликар, као ликовни критичар и теоретичар, као утемељивач „Музеја савремене уметности“ и његов први управник, Миодраг Б. Протић је прошао кроз многе љуте битке око слободе стваралаштва и ослобађања уметности од квазитеоријских пропозиција. Демократски дух у очевом дому прва је, почетна, енергија која је, оплеменивши се пробраном лектиром, европском културом, студијским путовањима, довела до тога да је персоналну уметничку аутономију Миодраг Б. Протић доследно супротстављао идеолошкој репресији. Најпре, Протићу је врло рано било јасно да се у Србији водио грађански рат. Устао је против, тада моћног, Јована Поповића, који је негирао слободу личности. Устао је против политике УЛУС-а, грађене у трансмисионом облику, као, уосталом, и Удружење књижевника. У оштрој полемици између модерниста и реалиста стао је на страну модерниста, не само по сликарској вокацији, већ зато што су модернисти убржавали присуство светске културе и били су ближе демократском преображају нашег друштва. Као критичар у „Нину“ разарао је соцреалистичке љубитеље само једне уметности, само једне истине, залагањем за аутентичну модерност која прима сва вредна дела независно од уметничких струја и праваца. Био је на страни побуњених, самосталних, који су устали против агитпроповског руковођења уметничким удружењима. У односу на Крлежин говор на Конгресу књижевника у

Љубљани Миодраг Б. Протић се веома разликовао јер није за глорификацију Крлежиног става, нити став да Крлежа после рата иде низ ветар. Протић не прихвата Крлежин трећи пут, јужнословенски, којим би ишао између истока и запада, зарад пута слободног уметника. Али је зато истакао Крлежину храброст што је соцреализам повезао са злочинима, логорима и чисткама и што га је поредио са естетским калигулизмом. Миодраг Протић је, свакако, доследан, што супротно Марку Ристићу одриче политици неку значајнију улогу у нестајању соцреализма. Његов став је доследан и јасан. Соцреализам су, непосредно и оштро, укинуле уметничка пракса и критика. Не власт.

Вунена времена и Писма из азила постали су оштри знаци пробијања историјске непрозирности у којој живимо. Ћогова поезија је имала, и има, савремени еманципаторски интерес. Она има тај интерес и данас. Она је отворена напетост у друштву, а њена вредност је у постављању врућих питања, како у освећивању свести и самосвести, у стварању речи насупрот другој речи, тако и заузимањем става према идеолошко-политичким калупима. Тема тескобе је честа у Ћоговој поезији, а тескобе има у земљи у којој је човек спутан, без слободе, у земљи идеолошке репресије. Жила куцавица је књига *Вунена времена*. Од... песме „Буна“, зазивање репресије, преко циклуса „Кућа оца Црнбога“ до „Царића“, „Дисидента“ и реског, асоцијативног, „Записа у кавезу“ нижу се горке песме о стрепњи и несигурности, о људским правима и слободама. Песме „На црном крсту“, „Јабланови у затвору“, „Падинска скела“, „Балада о папагају који лаје као пас“... тескобу виде као омеђен простор, али песникова грлица пева и у затворском прозору, а песничко пенкало је моћно и у паклу. Грлица, пакао и пенкало посвећени су судијама Врховног суда. Књижевна критика је Гојка Ћога естетски озбиљно схватала и као песника страсти језика. Тајна Ћогове лабораторије састоји се у грађењу ненормирано естетског, у неочекиваном избо-

ру речи. Ђого воли домаћу реч коју извлачи из језичких и филолошких дубина. У *Вуненим временима* десило се оно што се зове политизација слободе и политизација песничког поступка. Тако се идеолошко виђење стварности, па и књижевне стварности, примењивало и на поезију Гојка Ђога. Идеолошки језик и од поезије прави оруђе идеологије. Идеологија је и у поезији Гојка Ђога демонстрирала репресивну силу.

Бајка Добрице Ђосића, о томе сам већ овде говорио, па могу и да прескочим. То сам овде говорио прошлог пута, има и у зборнику.¹

¹ Милош Петровић, „Расправа човека и анђаме“, у: „Савремена српска проза“ бр. 30, Трстеник, 2018, стр. 161-165.

ДИВЉА ВОЋКА НАСРЕД ОРАНИЦЕ/ КРХОТИНЕ О ЈАГЛИКИНУ

ШТА ОВАЈ ТЕКСТ НИЈЕ?

Ово није оглед о Душану Кокотовићу, скривеном (откривеном?) под псеудонимом Јагликин, Краљевчанину чији је отац био лички горштак, партизан, идеолошки крут и несавитљив, и с којим се будући писац сукобио још у младости, напустивши дом и пошавши за Београд, где је, после неуспелог покушаја уписа на глуму, кренуо на Филозофски факултет, а затим у литературу, узимајући мајчино име за своје књижевно презиме. Ово је само низ фрагмената о човеку чија се судбина, донедавно, није сасвим знала, и о чијој се смрти, између осталог, нагађало, као да је живео и писао пре неколико столећа, а не до последње деценије XX века. „Крхотине о Јагликину“ су, између осталог, гласови других, које сам овим текстом „присвојио“, надајући се да ћу и сам, у неком каиросу, једног понедељка (ако буде понедељка) доћи до сопствене речи о писцу који је, са светиљком у којој је горело мастило сазрело у његову крв, тражио људе у мраку послератног тоталитаризма.

ПРЕКО МОМЧИЛА ДО ДУШАНА

Са Душаном Јагликином и његовом књигом *Људи јачи од времена и судбине* срео сам се захваљујући познанству са српским писцем и слободним мислиоцем, Момчилом Селићем, човеком који је, супротстављајући се идеолошком лудилу у доба Дебелог Мртваца Гроза (израз блаженопочившег владике будимског Данила), завршио у Забели, сведочећи да је могуће бити слободан само ако си спреман да тамницу „на слободи“ тоталитаризма замениш правом робијом, где ти је све јасно и где је човештво сушто непрестајање.

Селић ме је упутио на заборављеног писца својим текстом „Балада о Јагликину“, који је био довољан да ме, трајно обузетог потонулим континентима српске културе, окрене ка још једној трагичној личности, несталој са обзорја наше књижевности. Тек касније смо причали о њему – прво је био текст.

Селић је, као и увек, кретао од претпоставке да морамо, тумачећи оно што нам је, од уметности речи, остало у наслеђе, кренути од почетка: „Кобно, стога, и по наше потомке биће читање српске *књижевности* и друге половине двадесетог века. По свему судећи, намерним разарањем наше баштине – како друкчије тумачити вишедеценијски јавни, академски и институцијски мук о комунистичком терору и удбашкој и косовској подлости, и подржавање *уметности* безнађа, бесмисла, досетке, те помодног, ружног, ниског, тривијалног, или апсурдног – сопство будућих Срба мораће се, изгледа, опет ослонити на средњовековне јуначке песме, Вука, Његоша, Матавуља и Марка Миљанова, пошто од величина из брозовског и постброзовског доба неће имати да преузму ништа./.../ Сиромашна мишљу и духом, бездушна лажном осећајношћу или урбаним цинизмом, замумуљена, мимолазна, аморална или неморална – без икаквог, да не кажемо јагликиновског, осврта на бестидност наше свакодневице – таква Култура оделила нас је од наше бити више него векови робовања под туђином. Безбожни, стога, и са нашег штива – у времену које иште хероје а уздиже хуље и кепеце – и даље се из сопства преваљујемо у туђство, у копију копије неког недостојног, чак срамног оригинала.“¹

Захтев за битијном речју, који је Селић увек постављао и себи и другима, повео га је ка несталом писцу, о коме се огледао по свим начелима „херменеутике поштовања“. За тим огледом пошао сам и ја.

¹ Момчило Селић, „Балада о Јагликину“, <http://www.srpskilst.net/brojevi/o-slobodi>

МОМЧИЛО СЕЛИЋ О НЕСТАЛОМ ПИСЦУ

Селић је писао, у свом интернет подухвату, званом „Српски лист“: „Јер Јагликин је, по једнима, ликвидиран, док је по другима умро у лудници, такође у присуству власти“. (Видим га како се смеје, снажним, целим зубима, оштрих очију којих се сећам као плавих, можда и због брида иза њих.) Његову књигу донео ми је 1992. Слободан Савић, електроинжењер с Озрена, као највећу драгоценост коју је могао понудити једном заљубљенику у живу реч. Дубоких, смећих очију, предајући ми је као Свето Писмо, рекао је: *Прочишћай!* И, вративши се са зараћеног, попаљеног и ојаћеног, али пркосног Озрена, заронио сам у дело човека коме сам се чудио још за време Јулских демонстрација 1968, док је на Филозофском држао говоре који су слутили на смрт, стрељања, полом, и зло. У гомили одакле сам га слушао, један црни момак, оштрог лика, понављао је безмало себи у браду да не знамо „шта су митраљежи!“, али ни његову ни Душкову позорност нисам тада разумео. „Какви митраљежи!?“ суздржавао сам се да не викнем, но, већ недељу дана потом, гледајући у успаљене очи пуковника ЈНА, оца једне другарице са факултета – док је дрхтећи говорио као „све студенте ваља пострелати!“ – почео сам се будити.²

Селић је Јагликина видео и доживео као аутентичног писца, који књижевни занат није пекао на умртвљујућој „Југосветској“ на Филолошком факултету, него суочавајући се језгреним животом, гладан Смисла. Такав, био је ненавидан професорима који су књижевност доживљавали као пуку вештину, без врлине: „Душан Кокотовић, безречно оштар у свом зеленом, сомотском сакоу, мајице уз снажан, преплануо врат, двојицу професора књижевности и остале из чаршије подсећао је на свет ван књига, на речи са смислом и значењем, не искључиво звуком и звуком. Да се за реч може погинути уважени професори су знали, мада по-

² Исто.

средно; да се за њу мора живети, претпостављали су, опет на основу записа. Но жив, Јагликинов пример нису могли трпети: пред њих је истурао гадно огледало у коме су се видели какви јесу, а не какви се међусобно хвале и награђују.“³

По Селићу, његова књига прича *Људи јачи од времена и судбине* била је, макар у покушају, наш *Тихи Дон*, чији је рукопис Шолохов својевремено украо од неког трагичног белогардејца. Та књига је бацала рефлекторску светлост на лаж Титотопије, а пишчев животни став је изазивао многа противречја међу онима који су га знали – у пролазу. Стално у пролазу. Корачао је ка недохвату, и није се задржавао у „пријатељским ћаскањима“, која, пречесто, воде трулим компромисима.

О Јагликину се причало свашта, чак и да је сарадник УДБЕ. Међутим, Селић је, захваљујући дубљим трагањима, схватио да то није истина: „Дознао сам, тако, да Душан Кокотовић ипак није био сарадник Удбе, како се по чаршији причало – мада сам и без тога могао јамчити да аутор *Мелине простиштинке*, *Ице каиешана*, *Злої доба* и других прича из *Људи јачих од времена и судбине* никако није могао бити жбир већ само човек толико зазоран на ухођење да га је већина познаника пригодно сматрала параноичарем. Такође, речено ми је да Јагликин није био „ликвидиран“, како се говорило, већ да је умро од ретког, прогресивног сушења мозга у душевној болници.“⁴

Селић, писац коме је култ чојства и јунаштва мера и провера сваке, па и књижевне, стварности, у Јагликину је видео јунака: „Јер живети тако нехајно, окружен морално-политички подобним уредницима и осталим марксистички образованим јавним радницима – данас већ устоличеним у бахату и незаобилазну власт – јесте увек било херојство тим веће што, изгле-

³ Исто.

⁴ Исто.

да, Кокотовић није имао залеђа. Ко му је отац био, а ко стриц, тетка или ујак, не знам; да су били моћни тешко да би он завршио у лудници, уморен. Наиме, чудне се каријере и још чуднији опстанци могу тумачити једино познавањем прилика пређутаних *нашом* литературом.“⁵

Иако Јагликин није могао да напише *Раи* и мир или *Злочин и казну*, он је, сматра Селић, ипак успео да створи моћну митску подлогу, чија нам творачка снага указује, између осталог, и на то шта је снашло пишчев народ три пута у XX веку: „Јер, као сваки истински писац, Јагликин је творац сопственог, па и нашег мита: његов, рецимо, Кега Грујов из Зборовишта поносан је што је ујео милицајца за палац ноге кроз дебелу, војничку цокулу. Понос, пише Јагликин, у својој причи „Оћа Вајкалица“ – је када се *покојни Кега Грујов шетио вашаром и просио, после зашвора... и тражио по динар, два, старих* – да купи леба и да једе. И онда наишао онај судија *што га је био осудио и погледао га онако преко раменице и бацрио му пред ноге сто динара у артији, и то у оно време, а Кега Грујов само прошо преко њих и није их ни погледао. И умро је убрзо од свој поноса лично! Ето колико је било опасно то да имаш понос... Ваљда су га заш и зашрили. Све изазили, разумеш ти мене! Целу живу поноса. Па после прешли кречом преко ње, га ваљак парни одозго, га асвалти – да га нема више, и то ти је. То ти је ово што ја као пољопривредник могу да ти кажем о поносу и људима. Било га је некада, не кажем, причају људи, али данаске – слаба вајда. Нема. Изгледа да се и само семе зашрло. Или крију семе поноса од људи те га не дају сваком, а тамо где би шели да га зашаше – као да се не прима. Ето!“⁶*

Ујести полицајца за палац кроз чизму, јер си поносан, и не служиш лажи – била је то Јагликинова путоказна нит која и данас сведочи да је стаза непристајања на зло и утваре једини живот достојан човека.

⁵ Исто.

⁶ Исто.

ХОДАЧ ПО СНУ

ИЛИ СВЕДОЧЕЊЕ МАРИЦЕ СТОЈШИН

Марица Стојшин, дугогодишња секретарица часописа „Дело“, сматра да је Душан Јагликин, кога је сретала и по службеној дужности и као писца – заго-нетку, био један од „ходача по сну“, „човек који је не-стао“.⁷

Име, презиме и надимак носио је као нешто крајње самосвојно – нико га није имао, нити је умео тако да носи. Личио је, као пресликан, на јунаке До-стојевског, које је нешто стално спутавало. Сујетан, пре-осетљив, плашећи се понижења, увек се држао на ди-станци, помало слеђен. Није имао пријатеља, нити су му били потребни; можда се отварао само својој мајци, јер је то једино биће које је помињао. Није ни тражио, ни нудио љубав, али је захтевао поштовање. Мухарем Первић, уредник „Дела“, ценио га је, а Јагликин је до-лазио у редакцију и дуго седео и ћутао. Са уредником или без њега.

Када је Первић Марици Стојшин дао да среди први рукопис који му је Јагликин послао, она је била зачуђена: „Мада су ми на лектуру долазили свакакви текстови, овај их је све превазилазио: као да аутор није завршио ни четири разреда основне школе. (Нисам сазнала да ли је.) А писаћа машина – са отпада. И са тим чудом право у „Дело“, и пред уредника који нај-чешће ни за кога није био ту – и кад је био. Јагликинов састав имао је атмосферу, драматику и поетски набој доброг књижевног текста. Јунаци су били чудаци; за-несењаци лудог срца, губитници, пропалице и варали-це разних фела, које су живот и људи немилосрдно магарчили. Не знам да ли их је познавао или су били плод његове маште. О њима никад није причао јер је о њима писао. Његови текстови биће објављивани у ру-брици „Људи говоре...“, где нису ни припадали јер су

⁷ Марица Стојшин, *Провештравање живота*, КОВ, Вршац, 2008, 235.

били приче. Али, том је био једини начин да буду објављени: „Дело“ у то време, а ни касније, није објављивало прозу“.⁸

Према Марици Стојшин, захвалан за њен труд око лекторисања, био је центлмен – доносио јој је цвеће из мајчине баште, чувајући га у аутобусима и трамвајима; на Јагликиново питање да ли је та госпођа лепа, одговорио је: „Зар ти мислиш да се цвеће носи само лепим женама?“ Позивао ју је у госте, али никад конкретно. Ипак, никад није изговорио реч: „Хвала“.

Стално ју је благо корио због овога или онога – према младим сарадницима и почетницима мора бити учтива до крајњих граница; са Црњанским и Давичом како хоће, али млади (који су често били насртљиви у свом веровању да су генијални писци) заслужују само лепу реч, поучавао је Јагликин. И још: „Жестоко је заступао моје кућне помоћнице: *Њих је сам Бој увредио, не мораше и Ви*. Наслућивала сам да ту има и нечег личног, да међу оне о које се Господ огрешио трпа негде и себе. И без њега сам се пред њима осећала кривом. Најгоре је било кад покупе своју сиротињу – а све најчешће стане у јевтин картонски кофер, увезан капапом да се не отвори и – пођу.“⁹

Јагликин је, брже од свих других, савладао основну писменост, па је у правопису постао бољи од многих с факултетском дипломом. Чак је тражио да му Марица Стојшин држи часове из српског као и својим ђацима, али је то била само успутна молба – њему, сујетном и осетљивом какав је био, професор би могао бити „једино Свевишњи“.¹⁰ Није волео ни похвале – са своје охолости, и оне су му сметале.

Милосав Мирковић Буца је од његових „Људи говоре“ направио представу која је, иако спремана без великих претензија, имала одличан успех и код кри-

⁸ *Истио*, 236.

⁹ *Истио*, 237-238.

¹⁰ *Истио*, 238.

тике и код публике. Извођена је на Малој сцени Народног позоришта. Михаило Викторовић играо је Ицу капетана. Сам Јагликин је тужио Народно позориште јер му није исплаћен хонорар. Тужбу је, после свега, добио.

Марици Стојшин донео је на увид једини примерак своје књиге прича, која је касније штампана под насловом *Људи јачи од времена и судбине*. Она га је слала Милану Комненићу у „Просвету“, а он је рекао: „Немам ја шта да им носим и нудим, треба они да траже“. ¹¹ Ипак, књига се касније појавила: „Чинило ми се да се он по изласку књиге некако узохолио и променио понашање према нама – што ме је увредило“. ¹²

Јагликин није имао веза које би му омогућиле да се о његовој књизи чује: „А он је био без иједног пријатеља, усамљен као дивља воћка на сред оранице“. ¹³

Јагликин је, касније, помало навраћао код новог уредника „Дела“, Јовице Аћина, који није био баш деликатан према њему као Првић; и опет је престао да долази.

Последњи сусрет Марица Стојшин описује овако: „Једнога дана бану Јагликин: некако чудан и промењен. Срећом, била сам сама (не рачунајући „пољопривреднике“), па смо могли да разговарамо. Дистанцирајући се, још слеђенији и укоченији, упита ме хоћу ли да купим неке његове књиге. Кад их показа, зачудих се: била су то врхунска и ретка дела која се не продају јер се могу купити једино по антикварницама, и то кад се налети. Беше то наш последњи сусрет. Изгубио се без трага и гласа, као да је у земљу пропао. Распитивала сам се, али нико није ништа знао. Ни у Удружењу књижевника. И тако до дана данашњег“. ¹⁴

¹¹ *Истио*, 240.

¹² *Истио*.

¹³ *Истио*.

¹⁴ *Истио*, 241-242.

После свега, а нарочито после књиге *Да се објаснимо*, коју је приредио његов сестрић Петар Крас, ипак смо нешто сазнали.¹⁵ Појавило се чак и на Википедији.

ВИКИПЕДИЈА И ОНО ШТО ТАМО НЕ ПИШЕ

Ево шта се о Јагликину може сазнати на Википедији: „Мало је података о његовом животу и раду. Зна се да је у Београду студирао крајем шездесетих година и да је неке своје приповетке и записе објављивао у: „Студенту“, „Пољима“, „Видицима“, „Ошишаном језу“, „Књижевним новинама“ и часопису „Дело“. Писао је сатиричну и документарну прозу. Његова једина за живота објављена књига су приповетке *Људи јачи од времена и судбине* (Просвета, Београд, 1985, едиција „Просвета“, уредник Милан Комненић). Књига је, након пуних тридесет година, поново објављена у оквиру издавачке куће „Виогор“, у Београду 2015. године. Захваљујући труду његовог сестрића, сликара Петра Краса, 2017. године објављена је обимна књига његових одабраних списа под називом *Да се објаснимо*, у издању београдског издавача „Крик“. Ова књига је унеколико расветлила животни пут Душана Кокотовића Јагликина и пружица могућност бољег сагледавања његовог књижевног дела. Објављивао је под псеудонимима Данило Вебер и Вебер у пролазу. По листовима и часописима расут је један број његових сатиричних прича. Приповетке које су се нашле међу корицама књиге *Људи јачи од времена и судбине* су најпре објављене у часопису „Дело“, у временском распону од 1975. до 1978. године, у рубрици „Људи говоре“. О лекторском раду на њима пре објављивања и њиховом аутору сведочење је оставила Марица Стојшин, дугогодишњи секретар редакције „Дела“, у постхумној књизи *Провећавање живота*. Поједине приповетке из књиге су дра-

¹⁵ Душан Јагликин, *Да се објаснимо*, Крик, Београд, 2017.

матизоване и игране као монодраме на позоришним даскама у Београду и Вршцу. Заступљен је у антологијама српске сатире и српске фантастике.¹⁶

Али шта не пише на Википедији?

Оно што читамо на последњим странама књиге *Да се објаснимо*. Јагликин је отишао у Аустралију, са извесним књижевним намерама. Вратио се психички измењен, па су лекари констатовали параноидне поремећаје и предлагали да се лечи. Он, међутим, одбија да престане боемски да живи, а односи са женама и пријатељима постају све непостојанији, тако да се нашао у стању самопорицања, одвојен од свих и свакога, осим од сенки епохе које га, у стопу, прате. Упада у „национализам и езотерију“; наглашено антикомунистички настројен, све више болује од страха због (стварних? могућих?) прогона. Напушта и Удружење књижевника Србије, а затим престаје да се бави књижевношћу. Покушава и самоубиство, и хтео би да спали рукописе. Оболео од тумора, умире у педесет и трећој години живота, 1992. у Београду. Сестра Мирјана преузима бригу о Јагликиновој баштини.

МЕТАФИЗИКА ЈЕДНЕ СМРТИ

Селић је, пре но што је сазнао подробности Јагликинове судбине, устао у одбрану метафизичке верзије пишчеве смрти: „Поносан, блистав у зеленом сомотском сакоу, широких прса, повисок, горштачких црта, осмеха једва назначеног (никако презривог) у угловима пуних, мушких усана, те кратке, ратничке, проседе косе (без зализака, проређености на темену, умлаћености, или мазива), без грама сала на себи, обезружан (осим јунаштвом и истином) умро је од свог поноса, лично, како каже наратор Оћа Вајкалица, српски шерет. Но, групно, Јагликин је још жив – у мени и осталима који су га знали (па макар га многи и пре-

¹⁶ https://sr.wikipedia.org/sr-ec/Душан_Јагликин, приступљено 16. 09. 2020.

ћуткивали), а надам се да ће поживети и у потомцима. Јер, доба се не може бирати колико ни битије: дедови и очеви су нам нешто (најчешће из незнања, и најбољих побуда) разградили, ми га, понеки, наново састављамо – а они ће га, Бог дао, склопити и чувати, па о њему потом писати и причати громогласно, отворено, и истинито као Душко Јагликин – а не као муцавци, подражаваоци, шмирери, фолиранти или фаријеји из наше, још непромењене, школске и друге лектире. Јер, уметност не извире из невиде већ видела: ми смо сами већ метафора, и закукуљивати ту метафору, извлачити је као злу нит из метафориних метафора метафоре може се свиђати једино хуљама, оданим Лажи.¹⁷

И зашто та Селићева верзија не би могла (метафизички, наравно) бити права истина о Јагликину и његовом одласку са овога света?

УБИЈАЊЕ НЕГАТОРА

Јагликин није подносио „најбољи од свих светова“. Чак је, сасвим ускосно, тврдио да то није најбољи од свих светова. И о томе је написао причу „Јесте“: „Прво му један рече: Јесте! Дође други, па му рече: Није! Затим дођоше друга двојица, па му рекоше: Јесте! – али онај исти, опет рече: Није! Онда дођоше на десетине њих и сви, као један, рекоше: Јесте! А онај остаде један, једини и опет рече: Е, није! Јесте, није, јесте, није! И убише негатора. Тако остадоше сами. Ученик у мору учитеља. А учитељи га свакога дана учише: Јесте! И он одрасте под тим васпитањем, па схвативши све, једнога дана поче да учи друге: Јесте! То изазва талас одушевљења, али и велико олакшање, када им он, једнога дана, сав усхићен и са несмањеном жестином, рече: ЈЕСТЕ! ЈЕСТЕ! Тако је – похвалише га учитељи: ЈЕСТЕ! Јесте – рече он – али ја сада верујем више од вас. ЈЕСТЕ, и више од тога! Јесте, знамо – рекоше му они. Па ми смо те то научили. Да – рече

¹⁷ Момчило Селић, *Истио*.

ученик – али био је један који је говорио: Није! Дајте ми њега! Био је ту један... Био је, али га више нема! Није веровао, па га више нема – рекоше они. Он ућута, па се дубоко замисли. А шта ће ми овај наук, ако немам коме да га дам! Ја морам да нађем онога што је говорио: НИЈЕ! А није знао да јесте! А јесте, и више од тога! Ја морам за њим!“

Порицатељ из приче, који ће, на крају, бити најнеопходнији сјајном ученику оних афирматора који су негатора убили, Јагликин је био храбар да виче НИЈЕ и кад су сви викали ЈЕСТЕ. О томе је, у „Балади о Јагликину“, такође писао Момчило Селић: „Јер, за *Љуге јаче од времена и судбине* ваљало је много некоректности, безумља и слободе, и још више храбрости, тако ретке међу Србима после Пасјих гробаља, Зиданих мостова, Кочевја, Лисичијих јаркова, Голих отока и безбројних других стратишта Новог светског поретка – тада предвођеног Авангардом пролетаријата, Савезом комуниста Југославије. За тај страх, заправо, нису нам били потребни још Вуковар, Западна Славонија, Крајина, Дејтон, те Косово и Метохија; ћутати и поникнути беше нам наук већ из куће, школе, с радног места и јавног скупа. „Рођени у слободи и стасали у врлини“ беху и остадоше само ретки међу нама: деца било истинских комуниста, било непокорних четника. Зарад континуитета страве сви остали писци осим Душана Кокотовића, алијас Јагликина, тематски су заобилазили безмало све у чему смо и ми и они живели. Но, судећи по *Људима јачим од времена и судбине*, штампаним у Београду после Брозове смрти, Кокотовићу као да још тада беше јасно да ће и Маршалова тиранија личити на шалу наспрам финог, плишаног, научног угњетавања наступајуће, планетарне демократуре.“¹⁸

Бити негатор у доба свеопште афирмације – то је и књижевни и људски изазов. Зато се Јагликин опредељивао за људе са маргине, дајући им своје перо да у њега улију гласове које, у „социјализму са људским ли-

¹⁸ Момчило Селић, *Истио*.

цем“, нико није хтео да слуша. Васа Павковић је о томе писао: „По принципу укљученог мајншофона Јагликин је препуштао приповедање апсолутним социјалним маргиналцима – разбојницима, проституткама, макроима, убогим сеоским старцима и старицама. Реч је о формално једноставним исповестима *повређених и злоупотређених* који, знајући да их писац снима, дају на вољу трагичним исповестима. Неки од њих обраћају се слушаоцима жаргоном велеграда, други говоре из дијалекта, а најзначајније у свему је што је писац успео да овим текстовима улије утисак аутентичности. Свих десет прича које су прототипови тзв. стварносне прозе делују убедљиво, а посебно *Оћа Вајкалица, Ица Кајешан, Димина прича*.“¹⁹

Тврдећи да се Јагликин није либио књижевног решавања најтежих задатака наше „послератности“, Селић је истицао да је нестали писац као „горштак, благо, ћутке презрив наспрам асвалта, разговарао с курвама, убицама и сецикесама и, на свој и наш ужас, састављао повест масовног злочина који је морао довести и до Вуковара, Кравица, Медачког цера и Кумановског *сиоразума*.“²⁰

О ПРИВАТНОЈ ЛУДНИЦИ

До сада су се у свету остваривала два типа тоталитаризма: орвеловски (комунистички, логорски) и хакслијевски („врли нови свет“ као мешавина Дизниленда и ГУЛАГ-а, са мноштвом сексуалних, а мањком политичких слобода). Сада, пак, настаје нови тип тоталитаризма, који је, пре свих „корона догађаја“, био само у заметку.

Свет који ствара глобалистичка олош – елита, оних, како би Никола Маловић рекао, 0,666% „илуминираних“, свет је Франца Кафке, који је, пред своју смрт, говорио младом чешком писцу, Густаву Јанову:

¹⁹ Васа Павковић, *Пролазности и објашњења*, <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1610898>

²⁰ Момчило Селић, *Истио*.

„Ускоро ће нам бити потребна дозвола да изађемо у сопствено двориште“. Кафка је такав свет описао у *Процесу*, којим доминира (бес)поредак сна (као у кошмару – бежиш од опасности, али трчиш у месту, а логика свакодневице је сасвим испретурана). У чувеном роману великог писца, Јозефа К. хапсе, али он може да иде на посао; судница у којој га саслушавају налази се на периферији града, у трошној, сиротињској згради; уместо књиге закона, на судијином столу је зборник лоших порнографских цртежа; целат у остави банке у којој је Јозеф запослен туче двојицу политикаца који су му, приликом објаве хапшења, појели доручак; сви знају о његовом процесу, само он не зна за шта је крив; чак је и свештеник који му приступа пуки чиновник суда. На крају, убијају га целати који личе на ислужене циркузанере, и који као да се снег бивају да му зарију нож у срце.

Осећање ништавила пружио се, као сенка, над Западом, као и над Истоком. Сеоба у градове у социјализму значила је самоћу и бежање од човештва какви нису били виђени до тада. Људи су, животом у граду, губили првобитну непосредност, и тонули у море отуђења. Заборављена је мудрост енглеског песника Елиота да је ближње могуће осећати живима само ако саосећамо са њима. Урбани човек постао је Џојсов господин Блум, чија празнина је инвентарисана у роману *Уликс*.

Ево шта каже и покојни српски поета Новица Тадић, који, на питање зашто се данас поезија тако мало чита, одговара: „Савремени узнемирени човек нема времена ни за молитву и добре помисли, а како би тек имао за поезију. Он, јутром, прелази улицу, жури, трчи на посао и са посла, хука га носи и испуњава. Брзина и бука – само то, по цео дан. А код куће га, навече, чека змајевита жена, сваке злобе барјактар. Жена или празнина. А сутрадан, опет исто. Нема починка веселнику, јер жури у Европу. Жури у Европу, у Европу, а већ га је стигла Америка. Још му треба поезија, па да пресвисне.“

Постоји, и на српски преведена, књига Манфреда Остена, *Покрадено ѓамћење*, у којој се говори о убрзању историје лишене смисла. Остен цитира Гетеа који је, још у своје доба, уочио да је све постало „велоцифарски“, и потонуло у море брзине која се више ничим не може зауставити. У таквом свету, пристали смо на Кафку, и маске су нам на лицу, јер смо, уместо личности, постали личине. Путева ка излазу има, али данашњи човек их одбија: Солжењицин је јасно рекао да се можемо преобразити свесном и добровољном жртвом јер је доба у коме живимо само „смртна заблуда разума“.

О томе је, на време, била написана Јагликинова прича под насловом „Приватна лудница“.

Јагликин описује једно село у коме су људи живели уобичајено, а ко је лудео, лудео је самостално и по своме: „Лудело се на равноправној бази: *ѓвоја идеја, ѓвоје лудило*.“²¹ А онда је дошао Велики Пројектант: *Нејравилно је да људи расијају снаге* – говорио је – *ѓреба све окуиѓи да лудимо на једном месѓу. Биће боље и за ѓамеѓне. Имам пројекѓ...*“²²

Придружили су му се сељани склони лудилу. Да би заједничка лудница била изграђена, морали су да поруше све куће у селу; како коме су рушили кућу, тако је бескућник лудео. Кад је лудница завршена, лудаци су направили трку – ко ће пре ући у њу, ко ће заузети своје место. Њихов стампедо је дигао облак прашине из кога се излила невиђена количина кише, а невреме је било незапамћено. И десило се да су „сви паметни за тили час покисли до голе коже. Луди су, заузевши позиције у својој лудници, оргијали заштићени од сваке непогоде.“²³

Који су остали нормални, а без куће и кућишта, молили су Пројектанта да их прими у лудницу, па ће тамо, временом, полудети: „Чекајте, људи... Па ово је

²¹ Душан Јагликин, *Да се објаснимо*, 63.

²² *Иѓѓо*.

²³ *Иѓѓо*, 64.

моја приватна лудница. Схватате ли?! – успротивио се он, не скривајући своју запањеност пред таквим предлогом. – Док сте ви цело лето диринчили по пољу, ја сам градио. То је прво. Друго, нисте сви луди!“²⁴ И, да би их утешио, опет је организовао трке – „по други, трећи, четврти и ко зна који пут. Међутим, увек је већина испадала из трке, а они који су стизали, навлачили су нови, још већи облак непогоде над главама народа који је већ био пао у очај, кукњаву, прозебао и мокар до костију.“

Паметни су остали паметни, али су кисли, кисли и кисли. На крају су покушали да уђу у лудницу преко везе – послали су приповедача да преговара са својим братом, који је у лудници био на високом положају, близак Пројектанту. Када је брат изашао из луднице да се сретну, ударила га је муња: „Распамети ме ова муња. За тренутак сам све видео. Слеп сам био колико сам био луд.“²⁵

Приповедач, у очају, пита своју старемајку докле ће паметни да кисну, а луди да живе заштићени. Она му одговара, уз врисак: „ДОК СВИ НЕ ПОЛУДИМО!“²⁶

У Јагликиновој причи као да су описане последице антихришћанског просветитељства, чији су представници веровали да је знање светлост, а заборавили да је светлост знање. „Градећи се да су мудри, полудеше.“ („Римљанима“, 1,22) И своје лудило назваше „прогресом“ (а постоји, постоји прогресивно лудило) и „напретком“ („Напред, па у кречану“, говорили су Срби сељаци). И дођоше митраљеви, бомбардери, бојни отрови, ГУЛАГ, Аушвиц, Хирошима и Нагасаки.

Још пре Другог светског рата, Владимир Вујић је писао: „Да је неки добронамерни либералистички националац заспао некако са ликом, у срцу, Запада као насмејане маске, под белом периком, а ла Дидеро, под

²⁴ *Исшо*.

²⁵ *Исшо*, 65.

²⁶ *Исшо*, 66.

сунцем слободе, просвете, правичности и једнакости, мира и благостања које ће донети Жил Верновски снови о науци – па да се пробуди данас! Наместо ведрога лика музе видео би њушку, обучену прилику страшну, са маском за гас, бајонетом, ручном бомбом, праћеном ћутљивом, мрком, безличном војском страхотних и циновских тенкова; сунца не видео од ројева крилатица, избациваних са матичних бродова, градске гомиле, незапослењаци, нови варваризам, модерно просташтво, цветање секса и сексуса, кревелења и опсцених гестова.²⁷

Велика Лудница расте у олујно небо, више него икад.

А паметни и даље кисну.

²⁷ Владимир Вујић, *Од Шпенглера до Светиої Саве*, Жагор, Београд, 2013, стр. 303.

ИДЕОЛОГИЈА И ИДЕОЛОШКА УЧИТАВАЊА У КЊИЖЕВНОСТИ ЗА ДЕЦУ

Откуд идеологија¹ у књижевности за најмлађе? Напомињемо како немамо намеру да ово књижевно поље посматрамо из угла „примењене књижевности“ која треба да „служи“ одређеној функцији, што је проблем са којим се књижевност за децу суочавала од својих почетака па, нажалост, све до данашњих дана. Полазимо од тога да сваки књижевни текст у себи садржи одређени систем друштвених, моралних, па и политичких уверења својствених некој епохи или друштвеној групи који дејствује мање или више прикривено.² Погрешно је, дакле, мислити да су дела намењена младим читаоцима лишена идеолошке равни: „Ниједан текст *није невин*; сви текстови оличавају идеологију; сви текстови стављају неке идеје у први план а друге потискују или изостављају“, каже Стивенс (Stephens, 1992; прев. З. О.) и та раван усмерена је на хипотетичког или претпостављеног читаоца.³ Са друге стране, стварни читалац може се разликовати од подразумеваног пошто његово разумевање проистиче из властитог вредносног система – што, напослетку доводи до разнородних ре-

¹ „Добро је познато да су израз „идеологија“ осмислили Кабанис (Pierre-Jean-Georges Cabanis, 1757-1808), Дестит де Траси (Destutt de Tracy, 1754-1836) и њихови пријатељи, који су му као објекат приписали (генетичку) теорију идеја. Када је Маркс преузео појам 50 година касније, он му је придао другачије значење“ (Алтисер, 2009, 47).

² Питер Холиндејл (Hollindale, 1988) разликује експлицитну (непосредно исказана друштвена, политичка, морална уверења), имплицитну (садржана у говору и понашању јунака или пристрасност у односу на конкретни вредносни систем) и идеологију садржану у обликовању језичких исказа. Писци за децу свесно или несвесно у текст уносе своје виђење света и улоге детета унутар друштвеног система.

³ Зорана Опачић, „Претпостављени читалац“, у: „Иновације у настави“, XXVIII, 2015/4, 18-28.

лација у „судару“ потенцијалне и стварне читалачке перцепције. Вредносни систем читаоца може бити изражен у тој мери да долази до *уочишавања* значења, чиме идеологија прераста у спољашњу силу која утиче на значење текста, попут психолошког ефекта *слеје мрље*, когнитивне пристрасности.⁴

Чињеница је да књижевни текст настаје под утицајем не само вредносног система, већ и представа о детињству, при чему се конструкт детињства и сам значајно трансформисао. На својим почецима, крајем XVIII, али и касније, у XIX, па и почетком XX века, дејчи идентитет формирали су школско-педагошки и религиозни обзори, што је подразумевало припадност породичном кругу (најмлађи породични члан ушушкан у породично окриље и несвестан спољашњих, друштвеноисторијских процеса), па, затим, припадност школском систему, уз промовисање одређених карактерних особина (послушност, марљивост, честитост и сл.) и стигматизацију непожељних (непослушност, размаженост, бунтовни дух и сл.). Школа узима децу из свих класа у врло младом добу, а потом годинама уз помоћ нових или старих метода, у добу када су деца „најрањивија“, стешњена између државног апарата породице и државног апарата школе, утискује „вештине“ увијене у владајућу идеологију (француски, аритметика, познавање природе, науке, књижевност), или једноставно владајућу идеологију у чистом стању (морал, грађанско образовање, филозофија). (...) ниједан други државни идеолошки апарат у капиталистичким друштвеним формацијама нема обавезну (и ништа мање битно, бесплатну) публику, 8 сати дневно, 5 до 6 дана седмично, сачињену од укупног броја деце (Алтисер, 2009, 43, 45).

Важан аспект (националне) књижевности за децу јесте и суочавање са дубинским слојевима националне културе и националног идентитета: „специфи-

⁴ Дефинише се као тенденција да сопствене предрасуде и заблуде не примећујемо у односу на предрасуде других људи.

чан идеолошки став за књижевна дела за децу, без обзира из које земље потиче, јесте национални идентитет. У ствари, књижевност за децу може да утиче на обликовање појма националности и националног идентитета“ (Bainbridge et all, 2005, 2; прев. З. О.).

Свим овим идентитетима у првој половини XX века придружује се и идентитет припадника монархије, „Југословенчета“ (како се и називао часопис који је по препоруци министра просвете дељен свим ученицима у држави а уређивали су га учитељи).⁵ Постоји и подводни ток у истом историјском периоду: субверзивно деловање Александра Вуча покушава да успостави дете и као друштвено биће, као шегрта и радника који се бори за своја права. Непосредно по завршетку Другог светског рата у социјализму дете се приказује као курир, борац и мартир немачке одмазде, па, затим, у улози пионира, ударника и задругара⁶. На почецима изградње социјалистичког поретка идеолошка контрола преовладавала је у свим областима, а књижевност за децу морала се развијати у строго дефинисаним оквирима. Овај период обележавају подређивање националног колективном југословенском идентитету и механизми за његово одржавање и снажење. Постоји јасно изражена свест чему књижевност треба да „служи“ или допринесе. На пример, Олга Тимотијевић на саветовању о дечјој штампи у Савезу друштава Пријатеља деце Србије каже следеће:

⁵ О „Југословенчету“ више у: Зорана Опачић, „Књижевност и идеологија у периодици за децу Краљевине Југославије (*Политика за децу* и *Југословенче*)“, у: *Часописи за децу : југословенско наслеђе (1918-1991)*, ур. Станислава Бараћ, Тијана Тропин, ИКУМ, Београд, 2019, 49-72.

⁶ То обично подразумева и јасну вредносну опозицију у односу на другост, оно што је јасна противтежа, негатив узорне парадигме. У доба интегралног југословенства другост је националност; у СФРЈ другост су колонијалне силе и капиталисти, окупатори и фашисти; у постјугословенској епохи другост може бити веома различита, пошто може проистицати из разнородних позиција онога ко изриче судове (левичарска или десничарска).

Од ослобођења па наовамо дечја штампа извршила је успешно васпитно-преображавајућу улогу не само код деце него и код родитеља (...) Потребно је обратити више пажње на социјалистичку идеологију и васпитање у духу социјализма. Ту и тамо у дечјој штампи и литератури има извесне политичке небудности, па промакну нека страна схватања као нпр. о супериорности белог човека и слично (Тимотијевић, 1955, 24).

Из наведеног цитата видљиво је да „државни идеолошки апарати“, како их назива Алтисер (2009, 27), као „специјализоване државне институције“ промовишу владајућу идеологију кроз образовне, културне и информативне институције (издаваштво и информисање – *Исџо*, 38), како би обликовали генерације младих. То је једнако постојало у доба Краљевине као и у доба социјализма: механизми су били изненађујуће сродни, али су се мењале идеологије.

У социјалистичкој држави то је, и поред намере да се спроводи „васпитање у социјалистичком духу“, довело и до успостављања широке мреже институција које су бринуле о развоју дечје књижевности и штампе, до изградње културе читања, свести о важности књиге и образовања, промовисања домаћих писаца за децу, велике преводилачке активности. Системска брига друштва производи снажан развој овог књижевног поља у другој половини прошлог века.

Све је то мање или више јасно у односу на прошле историјске епохе. Шта се, међутим, дешава у постјугословенском или постсоцијалистичком добу? После распада заједничке државе и ратова на крају века, дете постаје мало видљиво у друштвеном и културном контексту. У добу кризе друштвена и културна свест о улози и значају књижевности за децу се драматично мења, што производи разграђивање институционализоване бриге о детету. Све то сменио је у транзици-

оном и неолибералном добу закон тржишта (преводна књижевност и неподстицање домаћих писаца), маргинализовање књиге, књижевности и образовања у друштвеном – па чак и унутар образовног система. Симболичка моћ књижевности у младој популацији се тиме значајно умањила, па се већ деценијама говори о феномену *кризе читања*.

Постјугословенски период подразумева постојање разнородних идеолошких становишта у односу на обликовање књижевног текста за младе и млађе читаоце, као и у начину тумачења и (пре)вредновања. После периода типичних по постојању једне доминантне идеологије, у данашњем времену суочавамо се са дифузношћу, распршеношћу на противречне дискурсе. Будући маргинализована, изнова скрајнута са ионако умањеног дејства високе уметности, књижевност за децу постаје попрште праве битке идеолошких концепата у тумачењу, разумевању и вредновању: свесног укључивања идеолошких садржаја у књижевну слику света (ову тврдњу не треба генерализовати, реч је о једном делу корпуса савремене књижевности), и идеолошког приступа тумачењу и вредновању текста (што подразумева и покушај превредновања канонских писаца).

Сасвим је природно да се књижевност бави актуелном стварношћу и трауматским местима недавне прошлости; отуд дела у којима се тематизује губитак дома и избеглиштво (поезија Моша Одаловића), бомбардовање (неке песме Мирјане Булатовић, Градимира Стојковића, романи *Лициџација ветра* и *Сазвежђе виолина* Весне Алексић), велике поплаве (*Дођи на једно чудно место* Весне Алексић), ратна страдања која су раздвојила породице (помирење чланова раздвојене породице у *Лето кад сам научила да летим* Јасминке Петровић), најчешће из дечје позиције. Са друге стране, приметан је повратак на значајне тематско-мотивске корпусе из пресоцијалистичког – али и из социјалистичког доба. Тако су активна два напоредна тока:

национална култура и идентитет потискивани су деценијама у федеративној држави, у име колективне припадности, па постоји тежња да се српска култура врати свом националном одређењу и у пољу књижевности за децу што производи дела различитих жанрова и мотивација заснована на тематизовању српске историје и преобликовању фолклорне традиције: дела чији су аутори Светлана Велмар-Јанковић (*Књига за Марка, Очаране наочари*), Тиодор Росић (*Долина јорјована, Господар седам брјетова, Бисерна јора* и др.), Драган Лакићевић (*Принцеза и лав, Мач кнеза Стефана* и др.), Гордана Малетић (*Кашарке Београда, На јушју сребра, Крађа винчанске фиџурице* и др.) – и у поезији за децу Бранко Стевановић (збирка *Аванџуре Краљевића Марка*), Драган Хамовић (збирка *Рођен као змај*) и многи други.

Са друге стране, обнављају се вредности социјалистичке епохе, оне која се историјски завршила неславно: то подразумева не само левичарске концепте, већ и југоносталгичне реактуелизације слика заједништва међу народима региона. Приметни су случајеви у којима када идеолошка уверења аутора, помешана са носталгичним сећањем на (социјалистички кодирану) младост, потискују књижевну вредност текста. Можда најексплицитнији пример за то је роман Бориса Јашовића *Ех-Уи њионир* из 2019. године. Начин на који је роман промовисан у широкој ђачкој популацији сведочи о утицају који он има или може имати, па га, самим тим, треба узети у разматрање (превасходно по начину на који се идеологија имплементира у текст).

Треба скренути пажњу и на следеће: у изградњи одређених вредносних концепата учествују и огранци страних издавачких кућа које су доминантне на српском тржишту, чиме тај утицај треба видети као значајан, показује и пример акције „Читалачки маратон“. Промоција читања и окупљања љубитеља књиге осмишљена је брижљиво и нема јој се шта замерити: издавачка кућа већ четири године узастопце расписује конкурс за необјављени роман (за узраст од 11 до 14 го-

дина). Понуда је примамљива из више разлога: новчани износ награде вишеструко је већи од било које књижевне награде из овог поља књижевности, а све књиге из ужег избора имају загарантовану широку читалачку публику, окупљену у Читалачке клубове (по подацима са сајта реч је о више од десет хиљада читалаца у око шест стотина школа). Од неколико стотина анонимних рукописа стручни жири одабира ужи избор од осам романа и прослеђује га главном жирију (више од сто педесет наставника српског језика) да гласањем сузе избор на пет романа и изаберу најбољи. Циљ акције „Читалачки маратон“ је да „негује српску књижевност за децу и младе“, мотивише на читање, подржи издаваштво за младе у Србији. Иако се тврди да није реч о „профитабилној, већ друштвено одговорној акцији“, коју подржава МПНТР, романи се штампају у великим тиражима, продају и нуде публици која је, одабиром уџбеничке литературе, већ упућена на издања истог издавача.

Кад све то знамо, онда је веома необично да се од више стотина пристиглих рукописа у најбољих пет за 2019. уврсти и поменути роман Бориса Јашовића, у којем се на прилично поједностављен начин промовише идеја обнове југословенства. Млади јунаци основношколског узраста проналазе социјалистичке амблеме својих родитеља, одлазе у школу са пионирским капама и марамама, организују Пионирски одред (који се бори са Привредничким лобијем алтернативне вршњачке групе), оснивају Самоуправну републику Пионирију и повезују се с вршњацима из бивше Југославије. Промовисање ех-социјалистичке идеологије приказује се као вршњачка борба за одлучивање и самоорганизовање, ревитализовање идеје једнакости, при чему се из свести јунака, не само младих, већ и генерација њихових родитеља и дека, у потпуности бришу сва трауматска места из 90-их, и тиме обликује крајње упрошћена слика света у којој сукоб између деце и одраслих (уобичајена тема у децјој прози) постаје ује-

дно и идеолошки сукоб између капитализма (одрасли) и социјализма (нове генерације), баш као и век раније, у периоду Краљевине Југославије. Проблем је у томе што ову очигледну ауторску намеру да промовише своја помало утопијска вредносна начела стручни жири препоручује популацији од десет хиљада ученика, и нико то не види као спорно.

Тринаестогодишњи главни лик овог романа има пролетерски/комунистички педигре: три генерације вишечлане породице која се тиска у двособном стану могу се окарактерисати као припадници ниже средње или радничке класе (нешто налик породици из *Бележка једне Ане*, само бројнијој). Две старије генерације одрасле су у социјализму а глава породице, деда Пајсије Поштар (не нарочито инвентивно именовање, будући да је и по професији поштар), био је у своје време „друштвено-политички активан“ и своје идеолошке светоназоре унео је у породицу (супруга му је кћи генерала и народног хероја, млађег сина именовао је Ернесто, по Че Гевари и сл.). Радња је локализована у садашњицу, али је слика стварности изразито сужена, на школски оквир и друштвене мреже. Јунаци се боре против „капитализма“ који, суштински, оличава једино директор, архинепријатељ, с надимком Вампир – за владавину једнакости и права, али њихова „борба“ није суштински утемељена у отпору на било који аспект стварности. Иако су присутни мотиви који би се могли развити у критику система (на пример, отац младог јунака, филозоф, није запослен) они се не развијају (па је очев проблем више што је инфантилан; самим тим, он је задовољан што седи у кући и чита новине). Породица Поштар држи до традиционалних вредности (обавезни породични ручак). Тако је и млади јунак задовољан својим начином живота и не опажа друштвене феномене који обликују његов живот и судбину (не спомињу се елементи транзиције, кризе, деведесете и ратни сукоби, бивше чланице заједничке државе постоје као самосталне државе саме од себе). Све је по-

свећено конструисању носталгично обликоване слике социјализма као доба братства, једнакости и самоупра-вљања („да ли се може створити неко ново *ex-Yu* бра-тство и јединство“ – 75).

Иако, с обзиром на мотивацију, можда и није нелогично да млади јунак лако проналази пионирску униформу свога оца у остави и познаје текст пионирске заклетве (вредности социјалистичког поретка у његовом најближем окружењу су неким чудом и даље активне, иако је од њих прошло више деценија а његов отац понавља како би волео да се „врати у време када је био пионир“) комунистичка ера је толико на дохват руке да Бокини другови већ знају где њихови родитељи чувају своје пионирске капе (на дну фиоке), мараме, па чак и целу заставу (на дну кофера). Тиме се производи утисак да је ова идеолошка матрица жива у колективном сећању и, самим тим, изразито лако обновљива (јунаци – и то опет, као у највећем броју романа о дружинама, доминантно дечаки – сачињавају Статут Пионирског одреда, одржавају оснивачку скупштину, понашају се као мали партијски оперативци).

Југоносталгија је уткана и у композициона начела: наслови првог дела романа представљају одломке пионирске заклетве који се настављају од поглавља до поглавља. Као да то није довољно експлицитно, свако поглавље започиње мотом – цитатом неке рок песме из *ex-Yu* времена. Одабир песама има улогу да integriше наслеђе популарне културе бивших чланица заједничке државе у један исти носталгични сентимент („Хаустор“, „ЕКВ“, „Бајага и инструктори“, „Ева Браун“, „Азра“, „Идоли“, „Тајм“, „Обојени програм“, „Партибрејкерс“, „Рибља чорба“), али с обзиром на исту декаду из које потичу (иако се популарна музика у социјалистичкој епохи развијала деценијама), вероватно проистиче из носталгије утемељене у властитом ауторском сећању. Томе доприноси и једна од финалних акција Пионирског одреда: формирање Музеја успомена од предмета из прошлости, „неизрециво вредних

онима који их ту буду похрањивали“ (135). Мимикрија одраслог приповедног гласа овде је огољена пошто је целокупна акција дечје дружине усмерена на оживљавање прошлости, па и Музеј успомена представља хербаријум приватне историје претходних генерација и нема никакву другачију важност за дечју дружину, осим као темељ обнове прошлог система. О томе сведоче и приповедни искази како је – опет почетком 80-их – било „неко друго време“ „кад су југословенски пасош ценили у свету“ (35).

Други део романа бави се формирањем и ширењем утицаја Самоуправне Републике Пионирије. Мотиви романа дечје дружине варијанти су у чињеници да дечаци поправљају стари шлеп као седиште своје организације, а рефлекс новог доба подразумева медијску промоцију њиховог удружења преко телевизије и друштвених мрежа. Породица Поштар доноси поклоне пионирској организацији на шлеп – својеврстан хербаријум амблема 80-их година прошлог века: пакет грамофонских плоча, стрипове Алана Форда, касицу Југобанке, Марков *Кайиштал*, Че Геварин портрет а мешавина идеолошких матрица очигледна је из чињенице да добијају и Његошев *Горски вијенац* (иначе више пута цитиран у роману).

Банална дисеминација *ex-Yu* идеје очитује се у начину ширења покрета: младићи из бивше Југославије пишу београдским пионирима („Јаране Боко. Другови и другарице пионири. Ћеститам вам проглашење Самоуправне Републике Пионирије“ – 119), решени да покрену пионирска удружења и у својим срединама (при чему је њихов дијалекатски говор готово сатирично карикиран, што је у супротности са основном идејом). Али то нису било који младићи – они су потомци јунака бивше СФРЈ: први се јавља Марио Габелић из Солина крај Сплита („Мој прадида је бија самоуправљаћ партизан, а мојин су ћаћа и матер такођер били (као и твоји) пионири. Јучер сам у школу бија са партизанском капом и направија сам хаос“ – 104), а за

њим следе унук Алије Сиротановића, Мехо Сиротановић из Сарајева, унук Саве Ковачевића („што је погино на Сућеску“) Блажо Орландић из Титограда (Подгорице), Домагој Стублић из Загреба (чији је „одгојитељ Миховил негдањи самопријегорни носитељ Титове штафете“ – 135). На крају романа стижу и писма од Љупке Димковске из Скопља и Мојце Домицељ из Љубљане, на шта се узбуђено узвикује: „Е, сада само комплетни! (...) Живело братство и јединство међу народима!“ (144), чиме је праволинијски вођен утопијски наратив о обнови братства доведен до трагикомичности: млади Београђани васпитани на наслеђу комунизма обнављају пропали сан својих бака и дека, иницирају нови талас братства и јединства, преко фејсбука, и распламсавају идеју самоуправљања победивши зле *јајијевце*.

„Као што је добро познато, оптужба за бивање у идеологији односи се само за друге, а никада за себе“ (Алтисер, 2009, 70).

Покушај обнове социјалистичке идеологије не одвија се само у књижевном стварању, већ и у сфери проучавања, чиме ови случајеви губе карактер појединачних акција и постају нека врста активистичког таласа. За проучавање и вредновање књижевности за децу посебно су заинтересовани критичари који је посматрају из феминистичког и левичарског дискурса. Алтисер сматра да се научни дискурс мора ослободити утицаја идеологије „како би се усудио да буде почетак научног (то јест, без-субјектног) дискурса о идеологији“ (2009, 68). Међутим, група младих левичарки и феминисткиња, које се називају *Побуњене чишаишељке* и уређују портал *Bookvica.net* – *портал за побуњена чишања* промовише се као борци (или боркиње) против родне маргинализације и десничарских, националистичких аспеката књижевности. На пример, једна од њих своју биографију завршава антифашистичком паролом „Смрт фашизму!“ и наводи како њихова „револуција тек почиње“ (Шаулић, 2018, 179), рекло би се

са истом ревношћу какву су показивали идеолози периода са којим се идентификује. Идеологизација у социјалистичком периоду се, дакако, релативизује:

Како се време друге Југославије означава као „идеолошка епоха“ (мада се ова несрећна конструкција нигде не објашњава), имплицитно је дата оцена савремене, постјугословенске епохе, као неидеолошке. Овакве дистинкције нису ни нове ни локалне – Сарланд (2004, 57) у општем медијском дискурсу препознаје изједначавање идеологије и пристрасности које карактерише „другу“ страну, насупрот чему је „наша“ страна, мотивисана здравим разумом (Шљукић, 2018, 64).

Истакнута је јасна вредносна поларизација на „друго“ и „наше“, при чему је „наше“ добро и здраво-разумско, што сва друга становишта чини нездраворазумским. „Наше“ се бори против фашизма, који по њиховом тумачењу обухвата не само крајњу десницу и национализам, већ и патријархат, при чему се било какво наслањање на различите слојеве културе у делу (изузев социјалистичког), сврстава у наведене квалификације. Посебна врста нетрпељивости гаји се према усменој књижевности.

Резултат рада *Њобуњених* читатељки јесте зборник *Раи из деце њерсејекшине* (2018), обликован по *ex-Yu* концепту: сарадњу иницирају критичарке из Србије, а придружују се ауторке из Хрватске, Словеније, Македоније, БиХ. Покушавајући да се изборе са колективном траумом ратова из 90-их, и да ову тему обраде из угла свих који су чинили подручје бивше заједничке територије, ауторке полазе од ширег контекста, епохе НОБ-а и социјализма. Зборник је обликован тако да се у првом делу *НОБ и револуција* преиспитују канонска дела и аутори, а у трећем *Раиови 1991-1999*. Констатује се једнострана ревизија књига из социјалистичке епохе, маргинализованих превасходно због тога што су се бавиле НОБ-ом:

Ту се већ стиже до оног што је – рецимо то тако – најнеобичнији, а можда и највећи губитак произишао из постјугословенске ревизије књижевног и идеолошког наслеђа друге Југославије. Огроман корпус дела чија је суштинска и понекад једина идеолошка порука – антифашизам, одбачен је готово у целости само зато што асоцира на државу која се распала, упркос томе што је антифашистички. Из мало мање наивне перспективе, може се рећи да је корен одбацивања, заправо, у систему вредности (пост)југословенске политике, укључујући ту и сам антифашизам (Шљукић, 2018, 73), без узимања у обзир чињенице да је Ћопићево књижевно дело прво било на удару такве судбине, не само у Србији већ и у осталим постјугословенским државама. Ћопић је брисан из босанског и хрватског канона а дуго маргинализован и у српском канону (па је, изузев романа *Орлови рано леће*, *Јежева кућа* ушла у школске лектире у Србији тек пре неку годину, са изменом школских програма). Иако није укључена у хрватске школске програме и штампана са језичким адаптацијама или без имена аутора на насловној страни – а и таква издања изазивала су оштре критике у хрватској јавности (о томе у: „Težak“, Marušić, 2015, 16), поема је опстала као „део заједничког симболичког капитала“, а хрватски наставници су је користили (и користе је) као допунску лектуру. Тиме је Јежурка Јежић прерастао у парадигму противстављања књижевне вредности текста идеологији.

Међутим, *иобуњене* на сасвим другачији начин сагледавају књижевни рад овог писца. Полазећи из неолевичарског становишта, посебно се усредсређују на роман *Орлови рано леће* зато што је то једини ратни роман за децу у школској лектури (мисли се на стари наставни план и програм), због чега представља део школског канона, чиме је његова симболичка вредност значајна (поменули смо већ Алтисерово виђење школе као моћног државног идеолошког апарата). Очекивало би се да Ћопићеви ликови курира и партизана који

одлазе у рат, тематизација НОБ-а, лично ауторово учешће у НОБ-у и припадност КПЈ (све до тачке у којој се Ћопић разилази с партијом пошто сматра да је изневерила идеју социјалне једнакости), бити афирмативно сагледавани. Али, прво се критикује досадашње проучавање романа у којем се маргинализује ратна тематика, а још више ограђивање од „контекста НОБ и револуције“ (Јовановић, 2018, 28).⁷ Међутим, постоје много значајнији разлози због којих су Ћопићеви *Орлови* спорни: због родних стереотипа, присуства патријархалне матрице и наслањања на усмену матрицу (што се из позиције левичарски „нашег“ одређује као негативна „другост“).

Чињеница је да је само једна девојчица великим трудом и квалитетима (које дечаци опажају као негатив стереотипа о девојчицама – брбљиве, нису храбре и сл.) успева да уђе у дечачку дружину, и то уз много труда. Иако је Луња ћутљива, храбра и спретна, мудра, дакле једна од првих хероина из романескне прозе за децу која надраста дотадашњу слику младих јунакиња – по својим способностима и изласку из унутрашњег простора, резервисаног за женске ликове (спретна је по шуми једнако као у школи), она никада у пуној мери не бива њен истоправни члан, већ задржава своју родну улогу и унутар дружине (док се *орлови* играју она им плете чарапе) (Јовановић, 2018, 19). Када сви дечаци оду у рат (патријархално опонирање активних мушкараца-хероја и бранилаца у рату и „пасивних жена које остају у оквиру породичног дома и касније оплакују погинуле јунаке на бојиштима“ – *Истио*) она остаје код куће, добија улогу обавештајке, а током трилогије и улогу болничарке. Тиме се суштински враћа у

⁷ „...нимало није занимљива чињеница да се за једини роман који у српској лектури тематизује НОБ сматра да је најмање ратни и да је његова рецепција као романа с ратном тематиком последица идеолошке индоктринације, док се нове интерпретације овог романа заснивају на ограђивању од контекста НОБ и револуције, изнова замагљујући и чак доприносећи различитим мизогиним праксама у овом тексту“ (Јовановић, 2018, 28).

свој родни делокруг. Чињеница је да Ћопићев роман садржи обрасце патријархалне културе (доминација мушких ликова, ратовање као „мушки посао“ и сл.), а бар у извесном смислу је превазилази (што је видљиво уколико Ћопићево дело упоредимо са ранијим примерима авантуре дечје дружине у српској књижевности за децу). Међутим, то заиста не значи да се роман може окарактерисати као мизогин; такав закључак представља јасан пример свесног упрошћавања у тумачењу, по којем идеолошка начела аутора бивају наметнута као спољна сила која учитава одређени дискурс без обзира да ли се у њему заиста и налази.

Други, још важнији разлог за одијум према Ћопићевом роману инициран је објављеним чланком⁸ у којем се указује на присуство фолклорне традиције у Ћопићевом опусу (што само по себи није никаква иновативна чињеница, о чему, уосталом, сведоче бројне монографије) те изводи аналогију између романа и народне песме „Косовка девојка“ (Стриц замишља себе као палог јунака док лежи у Луњином крилу) (*Истио*, 19). Са присуством фолклорне матрице у Ћопићевом стварању сагласна је и Јовановић („Књижевни текст читаве трилогије неретко комуницира са нашом усменом традицијом, народним песмама „Стари Вујадин“, „Бановић Страхиња“ и другима, и служи акцентовању потребе дечака за поистовећивањем са епским јунацима, као једне од особености дечије перспективе на рат у Ћопићевим романима – *Истио*, 21), само што то види као непатворени национализам (појам националног свесно се изједначава са појмом националистичком) и, изнова мизогинију, будући да „Позиција жене у наративима о Косовском боју огледа се у њиховим „улогама безимених супруга, удовица и мајки које негују, сахрањују и оплакују српске *хероје*“. Ћопићева грешка је, закључује ауторка, управо то што није начинио субверзивни отклон у односу на усмено наслеђе („За ра-

⁸ Мисли се на: Предраг Јашовић, „Дечаци и девојчице у роману *Орлови рано леће*“, „Детињство“, 1/2012 (XXXVIII), 81–90.

злику од Бевка и Поповића, Ђопић не успева да књижевну традицију на коју се ослања преозначи на субверзиван начин, тиме што патријархални свет усмене књижевности неизмењен преноси у свет свог дела“ – *Истио*) – пошто, по мишљењу ауторке, свако ко нема негативан став у односу на књижевну традицију јесте мизогини националиста. Следствено томе, долази се до закључка да Ђопићев роман својом реконструкцијом *идеологема везаних за косовски мит* конзервира национализам у српској култури и да је *ито* суштински разлог што чини део школског канона:

Због оваквог занемаривања се његово данашње место у канону управо може правдати присуством родних стереотипа и идеологема везаних за косовски мит, који данас могу даље доприносити репродукцији национализма и патријархата (*Истио*, 28).

Посредно проглашавање антифашистички утемељеног писца фашисоидним, не само да представља контрадикцију, већ сведочи о изворној намери да се дискредитује „другост“ – коју представља српска књижевност.

Са друге стране, збирка *Звездане баладе* Мире Алечковић која је у једном периоду била део школске лектире (због чега се и разматра), прилично неутралним тоном (више дескриптивно) и у основи вреднује добронамерно: „У поезији Мире Алечковић деци, децјем страдању и херојству приступа се увек узвишено, каткад и хипертрофирано, али увек са јасних позиција“ (Станојевић, 2018, 60). Ауторка се, и то спада у књижевне чињенице, идеолошки трансформисала у складу са ветровима епоха: од горљиве заговорнице Стаљина и Русије,⁹ антифашисткиње (*Подземни хероји*, 1948,

⁹ У песми „Мали авијатичари“ глорификује се руско друштвено уређење и стаљинизам, а становници СССР-а доживљавају се као својеврсни надљуди – узори према којима југословенски пионир жели да обликује свој живот: „Ја летим са другом, летим смело / право за Москву град // Хоћу да видим шта тамо чини / стаљински нови род / [...] Гледаћу добро како раде / све да научим сам / па кад се вратим својој земљи / да будем користан“.

Пионири, пионирке, 1963), која се залаже против расне сегрегације, колонијализма и за права радничке класе (песма „Мајска поворка“ – Алечковић, 1946а)¹⁰ – до повратка косовском миту и певања о српским средњо-вековним великашима (у збиркама *Царева пољана*, 1995. и *Мајка Јуџовића*, 1997), али се целина њеног ауторског опуса у овом случају не узима у разматрање. Тиме се овакви увиди показују као недовољно утемељени у познавању области коју истражују.

Приказали смо покушаје обнове социјалистичке идеологије у постјугословенском добу. Сведоци смо како је идеолошки усмерена критика утицала на судбине многих писаца, током 40-их, 50-их, па и касније (између осталог и на Ђопићеву). Познато је како су многи писци у социјалистичко доба били маргинализовани, јавно осуђивани и трпели последице због начина обликовања својих књижевних текстова које није било у складу са „прогресивним“ идејама. Неочекивано је да у новом веку, са искуствима која имамо, долази до обнове искључивости у књижевној критици и спољног учитавања идеологема у текстове. Посебно с обзиром на чињеницу да су такви увиди вођени тежњом да конструишу другост у националном идентитету.

¹⁰ У овој песми, која је обликована као сан лирског субјекта, жељена визија света, деца читавог света хрле у Београд на прославу првомајског празника. Међу њима су припадници преваходно социјалистичких земаља (дечака Јунга „из нове, слободне Кине“ шаље друг Мао Це Тунг; совјетска деца стижу носећи у срцу Стаљинов лик); ту су и деца шпанских бораца, као и свих других народа. Једини који оклева јесте Енглец Џим, радничко дете. Он је, наиме, постиђен колонијалном историјом сопственог народа, па оклева да се прикључи поворци. Међутим, мајка га храбри речима: „Пођи дете без страха / сва деца знају да код нас има / газда и сиромеха“.

ЛИТЕРАТУРА

- Мира Алечковић, „Мали авијатичари“, „Пионири“, бр. 1, Централни одбор УСАОЈ-а, Београд, 1946, 9.
- Мира Алечковић, „Мајска поворка“, „Пионири“, бр. 3, Централни одбор УСАОЈ-а, Београд, 1946, 11.
- Мира Алечковић, „Десет година југословенске литературе за децу“, „Летопис Матице српске“, књ. 376, св. 4, Нови Сад, 1966, 364-385.
- Luj Altiser, *Ideologija i državni ideološki aparati (Beleške za istraživanje)*, Prevod s francuskog: Andrija Filipović, Karpos, Beograd, 2009.
- Joyce Bainbridge, Dianne Oberg and Mike Carbonaro, „No text is innocent“, Canadian children's books in the classroom, „Journal of Teaching and Learning“, vol. 3, no. 2, 2005, 1-14.
- Борис Јашовић, *Ех-Уи пионир*, Klett, Београд, 2019.
- Irena Jovanović, „Devojčice kojih nema. Likovi devojčica u jugoslovenskoj književnosti za decu s tematikom Narodnooslobodilačke borbe i revolucije“, u: *Rat iz dečje perspektive*, ur. Nađa Bobičić, Udruženje „Radnik“, Beograd, 2018, 14-29.
- Клет, Конкурс за Читалачки маратон, <https://www.klett.rs/aktuelnosti/raspisan-konkurs-za-cetvrto-kolo-edicije-citalacki-maraton>; приступљено 10. јуна 2020.
- Зорана Опачић, „Претпостављени читалац“, „Иновације у настави“, XXVIII, 2015/4, 18-28.
- Зорана Опачић, „Књижевност и идеологија у периодици за децу Краљевине Југославије (*Полиџика за децу и Јујословенце*)“, у: *Часописи за децу: јујословенско наслеђе (1918–1991)*, ур. Станислава Бараћ, Тијана Тропин, ИКУМ, Београд, 2019, 49-72.
- Зорана Опачић, (*Пре*)обликовање *деџинџива*, Учитељски факултет, Београд, 2019.
- Marija Stanojević, „Komparativna analiza dečje perspektive u zbirkama poezije *Zvezdane balade* Mire Alečković i *Lak kao pero* Aleksandra Ristovića“, u: *Rat iz dečje perspektive*, ur. Nađa Bobičić, Udruženje „Radnik“, Beograd, 2018, 48-62.
- John Stephens, *Language and ideology in children's fiction*, Longman, New York, 1992.
- „Težak“, Marušić Dubravka Patricija, „Formiranje i rastakanje književnih kanona u književnosti za djecu“, „Детињство“, 1/ (XLI), Змајеве дечје игре, Нови Сад, 2015, 11–21.
- Олга Тимотијевић, „О друштвеној улози дечје штампе“, „*Naša deca*“, organ Saveza pionira Jugoslavije, god V, br. 4-5, ur. M. Mandić, Savet društava za vaspitanje i staranje o deci Jugoslavije, Beograd, 1955, 24-25.
- Peter Hollindale, *Ideology and the Children's Book*, In *Signal: Approaches to Children's Books*, 55, 1988, 3-22.
- Dara Šljukić, „Savremena recepcija romana koji tematizuju NOB“, u: *Rat iz dečje perspektive*, ur. Nađa Bobičić, Udruženje „Radnik“, Beograd, 2018, 63-75.

ИДЕОЛОШКО ЧИТАЊЕ У СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ: ИСКУСТВА ИЗ КЊИЖЕВНОГ ЖИВОТА (ПРАКСЕ)

Под сенком полемике Милоша Црњанског и Милана
Богдановића 1932.

Оквир теме може се јасно читати кроз чувену полемику Милоша Црњанског са Нолитом из 1932. године, која је трајала свега десетак дана, али је показала куда ће ићи и како ће се, на фону друштвено-историјских збивања, развијати српска књижевност.

Кроз низ примера – цртица, забележених скоро век после, а који би се могли назвати и лапусима садашњице, кад не бисмо, већ, именованом полемиком, били опоменути на опрез, може се испратити и сагледати стање наше књижевности.

Под књижевношћу се не подразумева само њена уметничка садржина; то је читав систем-мрежа делатника на путу до читаоца: писац, критичар, теоретичар, историчар, издавач, штампари, новинари, јавни дебатни – трибински посленици. Сви смо заједно на истом послу, а у светлу новог доба прилично делатно осамљени.

Цео процес везан за књигу личи на процес производње неког артикла у фабрици: више машина у одвојеним поступцима избацују на крају тражену робу, коју накнадно цела машинерија, такође, само друге врсте (продаја, маркетинг) обрађује, дорађује и пласира у употребу. Нимало налик хуманистичким представама о стваралаштву. Да се сад не бавимо сегментом: да ли је књига роба, и (или) кад она постаје таквом, вратићу се на тему заједничке културне мисије везане за књижевност.

Примећује се, праштајте ако сам у заблуди, у мноштву и непрестаним многим књижевним догађајима и ситуацијама, како је свако заокупљен сопстве-

ним послом и улогом, и како се мало дотичу истински све набројане стране у овом процесу. Научници, који би требало да буду најрелевантнији критичари, заокупљени стицањем звања, притерани сакупљањем бодова, непрестано на пројектима, делују као skupина потпуно ван целине, иако дубоко у том послу. Делује, чак, понекад како су живи писци велики терет свима. Како је свима потребна само књига-роба преко које ће свако доћи до свог циља – статуса. Од издавача преко преводаца и критичара.

Писац је често потребан само уколико и сам има неку друштвено-социјалну функцију која се може уклопити у мрежу неког од система.

На овом скупу, говорићу из самог књижевног живота – праксе, као писац и уредник, а повремено и као тумач неког дела.

На почетку, ево приче везане за Мирослава Тохоља, коме је посвећен овогодишњи скуп. Искуство из праксе показује да идеолошко читање не обухвата само теоријски принцип, већ се распростире и на све сегменте везане за књижевни живот.

Када сам пре неколико година правила књижевно вече М. Тохољу, млади колега који је уређивао један важан програм у Београду, а доцније је награђен стипендијом у иностранству, питао ме је са дозом ироније, да ли ћу стварно правити вече „том човеку“. Више пута, са неверицом великог znalца. На питање да ли је читао нешто од поменутог писца, наравно одговор је био не.

Ако се узме у обзир да је тај разговор слушало десетак младих људи, склоних утопији новог времена о разградњи националног идентитета, или чак и потпуно незаинтересованих, њима се већ у свест урезало да је тај писац неко тамо, потпуно небитан. А исказ је, разуме се, заснован на пишчевом ванкњижевном животу и послениковом, такође, ванкњижевном идеолошком опредељењу. Дакле, читав наш књижевни живот дубоко је у мрежи идеолошког читања и подлеже предрасудама без покрића.

Следећа слика: младе професорке књижевности жале се како су деца „кичаста и без укуса“, и како их гуше Дучићевом и Десанкином патетиком. Све ово може бити испричано на нивоу доскочице, али заправо показује неке симптоме дубоког друштвеног поремећаја. Ти људи дошли су са катедре за српску књижевност, побогу, и зар не би требало да су чувари језика и културне баштине, зар не би требало да разумеју дубоко различите књижевне изразе, епохе и стилове, да разумеју смисао утемељења и духа сопственог идентитета? Потом често се чује: не читамо домаће ауторе, али обавезно ће навести неколико имена тзв. региона.

То су углавном млади људи блиски по укусу и схватањима, постмодернизму, али како је могуће онда, да не разумеју и не знају шта је писао М. Тохол?

Такође познајем особу која је писала Министарству са молбом да се епске песме избаце из градива и лектире, јер су крволочне и фрустрирају децу; истовремено, њена деца су играла најагресивније игрице на мрежи. Притом, та особа није оријентисана „регионално“, дапаче, али би волела да, рецимо, Јерговић или Дежуловић (списак је подужи) уђу у лектиру ако је могуће (јер су тако забавни!).

Шта се може разумети и читати кроз овакве појединачне случајеве? Да је идеолошка матрица против сопствене књижевности и наслеђа раширена и доминантна. Могуће је да део научне заједнице не стиже да примети такве ствари обузет сталним стицањем бодова и осмишљавањем тема за међународне пројекте, а део је окренут баш таквим пројектима, кроз које се, на различите начине, обесмишљава књижевна историја и традиција.

Дакле, на више нивоа се одиграва овај процес, систематично и свеобухватно. При томе практичан део, онај видљиви (не обавезно заснован на естетском принципу), обављају медији и уредници програма. Нема никакве културне политике, или бар нема консензуса о њој. Свако има слободу да бира или одбацује, и при томе огрешења могу да буду и на потпуно несвесној

равни (на нивоу личних афинитета или интереса) или, пак, на смишљеној активности на трагу неке од идеологија или просто, из чистих материјалних побуда, јер се такве услуге, често, и награђују. Тако је медијски и јавни простор прва линија деловања на јавност. Ко прође ту Сцилу и Харибду, тек после тога, често, следи истинска перцепција дела. Понекад су те прве информације из медија оријентир и самим критичарима. Почевши од тога да је то прва информација до тога да се према томе ко организује програм, или ко прави прилоге о књизи, многи критичари оријентишу. Важно је допрети у медије, у јавност; и на основу тога отвара се једно поље које писце може учинити носиоцима моћи (у погледу утицаја на масе, што свакако не искључује исказивање неке идеологије).

Следећа ставка су издавачи. Тамо где се не воде комерцијалним мотивом (у том смислу је број преводних наслова видно велики), онда своје ауторе бирају и препоручују према извесним идеолошким концептима.

Књижевна сцена, неvezано за доминантне идеолошке струје, с друге стране, тренутно живи у неколико паралелних сфера у којима свака има свој систем, и прва подела, данас, била би на мрежне писце и папирнате писце. На мрежама је безброј портала, удружења, клубова... Сваки од њих има своју хијерархију и теорију. Од неоавангардиста, неокомуниста, до неоромантичара и постпостмодерниста. Многи издавачи праве фестивале и сајмове, скупове које без икакве гриже савести називају светским, европским, или неким другим општим именом, а при томе на тим сесијама учествују само писци које сами објављују. При свему овоме (при првом погледу на учеснике) видљиво је присутна подела на најдоминантнија идеолошка опредељења која се поклапају са тренутним геополитичким трендовима: опредељење за тзв. европски или западни глобалистичко-либерални модел или национално-идентитески. Према томе се углавном и назива и Бог у књижевној чаршији.

У школама, тумачење дела покушава да се сведе на употребљиво-идеолошко читање корисно за формирање свести, заправо књижевност се доминантно своди на идеолошко оруђе помоћу кога се уносе нови модели мишљења и самим тим промена свеукупне друштвене парадигме. Препоруке за анализирање дела више немају упориште у естетско-уметничкој сфери већ су смишљено вођене више као политичко-социолошка анкета.

Ми смо колонија стирани књије, укуса, стила и идеја, одзвања кроз српску књижевност Црњанскова порука.

Опсесивна идеја новог века јесте индивидуализам и лажна побуна. Комфор је циљ коме се тежи. Бележећи своје време, окренути сопству, писци изнова и изнова ураћају у свет као странци, и осамљеност, тужна и дубока, карактерише њихове поетике. То је можда најдоминантнија струја у српској поезији новог века. Скоро је један изврстан песник на мрежу поставио обавештење: не обузима ме никакав осећај припадности било каквом колективу. Овим је себе изнео на лицитацију као пожељан за можда, ипак, све, врсте припадања.

Затим, појавио се снажан талас активистичке поезије чији аутори снажно критикују неолиберализам, а управо су корисници његових фондова. Од анархиста до младих комуниста по јавним и гласним прокламацијама, под снажним утицајима идеолошких теорија, ова групација делује веома доминантно. Ни њих не занима никакав идентитетски моменат.

Кроз прозу се такође обрађују пожељне теме. Велики број писаца као мантру користи деведесете, национализам и Милошевића, неретко прилично натегнуто, површно и прозирно. Уопште пожељност и допадљивост *другом* доминира српском књижевношћу.

Имајући у виду вишедеценијско комунистичко и социјалистичко формирање свести, дакле идеолошко, многи важни писци, као и културни радници, за-

право њихова имена и дела, стигматизована на разне начине, сад, излазе у јавност као незаобилазни део националног књижевног опуса. Објављују се њихова дела, организују скупови и трибине, али медијски је то све у сенци политичких догађаја. Номинално их постављамо на место где су заслужили, ипак, ако тај процес не обухвати и школску лектуру и градиво, не само они, него целокупна национална књижевност биће само сенка у неолибералној глобалној доминацији занимљивог и читљивог штива, чији аутори су, при стварању руковођени доминантном идејом и сном о преводу и екранизацији дела (кад је реч о прози). Стога језик у књижевности постаје растресит и једноставан, лако преводљив. При избору тема апстрахује се припадност сопственом културном коду и језику. Имамо већ устаљене мотиве новог система вредности, препознатљиве и у најдаљој тачки цивилизације; рецимо покварен банкомат, шкрипа гума, кафа из старбакса коју неко испија, модели патика, контејнери, мобилни телефони... То се сад назива општецивилизацијским местима културолошког и егзистенцијалног препознавања, и самим тим и приповедања. Тако се између две идеолошке историјске тачке: комунизма и неолиберализма српска књижевност у светлу културне политике јавља као недефинисано подручје вредности.

Дакле, ако у школски програм не уђе књига *Раџини другови* С. Винавера, или нека прича Драгише Васића или Григорија Божовића, нека страница Краковљевог дневника, сав посао око објављивања томова њихових дела, биће само пуко враћање дуга историји.

Да тако заправо и јесте, говори чињеница да су у наше школе ушла активистичка књижевна удружења чији аутори и уредници су потписивачи бесмислене Декларације о заједничком језику. Под симпатичним именима: змајчићи, крокодилчићи, биберчићи... итд... ко би уопште и посумњао да имају неку идеолошку платформу, те слатке дечје игре. Сходно томе, а у складу са иновацијама и трендовима у образовном систему,

делује као да се, нарочито у основним школама, дело инструментализује у потребе и спрам идеологија новог века.

Комедијант случај или нешто друго, али док на једној страни исправљамо историјске неправде, на другој се исти процес одвија пред нама, и сви смо саучесници. Књижевност је подељена, не само на две поменуте, поново доминантне струје, него се књижевни живот одвија на безброј слојева. Скоро да је немогуће имати увид у цео спектар књижевног живота. При томе, многи од стваралаца нису заинтересовани ни за какав статус, други припадају интернационалној струји, трећи регионалној, четврти духовно-религиозној...

Националну културну политику као координантни систем, а ни као регистар вредности, изгледа, није могуће успоставити нити дефинисати. Од Републике Српске преко Црне Горе, широм Европе, Америке и Аустралије, где год да живимо или смо расељени, пише се и ствара на српском језику. Нажалост, све су то трзаји, расцепљене нити, укорењене у потреби за матицом која је и сама дезоријентисана и без снаге да увеже све у једно ткање. Тако је, рецимо, скоро немогуће организовати гостовање писца из било које српске тачке, у матици (и обрнуто), а да буде достојно човека, сем, наравно, ако то није у складу са неким политичко-идеолошким опредељењем или личним познанством.

Управо пристигла вест да је Радомир Уљаревић добио награду у Србији као страни писац, поткрепљује потпуно бунило на књижевним координатама, и одсуство националне културне политике и свести.

Иако ће многи, декларативно, увежбано, мада многи и невољно, посведочити да је дело посебна целина у односу на писца и његове ставове, у пракси се мало ко придржава тог чина, о чему сведочи поменуто искуство везано за писца Тохоља.

Тако се, на неки начин, уз подршку медија, наставља идеја и идеологија левих снага удружених са тзв. грађанском интелигенцијом, настала деловањем *компликованих сила историје*, у процесу још с почетка прошлог века.

Наведене приче из нашег савременог књижевног посла и живота, довољан су пример из кога се може закључити да је парадигма наше стварности још увек 1932. година и наша књижевност као да је заглављена, још, увек у полемици Милоша Црњанског и Милана Богдановића.

Црњансков текст *Ми постојајемо колонија стране књије* оличава цео век српске књижевности.

Стога неколико редова из Полемике кроз које је и овај „извештај савремености“ путовао, вреди памтити:

- *О нашој књижи мало ко води бригу.*

- *Ми разуме се не желимо да се оградимо кинеским зидом од страних књижевности, ни да тражимо фаворизовање сваке баналности ако је наша.*

- *У нашим књижарама највећи део је пореклом страна роба. Последица њене продаје није развишак наше књижевности, а ни дизање нивоа наше средине.*

- *Менталитет идуће поколења, да не говоримо о садашњем, ствара се, на основу шућинске књије, у шућинској атмосфери. Последице тога не треба ваљда нарочито шумачиши.*

- *У том јрдном застоју наше савести за нашу књижевност, одговорност носе у првом реду, наши књижевни кругови, наши књижевни часописи који и сами стоје у вези са рекламом стране књије, наше књижевне установе које су заштареле, па и наша штампа која за шуће нема стројности док за нашу књију нема места.*

На колосеку ове полемике, дакле, јасно се може оцртати и данашња ситуација и као стање и као остварена будућност, неповољна, у којој стојимо као пред свршеним чином, а опет верујући да се може преокренути бар за један подељак свест у овом колонијалном послу.

Апел против Црњанског, упућен свим јавним радницима *У одбрану књижевног посла* који потписује много имена оба доминантна тока: и грађански и леви-

чарски, оставља горак укус, јер: или одиста нису разумели очигледност онога о чему Црњански говори, или су разумели, али схватили оно што ће доћи па су легитимитет дали „европским, интернационалним вредностима“, примећује проф. Мило Ломпар у књизи *Црњански, биографија једног осећања*.

Ова полемика је, дакле, парадигма целог века, јер се кроз њу прате многи културно-политички процеси на нашој књижевној сцени. Иако је кратко трајала, та полемика осветљава суштински проблем нашег идентитета: вечити снобизам, страх да се не испадне паланчанин који и данас, доминантно одређују јавне координате. Уклањање трагова колетивног и традиционалног је најпожељнији модел успеха. И у тој функцији се кроз књижевна дела и данас помера свест колектива, тако да књижевност, као и фудбал, само на супротној страни видљивости, постаје главна споредна ствар на свету.

Ни данас, као и онда, нашим културним елитама као да није јасна тад оцртана Црњанскова идеја: не опонашати туђе моделе, не одрицати се посебности сопственог културолошког кода, него га неговати, модернизовати и одашиљати у свет. А пре свега сопствену јавну свест привести суштини сваке озбиљне културе: дубокој самосвојности која баштини сопствене и општецивилизацијске темеље, што значи не одбацујемо страно, само исказујемо оно што баштинимо: свој идентитет. За цео овај процес, потребно је да се целокупна књижевна заједница, и шире, бринући о књижевности, брине о себи.

И траје та борба, та полемика, као суштинско питање, клатно се непрестано помера. Река речи буја. Ипак, данас нема Црњанског међу писцима, нема никог ко би стао сам на тргу и отписао посленицима колонијалне свести: *Мени не требају ни од кога поштомиси, ја стојим сам за себе, у одбрани наше књижевности. Јавности нека бира.*

**NON IMPRIMATUR
ИЛИ ЦЕНЗУРА У
БИБЛИОТЕКАРСТВУ
И ИЗДАВАШТВУ**

ВИРУС ЦЕНЗУРЕ

О књизи *Non imprimatur* или *Цензура у библиошкекарству и издаваштву* Дејана Вукићевића

Форму и садржај књиге *Non imprimatur* или *Цензура у библиошкекарству и издаваштву* Дејана Вукићевића, објављену 2019. године у суиздаваштву две јавне библиотеке, одредиле су три ауторове професионалне личности: библиотекара, писца и уредника.

Вукићевић је врсни библиотекар, добитник престижних награда на овом пољу, један од наших најзначајнијих савремених библиографа. Радећи годинама са старом и ретком књигом, и књигом уопште, он је стекао специфичан однос према њој, не само као носиоцу садржаја, текстуалном медију, већ и према књизи као објекту, артефакту. Уз то, током своје двадесетогодишње библиотечке каријере Вукићевић се темељно упознао и са историјом књиге, библиотека и библиотекарства, као и са издавачком делатношћу.

Аутор књиге о цензури је и добар прозни писац, потписник више збирки прича и два романа. Пишући прозу, он је избрусио стилски израз, стекао способност да ономе о чему пише да одговарајућу форму, и развио вештину како да текст који ствара буде занимљив за читаоца.

Постоји још пар детаља важних за наш контекст који проистичу из чињенице да је Вукићевић расписан прозни писац. Као такав, он је, наиме, стваралац онога што се може цензурисати. И доиста, он стиче и ово искуство – једна епизода романа *Церебрум* „умекшана” је у коначној верзији књиге. Он такође може бити и аутоцензор, свесно или несвесно одбацујући нешто што је написао, или што би написао, а сматра га неприкладним за објављивање. Даље, дружећи се са другим писцима, Вукићевић је имао прилике да и из прве

руке чује како је цензура функционисала у социјалистичком систему бивше Југославије, али и како је наставила да постоји и у демократском уређењу, све до данашњих дана.

У улози уредника „Гласника Народне библиотеке Србије“, Вукићевић се и сам налази у позицији могућег цензора, вршећи одабир и стручно оцењујући садржај текстова који ће бити штампани у овом престижном библиотечком часопису. Тиме је стекао увид у осећај моћи и одговорности оног ко даје дозволу да се нешто објави.

Наведене особености Вукићевићеве изнедриле су, и у научном и у наративном смислу ваљано саздану творевину којом провејава дух стручњака, писца и књигољупца, у којој можемо уживати и као истраживачи и као знатижељни читаоци.

Вукићевић се, према сопственим речима, питањем цензуре бавио више година. Утолико је необичније што је објављена књига невелика обимом, има тек нешто више од стотинак страна главног текста (не рачунајући фотографије, библиографију и поговор). Ипак, у тих стотинак страна стала је читава општа историја цензуре у издаваштву и библиотекарству, са посебним акцентом на југословенски и српски простор. Хронолошки, аутор је обухватио овај феномен од његовог настанка до данашњих дана.

Стварајући дело које садржи обиље података, много имена, наслова, година, Вукићевић је очигледно осетио да би обиман текст оптеретио читаоца, и одузео књизи на допадљивости и читљивости. Због тога он врши својеврсно компримовање, филигранско филтрирање, свдећи свој рад на двадесет поглавља, која функционишу попут двадесет кратких прича, међусобно повезаних, али и појединачно целовитих.

Користећи се наративном техником карактеристичном за писање кратких форми, из свег обиља знања и информација прикупљених током истраживања, Вукићевић одабира управо оне догађаје, чињенице и

детаље који су парадигматични, сигнификантни за тему одређеног поглавља. Као резултат, добили смо књигу која је, иако формално невелика обимом, значењски и садржински бременита.

У оквиру широко зацртане теме цензуре у издаваштву и библиотекарству, Вукићевић се бави низом конкретнијих питања, подтема које су истакнуте у насловима поглавља. У предговору књиге аутор концизно и прецизно обавештава читаоца да се у тексту који следи бави појмом цензуре, њеним историјским прегледом, суђењима књигама и њиховим ауторима, борбом против цензуре, позитивним тековинама цензуре, креативношћу цензора и довитљивошћу аутора који су претпостављали да би могли бити цензурисани. Даље, најављује Вукићевић, четири поглавља посвећена су цензури у библиотекарству, а још три односу цензуре и библиографије, док је претпоследње поглавље усмерено ка савременом добу, а последње садржи закључне ауторове мисли о одабраној теми.

Вукићевић феномену цензуре не приступа теоретски, он не разматра теоријски различита проблемска питања у вези са цензуром. Иако је из самог текста јасно да је аутор свестан ових питања, и иако их се и сам овлаш дотиче – посебно у уводним поглављима, одељку о аргументима за цензуру и завршном поглављу – фокус му је суштински усмерен на другу страну.

Његов приступ је близак књижевно-историјском, заснован на хронолошком праћењу феномена цензуре, њених различитих видова, од првих забележених случајева до данашњих дана. Ипак, Вукићевић се не задржава само на пуком излагању факата, историографских података, прављењу сувопарног каталога на задату тему. Кроз вешто излагање чињеница он непрестано уткива у текст своје коментаре, запажања и ставове. И управо овај ненаметљив али свеприсутан суд аутора, те суптилне сажете конклузије дају онај животворан дах и индивидуалност књизи.

Став ауторов по питању цензуре је јасан, он је сматра недвосмислено негативном појавом, која наноси штету човечанству. Вера Вукићевићева у неприкосновеност слободе говора најављена је већ у цитату којим се отвара прво поглавље, *Слобода штиамије мора бити безусловна и безгранична или она не постоји* (Робеспјер), а заокружена је цитатом с почетка последњег поглавља: *Не постоји морална или неморална књига. Књије су или добро написане или лоше написане. То је све* (Оскар Вајлд). У поменутом завршном поглављу, које носи индикативан наслов *Закључне мисли или Књига љаву чува, не квари је* Вукићевић за цензуру закључује: *У сваком друштву, од праискона до данашњих дана кочила је најпредак, уназађивала друштвени развој, материјално је неизмерно кошћала човечанство, обесмишљавала смисао људске егзистенције (ако погледамо да неки смисао уопште постоји).*

Поред квалитета централног дела текста, о којем смо до сада говорили, додатну вредност књизи даје и обимна грађа за библиографију о цензури, која је, како у поговору исправно примећује словеначки историчар књижевности, Маријан Довић, вредна и сама по себи, и као користан путоказ будућим истраживачима. Њу чини укупно 670 библиографских јединица које је аутор, према сопственом казивању, *примарно или секундарно сређао приликом рада на књизи.*

Споменути привржено зналачки однос Вукићевића, али и његових издавача – лазаревачке и обреновачке библиотеке – према књизи као артефакту вероватно је допринео да *Non imprimatur* и својим физичким изгледом делује узорно. С укусом изведен дизајн књиге, тврде корице, неуобичајени формат, несвакидашњи прелом, пажљиво одабране фотографије – све ово доприноси оном тактилном и визуалном читалачком ужитку, везаном за процес читања независном од самог текста.

Non imprimatur није претенциозно писана књига. Она нема енциклопедијски замах нити особите научне претензије. Сам аутор у предговору констатује:

Текст који следи ограз је моћућности и способностима овог аутора, дакле не треба очекивати много, али је свакако резултат вишегодишње истрајног бављења феноменом цензуре, феноменом којим је инфициран, а ево сада покушава и да заразу прошири. Преиусишти се, дакле, зарази.

Иако аутоиронично упозорава да од књиге не треба очекивати много, он нам саопштава да је то плод вишегодишње истрајног бављења феноменом цензуре и очекује да она поседује инфективну моћ. Цитат нам истовремено указује и на стилску истанчаност која одликује књигу.

И доиста, *Non imprimatur* Дејана Вукићевића добро је написана књига, коју одликују темељно познавање материје, успешно осмишљена композиција, вешт одабир грађе и парадигматичних примера, приповедачко умеће и луцидни коментари. С обиљем података и смерница, она је најкориснија могућа полазна тачка за сваког ко се жели озбиљније бавити феноменом цензуре, али и штиво у којем ће сваки заинтересовани читалац уживати.

У складу с реченим – препустимо се зарази.

CONTRA (ET PRO) CENSURAE

Non imprimatur или *Цензура у библиотекарству и издаваштву*, Дејан Вукићевић. Београд: Библиотека „Влада Аксентијевић“, Обреновац, Библиотека „Димитрије Туцовић“, Лазаревац, 2019.

Тема цензуре је „безобална, што аутоматски ствара проблем приступа“, упозорава Дејан Вукићевић, пре него што ће нас извести далеко на пучину, и методолошко уточиште свог истраживања пронаћи у укрштају знања из домена издаваштва, библиотекарства, штампарства и историје књижевности. Књига је настала из дугогодишње ауторове фасцинације (заражености?) феноменом цензуре, развила се из научног рада објављеног 2016. године у „Гласнику Народне библиотеке Србије“. Важна допуна тексту су сликовни прилози, они дочаравају епоху из које долазе, драматизују текст и доприносе пријемчивости истраживања широј публици. Треба споменути и поговор Маријана Довића који најпре кратко анализира књигу Роберта Дарнтонa *Цензори на послу: како су државе обликовале књижевност*, а затим сумира и коментарише најважније Вукићевићеве закључке.

Ауторов предговор и прва четири поглавља одмах постављају парадоксалност као основну одлику тумаченог феномена. У одељку „Појам цензуре“ Вукићевић најпре представља и критикује различите дефиниције цензуре из домаћих и страних речника и енциклопедија, њима суштина термина измиче, нарочито мимикријске особености незваничне цензуре, на разоткривању њених механизма Вукићевић инсистира. Критички су сагледани и различити прогласи, декларације, манифести који се баве проблемом цензуре у библиотекарству, противе јој се и наглашавају важност грађанског права на слободно мишљење. Вукићевић ће се

запитати – „но, да ли је то баш све тако на делу?“ и увести проблем уочавања цензуре у савременом историјском тренутку.

Од почетка је приметан ауторов колекционарски приступ чињеницама који местимично може деловати чак и опсесивно, изнова, изнова, почевши у поглављу „Видови цензуре“ се наводе различите теоријске поделе и представљају облици деловања цензуре у намери да се она бар на трен укроти. Вукићевић ће видове тумаченог феномена, користећи литературу, разложити према различитим критеријумима: извору појављивања, степену обухвата, третирању у правној регистратури, објекту који трпи цензуру, смеру деловања, вредносном предзнаку, степену отворености. Највише пажње посвећује се *аутоцензури*, борби са идеолошким контекстом у бићу аутора, делује да је овај вид „кастрирања“ књижевности најпогубнији. У причи око аутоцензуре биће поменут и „јеретички“ случај Бранка Ћопића и његова судбина у бившој Југославији, на чијој важности аутор инсистира и више пута ће му се рефренично враћати.

„Историјски преглед“ садржи мноштво случајева цензурисања из историје, почевши од Кине и древног Египта, а затим и Грчке, Рима, средњовековне хришћанске Европе, доба реформације и Француске револуције, нацистичке Немачке, Совјетског Савеза, Сједињених Америчких Држава и других земаља. Заједно, они указују на апсолутну временску и географску распрострањеност појаве која потврђује подређеност историје издаваштва политичкој историји. „Историјски преглед“ није сув и фактографски, већ обилује цитатима и занимљивим примерима, кратким коментарима и класификацијама. Он омогућава Вукићевићу да извучи закључке о промени рада цензора, на пример, уочава да руски цензори пре револуције нису смели преправљати текст, већ само избацивати неподобне делове, док совјетски „својим интервенцијама практично постају *коаутори*“.

Анализа се најдуже задржава на цензури у социјалистичкој Југославији у одељку „Цензура у Србији“, уз преглед забрана и интервенција у доба Обреновића и Карађорђевића, ту су ауторски коментари најдужи и полемични. Научни апарат ојачава се коришћењем правног материјала, опширно се цитирају пропис кнеза Милоша упућен Књажевско-Србској Канцеларији или *Закон о шћамји* ФНРЈ-а из 1945. године и други документи. Књига посебно добија на тежини укључивањем грађе ове врсте и постаје, између осталог, историјат законског регулисања цензуре у домаћим оквирима. Експлицитно навођење ставова цензора обогаћује документарни квалитет књиге. Гротескно делује изјава јавног тужиоца, Милоша Алексића, укљученог у пред мете везане за забране у издаваштву: „Зар осам забрањених штампаних ствари могу да угрозе слободу стваралаштва 17.000 наслова колико се годишње изда у Београду?“

Суђења писцима и књигама задужују посебно главље, и после кратког прегледа примера из светске књижевности аутор се дуже задржава на суђењима у Србији, најпре Браниславу Нушићу, по наредби краља Милана крајем XIX века, а затим и на случајевима после Другог светског рата. Суђења Ивану Ивановићу за роман *Црвени краљ* и Гојку Ђогу за збирку песама *Вунена времена* посматрају се као кључна у епохи. Јасно заузевши став и позицију полемичара Вукићевић закључује да је Ђогов случај „непроцењиво сведочанство о једној малој историји бешчашћа“ и песникову одбрану пред судом и реченицу: „суд може лако уништити писца, али је потпуно немоћан над поезијом“, важну мисао о превласти поезије над цензуром, можемо замислити и као мото књиге.

Следећи одељци су аксиолошки – „Борба против цензуре“ наводи текстове који су образлагали потребу за слободним кружењем тековина људске мисли као што су *Ареопагитика* Џона Милтона, *Теолошко-политички трактат* Баруха де Спинозе, или есеј „О слободи“ Џона Стјуарта Мила. Вукићевић примећује да су

критичари цензуре умели да прилагоде своју аргументацију и противника изазову његовим оружјем. Историјски примери борбе са цензуром спајају се са отпором фикције, књижевних дела међу којима су истакнути роман *Ми* Јевгенија Замјатина, *Врли нови свет* Олдоса Хакслија, *Фаренхајт 451* Реја Бредберија и наравно Орвел и његов роман *1984-та*.

Парадоксалност је уткана и у структуру књиге која „таласа“, увезана поглавља су некада супротстављена, читаоцу навикнутом на негативну слику цензуре и императив борбе са њом следи изненађење, таква позиција се преиспитује у одељцима „Аргументи за цензуру“ и „Светла страна цензуре“. Најпре се претресају аргументи у корист цензуре Стефана Моравског међу чијим ставовима аутор сматра да је најприхватљивији онај о примени цензуре у одређеним случајевима из васпитних разлога. Домен прихватљиве интервенције шири се према примерима повреде универзално прихваћених људских права у одређеним књижевним делима и према интернету, простору чија регулација, до сада готово непостојећа, се може моделовати према издавачкој.

Последња три поглавља посвећена цензури у литератури/издаваштву заокружена су креативним, луцидним примерима, анализом начина на који су се у тексту као бојном пољу огледали цензори и аутори. „Креативност цензора“ донеће најпре класификацију мера које су „инквизитори“ примењивали на текстовима — од незваничне усмене претње до погубљења аутора. Метода „кастрирања“ књига, објављивање пречишћених издања Шекспира, Декамерона, Библије је посебна пекулијарност, сада се може читати као анахрона примена постмодернистичких књижевних техника. „Заобилажење“ цензуре поново помера перспективу, наводећи начине на који су аутори и издавачи успевали да избегну цензурисање, често давањем лажних података о књизи, измишљањем градова, аутора и штампарија, што причу о цензури уводи у атмосферу Павићевог *Хазарског речника*.

Са извежбаним оком за куриозитете, нескривеном фасцинацијом материјалом и његовим формама које бубре и гранају се у најразличитијим правцима Вукићевић својој страсти према чудноватим „израслинама“ цензуре посвећује посебно поглавље – „Бисери бешчашћа“. Забавно, духовито, зачудно, ово поглавље писано је у трагикомичном тону, пуно је химера насталих у процесу цензурисања кроз векове. Таква је, рецимо, чињеница да је у *Великој совјетској енциклопедији* после погубљења Лаврентија Берије избачена одредница о њему и затим замењена одредницом о Беринговом мору „која је морала бити онолико дуга колико је била и она о Берији“.

Неки куриозитети делују сасвим апсурдно, као податак да је одређени ирачки цензор у уџбенику за хемију формулу за воду протумачио као увреду за султана Абдула Хамида или да је *Алиса у Земљи чуда* била забрањена у кинеској провинцији Хунан. Вукићевићеви бисери повлаче са собом и језу и подозрење, сличну оној из прича Данила Хармса – податак да је Варлам Шаламов морао по други пут да робија зато што је Ивана Буњина назвао великим писцем, да су у ОШ „Владимир Назор“ спаљивали књиге самог Владимира Назора или да је *Чича Томина колиба* била забрањивана у Америци најпре због антирасизма, а касније због расизма – показују колико цензура може оличавати идеолошке и људске ћорсокаке.

Следећа целина проблематизује функцију библиотекарства у анализираној области. Трагично, у одељку „Цензура у библиотекама“ (на који се природно на слања поглавље „Цензура у приватним библиотекама“) наводе се бројни случајеви књигоцида кроз историју, почевши од пламена којим је горела Александријска библиотека. Вукићевић ће осветлити и питање *набавне йолиџике* као још један вид камуфлираног, наизглед не приметног уплива забрана – „цензура се у библиотеци најједноставније може спровести још пре него што публикација треба да уђе у библиотеку“. Осим набавне

политике, уклањање публикација из фондова други је механизам библиотечке цензуре, а изненађује и увид да је и додељивање Награде за најчитанију књигу Народне библиотеке, фингирање етикета при гласању за њу, још један, неочекиван вид контролисања књижевности. Овакви увиди „са терена“ неки су од најважнијих доприноса Вукићевићеве књиге проучавању цензуре. Аутор инсистира на начелу објективности у поглављима „Неутралност библиотекара“ или „Будност у библиотекама“, илустративан је пример борбе америчких библиотека са ФБИ службом крајем XX века зарад очувања интегритета професије и права на приватност читалаца.

Таласање садржаја, на које смо навикнути, условава следећу слику – пред нама се указују мрачна „гробља“ књига – *Сјецхрани, Д фондови, Паклови, Q фондови, Тајне коморе*, Вукићевић ће нас упознати са одељењима у којима су се похрањивале забрањене књиге, доступне само одабранима. У три повезана поглавља „Цензура и библиографија“, „Објективност у библиографији“ и „Спискови за одстрел“ шира публика ће се по први пут сусрести са важношћу библиографије, са откривањем постојања цензуре, простора за интервенцију и манипулацију, у дисциплини у којој бисмо очекивали само навођење факата. Као и у случају библиотекара и овде се инсистира на принципу објективности и наводе се случајеви идеолошке злоупотребе библиографије, нарочито у тоталитарним режимима. Илустративан је списак „књига за одстрел“ из 1936. године у нацистичким библиотекама међу којима се налазе књиге издајника, политичких емиграната, страних писаца, марксиста, пацифиста, књига јеврејских аутора, али и забавна литература заснована на буржоаским, феудалним идејама и књиге које промовишу националистички сентиментализам.

Узроке цензурисања библиографија одлично сабира цитат Александра Стипчевића, чији закључци се често наводе – „уврстити штетну и непожељну књигу и

једнако таква аутора у националну библиографију значи признати да та књига и тај аутор припадају дотицној националној култури“. У том смислу треба схватити и постојање спискова неподобних књига у комунистичкој Југославији попут хрватске или црногорске *Бијеле књије*.

Претпоследње поглавље „Двадесет и први век“ претреса једини познати случај судски забрањене књиге у XIX веку у Србији, забрану књиге Јиргена Графа *Миш о Холокаусту* 2010. године због „заговарања расне, националне и верске мржње“. И у том случају Вукићевић уочава нелогичност – иако је забрањена Графова књига, постоји дозвола да се штампају наслови попут *Прошкола Сионских мудраца* и *Моје борбе* Адолфа Хитлера. На тај случај надовезује се и проблем цензуре у XIX веку, постављен у финалном одељку „Закључне мисли или Књига главу чува, не квари је“, Вукићевић ће у њему закључити да се цензура сада „сели у корпорације, концерне, медије“, да је еволуирала – „њени методи данас нису тако транспарентни као некад, попут Инквизиције, већ суптилни, готово невидљиви“. Детерминистички трагично делује приказ цензуре у овој монографији на тренутке, застрашују њено преживљавање и прикривање у демократским друштвима, њена трансформација и чињеница да су хришћани и комунисти, померивши се из позиције жртве, по задобијању моћи, почели и сами да цензуришу и угњетавају своје противнике. Због тога је Вукићевићу важно да апелује на професионалан, објективан приступ књижевности, издаваштву и библиотекарству, његова књига је у том смислу ангажована. Као најтежи задатак намеће се борба са сопственим ставовима, стручњацима је најтеже одолети цензури: „када је цензор у њима самима, односно када је то прекрајање у складу с њиховим личним идеолошким ставовима“.

Књига се не завршава песимистично, у борби литературе и цензуре, аутор јасно уочава да суд историје вреднује страну Књижевности, цензор временом,

после промене идеолошке парадигме заузима позицију осуђеног – „тешко је одупрети се искуству, да је цензор увек заправо, на самом крају на губитку“. Напор моћних механизма, некада појединаца некада институција задужених за цензуру показује се на крају бесврховит: „залуд су потрошени и људски и материјални ресурси, потрошено је време“.

„Non imprimatur или Цензура у библиотекарству и издаваштву“ књига је која скицира, аутор нам не би дозволио да употребимо неку јачу реч, основне облике и историју феномена цензуре. То је омогућено и коришћењем обимне литературе, пре свега на српском и руском језику, која је наведена у посебној целини насловљеној „Грађа за библиографију“. Неко будуће истраживање цензуре у издаваштву и сродним дисциплинама може се ослонити на Вукићевићев рад и можда би могло кренути у дубље преиспитивање механизма њеног постојања на интернету.

Књига пред нама често се налази „на међи“ научног и есејистичког, може се сматрати научнопопуларним водичем кроз цензуру са повременим излетима у литерарно – луцидним опажањима и метафорама Вукићевић се каткад сасвим размаше, нарочито при сусрету са бисерима из света забрана и интервенција који садрже толико апсурда, хумора и трагике. Ауторова сугестија да се препустимо зарази са почетка књиге управо у тим тренуцима је најпримамљивија, страст, несигурност, унутрашња метаморфоза до које долази при сусрету са „болешћу“ цензуре заводе, и зато треба завршити неким од обиља чудесних примера – Љуба Ненадовић, када му је забрањен лист „Шумадинка“, огласио је звонима са Саборне цркве смрт свог листа.

**ФОТОГРАФИЈЕ 36. КЊИЖЕВНИХ СУСРЕТА
„САВРЕМЕНА СРПСКА ПРОЗА“**

Књижевник Мирослав Тохол

„Књижевни портрети Мирослава Тохоља“

*Др Александар Јовановић, др Јован Делић, Мирослав Тохољ
и др Горан Максимовић*

Књиге Мирослава Тохолја

*Група фототографија на завршетку „Књижевної портрети
Мирослава Тохолја“*

*„Окруїли сїо“: „Идеолошка шумачења
срїске књижевности“*

Присутїво писца на „Окруїлом сїолу“

*Милица Кецојевић, др Зорана Ојачић и др Јован Делић
на „Окрућом стоу“*

Део учесника на „Окрућом стоу“

*Др Дејан Вукићевић и део публике на „Окрулом сјоулу“ у
Чишаоници Народне библиотеке „Јефимија“*

Мирослав Тохол, учесници и публика у холу библиотеке

„САВРЕМЕНА СРПСКА ПРОЗА“ ТРСТЕНИК 1984-2019.

1984 / КЊИЖЕВНО ВЕЧЕ МЛАЂА СРПСКА ПРОЗА

Милисав Савић, Радослав Братић,
Јанко Вујиновић, Милосав Ђалић,
Бранко Летић, Саша Хаџи Танчић,
Славен Радовановић, Љиљана Шоп,
Милош Петровић.

1985 / КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ МИОДРАГА БУЛАТОВИЋА

Мирко Ђорђевић, Милан Комненић,
Миодраг Булатовић.

УНИВЕРЗАЛНО И РЕГИОНАЛНО У САВРЕМЕНОЈ СРПСКОЈ ПРОЗИ

Мирко Ђорђевић, Миодраг Рацковић,
Ђорђе Јанић, Џевад Сабљаковић.

КЊИЖЕВНО ВЕЧЕ САВРЕМЕНА СРПСКА ПРОЗА

Миодраг Рацковић, Мома Димић,
Милосав Ђалић, Јанко Вујиновић,
Џевад Сабљаковић, Драгомир Лазић,
Саша Хаџи Танчић, Босилка Пушић,
Славко Лебедински.

1986 / КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ ДРАГОСЛАВА МИХАИЛОВИЋА

Драгослав Михаиловић,
Љубиша Јеремић,
Милутин Срећковић.

ПРИБЛИЖАВАЊЕ ЖАНРОВА У САВРЕМЕНОЈ СРПСКОЈ ПРОЗИ

Љубиша Јеремић, Света Лукић,
Вук Крњевић, Милосав Мирковић,
Радивоје Микић, Милош Петровић,
Михајло Пантић, Марко Недић,
Милутин Срећковић,
Александар Јовановић.

КЊИЖЕВНО ВЕЧЕ САВРЕМЕНА СРПСКА ПРОЗА

Ратко Адамовић, Жика Лазић,
Света Лукић, Миладин Мичета,
Светислав Басара,
Саша Хаџи Танчић,
Антоније Маринковић.

1987 / КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ ВИДОСАВА СТЕВАНОВИЋА

Видосав Стевановић, Петар Џаџић,
Милосав-Буца Мирковић.

НОВИ ТОКОВИ У САВРЕМЕНОЈ СРПСКОЈ ПРОЗИ

Петар Џаџић, Милосав Мирковић,
Живан Живковић, Милош Петровић,
Славко Лебедински,
Никола Цветковић.

КЊИЖЕВНО ВЕЧЕ САВРЕМЕНА СРПСКА ПРОЗА

Петар Сарић, Миленко Јефтовић,
Радослав Стојановић,
Милосав Ђалић, Богдан Шеклер,
Милорад Грујић, Исмет Реброња,
Данило Марић,
Драгомир Попноваков.

1988 / КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ СЛОБОДАНА СЕЛЕНИЋА

Слободан Селенић, Мирослав Егерић,
Љубиша Јеремић.

КРЕТАЊЕ ИДЕЈА У САВРЕМЕНОЈ СРПСКОЈ ПРОЗИ

Предраг Палавестра, Славко Гордић,
Мирослав Егерић, Љубиша Јеремић,
Радомир Батуран, Милош Петровић,
Даница Андрејевић,
Никола Цветковић,
Радослав Златановић.

1989 / КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ АНТОНИЈА ИСАКОВИЋА

Антоније Исаковић, Петар Џаџић,
Мирослав Егерић,
Предраг Палавестра.

БЕКСТВО ИЗ ТЕСКОБЕ У САВРЕМЕНОЈ СРПСКОЈ ПРОЗИ

Предраг Палавестра, Петар Џаџић,
Мирослав Егерић, Љубиша Јеремић,
Милош Петровић, Марко Недић,
Јован Стриковић, Владета Вуковић.

1990 / КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ ЈОВАНА РАДУЛОВИЋА

Јован Радуловић, Љубиша Јеремић,
Радивоје Микић, Станко Кораћ,
Душан Иванић.

КЊИЖЕВНОСТ СРБА У ХРВАТСКОЈ

Станко Кораћ, Душан Иванић,
Славица Гароња, Анђелко Анушић,
Небојша Деветак, Драго Кекановић,
Славко Лебедински, Јован Радуловић,
Љубиша Јеремић.

**1991 / КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ
МИЛИСАВА САВИЋА**

Милисав Савић, Мирослав Егерић,
Вук Крњевић, Милутин Срећковић.

**САВРЕМЕНА СРПСКА
ПРИПОВЕТКА:**

НОВЕ ТЕНДЕНЦИЈЕ

Срба Игњатовић, Михајло Пантић,
Милутин Срећковић, Вук Крњевић,
Мирослав Егерић, Васа Павковић,
Милисав Савић, Јанко Вујиновић,
Милош Петровић, Ратко Адамовић,
Милосав-Буца Мирковић,
Славко Лебедински.

**1992 / КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ
МИЛОРАДА ПАВИЋА**

Миодраг Радовић, Зоран Глушчевић,
Милорад Павић, Јасмина Михајловић.

ПАВИЋ И ПОСТМОДЕРНА

Никола Милошевић, Душица Потих,
Михајло Пантић, Јасмина Лукић,
Сава Дамјанов, Зоран Глушчевић,
Милентије Ђорђевић.

**1993 / КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ
МИРОСЛАВА ЈОСИЋА ВИШЊИЋА**

Мирослав Јосић Вишњић,
Марко Недић, Радивоје Микић,
Љубиша Јеремић,
Бранимир Живојиновић.

**ПУТОПИСНА ПРОЗА
МИЛОША ЦРЊАНСКОГ**

Милош Петровић, Мирослав Егерић,
Љубиша Јеремић, Зоран Аврамовић,
Ђорђе Вуковић, Радивоје Микић,
Бранимир Живојиновић,
Мирослав Јосић Вишњић,
Марко Недић.

**1994 / КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ
БОШКА ПЕТРОВИЋА**

Бошко Петровић, Славко Гордић,
Чедомир Мирковић,
Мирослав Егерић.

**КЊИЖЕВНИ КРИТИЧАРИ
КАО ПРИПОВЕДАЧИ**

Михајло Пантић, Мирослав Егерић,
Марко Недић, Чедомир Мирковић,
Милош Петровић, Ђорђе Писарев,
Даница Андрејевић.

**1995 / КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ
РАДОСЛАВА БРАТИЋА**

Радослав Братић, Љубиша Јеремић,
Милош Петровић, Гојко Божовић,
Јован Делић.

ЗНАКОВЉЕ ИВЕ АНДРИЋА

Радован Вучковић, Јован Делић,
Никола Милошевић, Радослав Братић,
Мирослав Егерић, Љубиша Јеремић,
Гојко Божовић, Владета Вуковић,
Михајло Пантић, Милосав Ђалић.

**1996 / КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ
АЛЕКСАНДРА ТИШМЕ**

Александар Тишма, Милосав Ђалић,
Васа Павковић.

**САВРЕМЕНА СРПСКА ПРОЗА
И ИСТОРИЈА**

Марко Недић, Чедомир Мирковић,
Милисав Савић, Даница Андрејевић,
Мирослав Егерић, Милош Петровић,
Предраг Марковић, Ђорђе Писарев,
Горан Петровић.

**1997 / КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ
ЖИВОЈИНА ПАВЛОВИЋА**

Живојин Павловић, Гојко Божовић,
Михајло Пантић, Иван Растегорац.

КЊИЖЕВНОСТ И МЕДИИ

Чедомир Мирковић, Гојко Божовић,
Милош Петровић, Михајло Пантић,
Слободан Стојановић, Милан Орлић,
Мирослав Егерић, Иван Растегорац,
Милета Аћимовић Ивков,
Славен Радовановић.

**1998 / КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ
СВЕТЛАНЕ ВЕЛМАР-ЈАНКОВИЋ**

Светлана Велмар-Јанковић,
Радивоје Микић, Милош Петровић,
Александар Јовановић.

**ЕСЕЈИСТИЧКО
У САВРЕМЕНОЈ ПРОЗИ**

Љубиша Јеремић, Мирослав Егерић,
Жарко Рошуљ, Чедомир Мирковић,
Радивоје Микић, Љиљана Шоп,
Милисав Савић, Ратко Адамовић,
Милош Петровић, Милосав Ђалић,
Горан Станковић, Фрања Петриновић,
Александар Јовановић.

**1999 / КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ
ДАНИЛА НИКОЛИЋА**

Данило Николић, Марко Недић,
Радован Бели Марковић,
Радивоје Микић.

**ТЕМА РАТА
У САВРЕМЕНОЈ СРПСКОЈ ПРОЗИ**

Марко Недић, Јован Делић,
Радивоје Микић, Милош Петровић,
Михајло Пантић, Мирослав Егерић,
Милета Аћимовић Ивков.

**2000 / КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ
ПАВЛА УГРИНОВА**

Павле Угринов, Радивоје Микић,
Михајло Пантић, Васа Павковић.

**КРИТИЧКА ДИМЕНЗИЈА
У ДЕЛУ БОРИСЛАВА ПЕКИЋА**

Милош Петровић, Михајло Пантић,
Милан Орлић, Мирослав Егерић,
Радивоје Микић, Јован Делић,
Милена Стојановић, Бојан Ђорђевић,
Лидија Бошковић.

**2001 / КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ
ДОБРИЛА НЕНАДИЋА**

Добрило Ненадић, Милош Петровић,
Михајло Пантић, Чедомир Мирковић.

**ПРИПОВЕДАЧКИ ТОКОВИ
У СРПСКОЈ ПРОЗИ XX ВЕКА**

Михајло Пантић, Радивоје Микић,
Даница Андрејевић, Јован Делић,
Александар Јерков, Милош Петровић,
Мирослав Егерић, Љиљана Шоп,
Чедомир Мирковић, Васа Павковић,
Гојко Тешић, Миливоје Р. Јовановић.

**2002 / КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ
РАДОВАНА БЕЛОГ МАРКОВИЋА**

Радован Бели Марковић,
Радивоје Микић, Данило Николић,
Михајло Пантић, Остоја Продановић.

**ЈЕЗИК КАО ТЕМА
САВРЕМЕНЕ СРПСКЕ ПРОЗЕ**

Марко Недић, Михајло Пантић,
Снежана Баук, Горан Петровић,
Александар Милановић,
Мирослав Егерић, Милош Петровић,
Драган Хамовић, Слађана Илић.

**2003 / КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ
МЛАДЕНА МАРКОВА**

Милосав Ђалић, Петар Пијановић,
Васа Павковић, Младен Марков.

**СЕЛО У САВРЕМЕНОЈ
СРПСКОЈ ПРОЗИ**

Милош Петровић, Младен Марков,
Мићо Цвијетић, Даница Андрејевић,
Славен Радовановић,
Мирослав Егерић,
Радован Бели Марковић.

**2004 / КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ
ГОРАНА ПЕТРОВИЋА**

Михајло Пантић, Васа Павковић,
Александар Јерков, Горан Петровић.

**СРПСКИ ПЕСНИЦИ
КАО ПРИПОВЕДАЧИ**

Марко Недић, Чедомир Мирковић,
Михајло Пантић, Александар Јерков,
Петар Пајић, Милентије Ђорђевић,
Мирослав Егерић, Милош Петровић,
Гојко Божовић, Милосав Ђалић,
Милета Аћимовић Ивков.

**2005 / КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ
ВОЈЕ ЧОЛАНОВИЋА**

Марко Недић, Васа Павковић,
Воја Чолановић.

НОВА ЧИТАЊА ДАНИЛА КИША

Јован Делић, Јасмина Ахметагић,
Мирко Демић, Александар Јерков,
Драган Бошковић, Михајло Пантић,
Иван Негришорац, Марко Недић,
Милош Петровић, Татјана Росић,
Воја Чолановић, Младен Шукало,
Милета Аћимовић Ивков,
Миодраг Радовић.

**2006 / КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ
ВИДЕ ОГЊЕНОВИЋ**

Гојко Божовић, Михајло Пантић,
Слободан Владушић,
Вида Огњеновић.

**ДРАМАТИЗАЦИЈА
ПРОЗНИХ ДЕЛА**

Гојко Божовић, Миленко Пајић,
Маша Стокић, Небојша Брадић,
Милош Петровић, Бранислав Недић,
Бранко Брђанин Бајовић,
Милосав-Буца Мирковић,
Вида Огњеновић.

**2007 / КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ
МИЛОВАНА ДАНОЈЛИЋА**

Радивоје Микић, Марко Недић,
Миодраг Радовић, Милован Данојлић.

СРПСКА ПОЕТСКА ПРОЗА

Радивоје Микић, Михајло Пантић,
Бојан Јовић, Даница Андрејевић,
Милета Аћимовић Ивков,
Милош Петровић, Слађана Илић,
Марко Недић, Милован Данојлић,
Миливоје Р. Јовановић.

**2008 / КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ
ДОБРИЦЕ ЋОСИЋА**

Душан Берић, Мирослав Егерић,
Гојко Тешић, Милан Радловић,
Светозар Кољевић, Марко Крстић,
Ристо Тубић, Миодраг Радовић,
Радован Бели Марковић,
Милан Радић, Богуслав Жјелињски,
Добрица Ћосић, Предраг Палавестра.

ПИСАЦ И ЗАВИЧАЈ

Миодраг Радовић, Ана Вукић-Ћосић,
Гордана Влаховић, Михајло Пантић,
Катица Дармановић, Мићо Цвијетић,
Сунчица Денић, Жарко Команин,
Милош Петровић, Гојко Божовић,
Бошко Руђинчанин,
Миљурко Вукадиновић,
Братислав Милановић.

КЊИЖЕВНО ДЕЛО МИЛОСАВА ЋАЛИЋА

Даница Андрејевић,
Милош Петровић, Милосав Ћалић,
Миливоје Р. Јовановић.

2009 / У КЊИЖЕВНОМ КОНАКУ ДАНКА ПОПОВИЋА

Милета Аћимовић Ивков,
Миша Ђурковић, Милосав Ћалић.

КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ ДАВИДА АЛБАХАРИЈА

Гојко Божовић, Михајло Пантић,
Татјана Росић, Давид Албахари.

ФРАГМЕНТ У СРПСКОЈ ПРОЗИ

Миодраг Радовић, Гојко Божовић,
Мићо Цвијетић, Татјана Росић,
Мирко Демић, Јован Пејчић,
Ранко Павловић, Михајло Пантић,
Милисав Савић, Милош Петровић.

2010 / КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ РАДОСЛАВА ПЕТКОВИЋА

Гојко Божовић, Јасмина Врбавац,
Марко Недић, Радослав Петковић.

СТРАНОСТ И ЛИК СТРАНЦА У САВРЕМЕНОЈ СРПСКОЈ ПРОЗИ

Драган Проле, Милош Петровић,
Младен Шукало, Александар Јерков,
Миодраг Радовић, Горан Петровић,
Гојко Божовић, Радослав Петковић,
Владислава Гордић-Петковић.

2011 / КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ ГОРДАНЕ ЋИРЈАНИЋ

Васа Павковић, Гордана Ћирјанић,
Александра Ђуричић, Љиљана Шоп,
Славица Гароња-Радованац.

САВРЕМЕНА СРПСКА МЕМОАРИСТИКА

Милисав Савић, Миодраг Радовић,
Мирко Демић, Даница Андрејевић,
Милош Петровић, Михајло Пантић,
Александар Јерков, Јован Делић,
Бошко Руђинчанин.

2012 / КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ СВЕТИСЛАВА БАСАРЕ

Светислав Басара, Маја Рогач,
Михајло Пантић, Петар Арбутина.

О КРИТИЦИ ДАНАС

**Поводом књиге *Скерлићев
кријички дух* Мирослава Егерића**
Мирослав Егерић, Милош Петровић,
Јован Пејчић, Мићо Цвијетић,
Милета Аћимовић Ивков,
Гојко Божовић, Весна Тријић,
Александар Лаковић.

2013 / КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ ВЛАДИМИРА ПИШТАЛА

Владимир Пиштало, Ненад Шапоња,
Весна Капор, Милош Петровић.

РОМАНСИРАНА БИОГРАФИЈА У САВРЕМЕНОЈ СРПСКОЈ ПРОЗИ

Вера Јанићијевић, Милош Петровић,
Милисав Савић, Миодраг Радовић,
Гојко Тешић, Ђорђе Писарев,
Рајко Лукач.

2013 / КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ ПЕТРА САРИЋА

Петар Сарић, Даница Андрејевић,
Марко Недић, Гордана Влаховић,
Александар Јерков.

САВРЕМЕНА СРПСКА ПРОЗА У ТРСТЕНИКУ

осврћ, персејекције
Милош Петровић, Михајло Пантић,
Даница Андрејевић, Марко Недић,
Милан Милетић, Милосав Ћалић,
Александар Јерков,
Верољуб Вукашиновић,
Владимир Вукомановић.

2014 / КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ МИХАЈЛА ПАНТИЋА

Михајло Пантић, Милисав Савић,
Гојко Божовић, Маја Рогач.

КРАТКА ПРОЗА – НОВИ ВЕК

Милисав Савић, Михајло Пантић,
Гојко Божовић, Милош Петровић,
Владан Бајчета, Мићо Цвијетић,
Катарина Јаблановић,
Јана Растегорац,
Драгана В. Годоресков,
Владимир Вукомановић.

2015 / КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ ДРАГА КЕКАНОВИЋА

Драго Кекановић, Марко Недић,
Александар Јовановић,
Милета Аћимовић Ивков.

**СРПСКИ ПРОЗАИСТИ
ВАН МАТИЦЕ**

Марко Недић, Миодраг Радовић,
Милета Аћимовић Ивков,
Славица Гароња-Радованац,
Драго Кекановић, Мирко Вуковић,
Миодраг Матицки, Желидраг Никчевић,
Давид Кеџман Дако.

**ПОРТРЕТ КЊИЖЕВНОГ
КРИТИЧАРА**

МИЛОША ПЕТРОВИЋА
Милош Петровић, Марко Недић,
Михајло Пантић, Александар Лаковић.

**КОМПАРАТИВНИ КОНЦЕРТ
ЗА КОМПАРАТИВНИ КВАРТЕТ**
Марина Милић-Апостоловић,
Милош Петровић, Миодраг Радовић.

**2016 / Сви ђуџеви воде ка сћварном
ПРИЛОЗИ ЗА**

**КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ
ДРАГОСЛАВА МИХАИЛОВИЋА**
Драгослав Михаиловић, Јован Делић,
Љубиша Јеремић, Милисав Савић,
Владета Јанковић, Роберт Ходел,
Милета Аћимовић Ивков, Марко Недић,
Радивоје Микић, Михајло Пантић,
Милан С. Потребих, Милош Петровић,
Јелена Љ. Јовановић.

**2017 / КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ
МИРА ВУКСАНОВИЋА**
Миро Вуксановић, Марко Недић,
Јован Делић, Александар Милановић,
Љиљана Пешикан-Љуштановић.

**НАРОДНА КУЛТУРА И
САВРЕМЕНА СРПСКА ПРОЗА**
Радивоје Микић, Бојан Јовановић,
Љиљана Пешикан-Љуштановић,
Александра Бјелић, Марија Благојевић,
Наталија Јовановић, Јелена Радомир,
Данијела Костадиновић,
Валентина Хамовић.

**2018 / КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ
ВЛАДАНА МАТИЈЕВИЋА**
Владан Матијевић, Адријана Марчетић,
Михајло Пантић, Јован Делић.

**ПОЕТИКА
МИОДРАГА БУЛАТОВИЋА
И ЊЕНИ РЕФЛЕКСИ У
САВРЕМЕНОЈ СРПСКОЈ ПРОЗИ**
Јован Делић, Радивоје Микић,
Марко Недић, Михајло Пантић,
Гојко Божовић, Добривоје Станојевић,
Марија Благојевић, Јелена Јовановић,
Милица Кеџовић, Оља Василева,
Ксенија Миловановић.

**2019 / КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ
МИРОСЛАВА ТОХОЉА**
Јован Делић, Александар Јовановић,
Горан Максимовић, Мирослав Тохољ.

**ИДЕОЛОШКА ТУМАЧЕЊА
СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ**
Радивоје Микић, Борис Булатовић,
Марија Благојевић, Јован Делић,
Владимир Димитријевић, Весна Капор,
Милица Кеџовић, Марко Недић,
Никола Маринковић, Зорана Опачић,
Милош Петровић.

Покровишељи

Министарство културе и информисања РС
Општина Трстеник
„Нова слога“ Трстеник
Народни универзитет Трстеник
„Темпо фудс“ Планиница

**САВРЕМЕНА СРПСКА ПРОЗА
ЗБОРНИК 32**

Издавач

Народна библиотека „Јефимија“ Трстеник

Главни и одговорни уредник

Верољуб Вукашиновић

Стручни савет књижевних сусрећа

„Савремена српска проза“

Марко Недић (председник), Гојко Божовић,
Јован Делић, Радивоје Микић, Михајло Пантић,
Милош Петровић, Милисав Савић

Ликовни и технички уредник

Иван Величковић

Коректор

Ивана Илић

ISBN 978-86-83191-86-4

Тираж

500

Штампа

„Contactor N. M.“ Врњачка Бања

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

21.163.41.09 Тохолъ М.(082)

821.163.41.09"19"(082)

012 Тохолъ М.

016:929 Тохолъ М.

КЊИЖЕВНИ сусрети "Савремена српска проза" (36 ; 2019 ; Трстеник)

Зборник 36. књижевних сусрета Савремена српска проза, 15-16. новембар 2019., Трстеник / [главни и одговорни уредник Верољуб Вукашиновић]. - Трстеник : Народна библиотека "Јефимија", 2020 (Врњачка Бања : Contactor N. M.). - 277 стр. : илустр. ; 24 см. - (Савремена српска проза / Народна библиотека "Јефимија", Трстеник ; зборник бр.32)

На корицама и теме: Књижевни портрет Мирослава Тохолъа ; Идеолошка тумачења српске књижевности. - Тираж 500. - Стр. 9: Уводна напомена / Верољуб Вукашиновић. - Напомене и библиографске референце уз текст.

ISBN 978-86-83191-86-4

а) Тохолъ, Мирослав (1957-) -- Зборници б) Тохолъ, Мирослав (1957-) -- Библиографије в) Српска књижевност -- 20в -- Зборници

COBISS.SR-ID 23941129

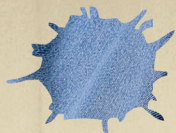

**МИРОСЛАВ ТОХОЉ
ЈОВАН ДЕЛИЋ
АЛЕКСАНДАР ЈОВАНОВИЋ
ГОРАН МАКСИМОВИЋ
ДЕЈАН ВУКИЋЕВИЋ
РАДИВОЈЕ МИКИЋ
БОРИС БУЛАТОВИЋ
МАРКО НЕДИЋ
НИКОЛА МАРИНКОВИЋ
МАРИЈА БЛАГОЈЕВИЋ
МИЛИЦА КЕЦОЈЕВИЋ
МИЛОШ ПЕТРОВИЋ
ВЛАДИМИР ДИМИТРИЈЕВИЋ
ЗОРАНА ОПАЧИЋ
ВЕСНА КАПОР
МАРЈАН МАРИНКОВИЋ
МИЛОШ ЖИВКОВИЋ**

Покровишћељи
**Министарство културе и информисања РС
Општина Трстеник
„Нова слога“ Трстеник
Народни универзитет Трстеник
„Темпо фудс“ Планиница**

САВРЕМЕНА
СРПСКА ПРОЗА

32

*Књижевни портрети
Мирослава Тохоља*

*Идеолошка шумачења
српске књижевности*

ISBN 978-86-83191-86-4

